

ÁLLAMFÉRFIAK
és
SZÓNOKOK KÖNYVE.

SZALAY LÁSZLÓ

ÁLTAL

MÁSODIK JAVÍTOTT, BŐVÍTETT KIADÁS.

I. KÖTET.

FOX. — MIRABEAU. — DUPORT. — PITT.

PEST,
KIADJA OSTERLAMM KÁROLY.
1364.

FOX.

FOX.

Fox (Charles James) Károly Jakab, nagyatyjában tekintélyessé vált régi család ivadéka, született 1749. januárius 24-dikén Londonban. — Atyja Henrik, első lord Holland, II. Gryörgy idejében hadi miniszter, Walpole Róbert barátja és tanítványa, parlamenti ellene volt lord Chatamnak, s ezen ellenségeskedés utóbb fiaikra is szállott által, azon különbséggel, hogy a szerepek felcseréltetvén, lord Holland fia, Fox, első sorban a szabadság támasza volt; lord Chatam fia, Pitt, inkább a hatalomé. Fox is, Pitt is, azonképen mint atyáik ifjabb fiák¹ voltak, azaz: nem elsőszülöttek; — az észrevétel Walpole Horáczé, abbeli állításának támogatására: hogy az angol aristokráciánál az elsőszülöttek rendszeren csekély elmetehetséggel bírnak. Ha áll az állítás, világos: hogy az angol felsőház'feles rétegei nem képviselik a magasabb értelmiséget.

Fox már korán fényes tehetségeket mutatott, de egyszersmind rendkívüli hajlamot a játékhoz, melyet atyja, — nagytehetségű, de politikai erényt nem ismerő, s különben is könnyelmű férfi, — mondják,

még növelt, midőn a gyermekifjat magával Párisba, Spaaba vivén, kénye kedve szerint nyerni és veszteni hagyta a játékasztalnál. Más részről azonban semmit sem mulasztott el az ifjú elmetehetségeinek fejlesztésére, ki bevégezvén tanulmányait a wands-worthi, etoni és oxfordi iskolákban, miután a latin és görög nyelven kívül a kéjsóvár élet minden gyönyöreivel is megismerkedett, most már harmadízben látogatta meg Párisi, s Francia- és Olaszországokat beutazva (1766-tól 1768-ig), itt pazarláshoz és kényvadászathoz az illető nyelvek és irodalmak tanulmányát is kapcsolóla.

Még nem volt huszonegy éves, tehát még nem bírt a törvényes korrall, midőn családjának befolyása által, távollétében, a május 10-én 1768-ban megnyitott parlamentbe egy sussexi rottenborough (Midhurst) részéről követül küldetett az alsóházba; a minisztérium pártfogása azonban fátyolt vetett a törvényteleniségre. Ezen pártfogás s atyjának viszonyai őt a kormánypárthoz csatolták. Első beszédéről (1769. apr. 15-én) azt jegyzé meg Walpole: hogy tetemes elbizakodottságra és hatalmas lelki tehetésekre mutatott. A parlament! naplóiban mindazáltal ezen beszédének még semmi nyoma, — az első, melyet itt tőle találunk, 1770. januárius 9-én mondatott, s intést foglal magában a szólókhoz: hogy tiszteljék mérsékletük által a házat, melynek tagjai.

Ez időben vette kezdetét a parlament tárgyalásainak szabatos, rendszeres közlése a hírlapokban. Találkoztak az alsóház tagjai között, kik ezen úji-

tás által a ház szabadítékait veszélyeztetve látták, s indítvány tétetett, hogy az illető nyomtatók idéztessenek a ház elébe és rovasanak meg eljárásukért. Közülök egy nem fogadott szót, nem jelent meg, hivatkozván jogaira, mint londoni polgár; s a lord-mayor és az aldermanok — a város elöljárói — pártját fogták a vádlottnak. Az innen keletkezett sűrűlódás még inkább elmérgesítette a sajtó kényes kérdésében támadt viszályt, s Fox — 17 70. februárius óta North minisztériumában az admirális, s majd a kincstár egyik lordja — a sajtó s a város ellen nyilatkozott a ház szabadítékainak nevében. Midőn 1770. vége felé Glynne szükségesnek látá indítványozni, hogy a jurynek hatásköre sajtóvétségeknél szabatosabban határozassék meg, Burke Edmund, ki e viszályban folyvást a szabadság mellett küzdött a szabadíték, „mint az előjog legidősb fia és atyja vétségeinek örököse¹ ellen, hévvel támogató az indítványt: Fox visszautasítá. S midőn az ellenfél a közvéleményre, a nemzet felszólalására hivatkozott, válaszolá Fox: „Magamat mi illeti, én nem ismerem más felszólalását a nemzetnek, s mást sohasem fogok ismerni, mint melyet a parlament többsége nyilvánít. Hogy kétkedjem tehát csak egy pillanatig is, elvetni oly indítványt, mely vajmi tisztátalan forrásból bugyog ki? Sárból jött; vissza vele a sárba.“

Szintén ez időtájban történt, hogy Wilkes, London akkori tribunusa, kiről helyesen jegyeztetett meg: hogy veszedelmesebbé vált a parlamentből kizáratása mint a parlamentbeni működése által, há-

rom ízben választott meg middlesex-i követté, s e választás három ízben semmisítetett meg a parlament által, mint bíróilag fogságra ítélt egyéné. Az ember nem sok pártolást érdemelt jellemtelensége miatt; maga Junius is őt még 1768-ban „czudar jellemű embernek“ nevezé; de a jelen esetben, bár mint véleményezett a minisztérium értelmében Blackstone, a közvélemény s az ellenzék igazságtalanságot látott. S így természetes, hogy Fox, ki Wilkes kizárását törvényesnek mondá,— mit Pitt neki utóbb keserűen szemére lobbantott, arról vádolván őt, hogy az alsóház mellett viaskodott a nép jogai ellen, — természetes, mondom, hogy Fox egyelőre csak a minisztérium által magasztaltatott; noha szónoki tehetségeit politikai ellenei is megismerték, kikhez ő egyébiránt már-már sebes léptekkel közeledett, csak Wilkes kizárása kérdésében nem.—Még 1774-ben is így nyilatkozott e tárgyról: „Nem, mint botorul hiszszük, eljárásunk a middlesex-i választás körül fosztott meg bennünket a nemzet bizodaljától, hanem szégyenletes közönösségünk a pasquillansok által fejdelem és parlament ellen felhalmozott gyalázkodásokkal szemben.“¹

1772. martius 9-dikéig, midőn lord North-tal, a minisztérium főnökével első ízben ellenkezésbe jött, de midőn mindketten még dicséretekkel halmozták el egymást, — pártolá ugyan a minisztériumot, de ezen erőtetett pártolás Foxnak nem lehetett inyére; s ő nem egyszer annyi függetlenséget mutatott, hogy a minisztériumnak meg oka volt, véle meg nem elégedettnek mutatkozni. Ez őt mindazáltal nem akadá-

lyozá, az ellenzék néhány szónokaival, nevezetesen az amerikai gyarmatok mellett annyi hévvel felszólaló Burkeval barátságra lépni, annyival is inkább, mert, e tájban meghalálózván atyja, részéről elmúlt minden ok a hatalom birtokában levő felekezeti kímélésére. 1774. februárius 24-én, midőn Fox a vallásszabadság ügyében tüzzel nyilatkozott a római katolikusok s a disszidentek hivatalképessége mellett, lord North neki ülés közben értésére adá, hogy hivatalától megfosztott. North levelét gúnyos rövidség jellemzé. „Ő felsége — így volt fogalmazva — helyén látá a kincstár bizottságát megújítani, e rendeletben ön nevét nem látom.“ III. György annál hajlandóbb vala Foxnak elbocsátására, mert nem volt érintkezési pont, melyben kettőjük credóik találkoztak volna egymással.

Fox, kiért atyja 1773-ban száznegyvenezer font sterling adósságot fizetett, hivatalon kívül is folytatta a pazarlást, s rövid idő múlva kétezer font sterlinget jövedelmező irlandi sinecuráját, és a kenti grófságban kebeleztet s atyjától reámaradott kingsgatei jószágát volt kénytelen eladni, hogy játékbeli veszteségeit fedezhesse. De ez életmód sem volt képes kioltani benne a lángleiket. A miniszterek eljárása az amerikai háború idejében neki gyakran nyújtott alkalmat, erejét éreztetni azokkal, kik őt megalázni akarták. Már 1775-ben jegyzé meg róla Gibbon: hogy oly hatalmas szónokká kezd válni, minővé fejlődését sem barátjai sem ellenségei nem várták; — s csakhamar látni való volt, hogy őt ma-

holnap vezérének fogja ismerni a whigpárt. Ő az akkori parlarnentben lelkének összes erejével azon elv mellett vívott: hogy a gyarmatok megadóztatása önmagokat a gyarmatokat illeti; ő a minden századok maximáját hirdette: hogy az igazságtalanság végre mindig a függetlenség nemzője. Felhívá a parlarnentet, ragadná meg az országlás egy részét, mert — úgymond — világosan és tagadhatlanul bebizonyíthatni, hogy a minisztérium végczélja a fennálló alkotmány felforgatásában áll. Így nyilatkozott 1776. februárius 20-kán, s ezentúl beszédei mindig indulatosbakká s mindig jelesbökké váltak. Az ő rendkívüli érdeme, ha mint szónokot tekintjük, — írja róla Erskine, kétségkívül a legilletékesebb bíró, — nem periódusainak hosszóságában, változatosságában és kerekdedségében állott, hanem eszméinek helyességében és erejében, ismereteinek mélységében és bőségében, emlékező tehetségének szilárdságában; állott azon képességben, melynél fogva oly tisztán fejté ki önmagának a tárgyat, hogy ez szükségkép világosnak mutatkozott mindenki előtt; s állott végre leleményes elméjének rendkívüli termékenységében, mely azon pillanatban s azon formákban szolgáltatá neki az eszméket kezéhez, mikor és miképen szüksége vala rájuk. . . . Ha rögtön válaszolni kellett, mintegy módszer és lélek nélkül kezdé beszédét, de csakhamar valamely változhatlan, örök elvből indulva ki, körülhálózá ellenét, és előadásának mindenik tagját szétszaggatá. — Beszédei közül csak kevés jegyzetett fel egész eredeti typusában szóról szóra, s en-

nélfogva nélkülözik azon élénkséget, mely hallgatóit bámulásra ragadá, de legtökéletlenebb maradványai-ban is az óriás tetemeit találjuk, s a leghidegebb másolatokban is szikráit azon elmésségnek, melylyel Pitt és Canning vallomása szerint oly mértékben birt, mint nem senki más az ő korában, pedig ez Sheridan kora volt! „Lord North működései,—mondá egy nap Fox — valóban nagyszerűek; ő elég ügyességgel birt egyetlenegy hadviselésben terjedelmesebb birodalmat veszíteni, mint az, melyet nagy Sándor meghódított volt.“ Fox a természettől nyere azt, mire annyian fáradság útján ügyekednek szert tenni; és való lelkesedés s a vitatkozási stratégiának mintegy ösztönszerű alkalmazása bőven pótolák nála a bürkéi művészet hiányát. Művészeti hiányról szólunk, mert a történelmi s politikai ismereteket mi illeti, Bűrket jóval felülmúlta; sőt Brougham véleménye szerint: talán még nem volt politikus semmi korban, ki oly közelről ismerte volna mindazon országok közügyeit, melyekkel hazája érintkezésben volt, mint ő. — Fox nem tartozott a szépkülsejű szónokok közé, mimikája nem volt a legkellemesebb, hangja könnyen élessé vált, — de pectus est quod disertum facit, a legnemesebb s leglángolóbb lélek tündökölt fel szónoklataiból, és ellenállhatlanul magával ragadá a hallgatót. „Arról vádoltatom, — így rekeszté be egyik beszédét — hogy az amerikai háborút igazságtalannak mondám. Nem tudom, ha veszedelemmel jár-e mondani, mit gondolunk; de tudom: hogy minden becsületes embernek kötelessége,

mondania mit gondol. És én azt gondolom: hogy az amerikai háborít igazságtalan; száz ízben mondtam e házban; ezerszer mondtam másutt; mondani fogom minden időben és mindenütt, hol alkalmam léssen azt mondani; mondani fognám az egész világnak, ha szavamnak elég ereje volna, magát e világ minden részeiben megértetni.“

A rendkívüli befolyást, melylyel Fox ekkoron az alsóházban bírt vala, mutatja azon körülmény, hogy III. György, midőn híre szárnyalt Fox szándékának, néhány hétre Párisba rándulni, felhívá lord Northot: iigyekkezzék rendszabályait, ennyi zajos declamatio távollétében⁴ fogatósítani. — Ezen utazás oly végre téve 1776-ban, hogy XVI-dik Lajos udvarának terveit az amerikai kérdésre nézve kitudhassa, eddig követett rendszerében még megerősité Foxot, ki pazarlását és kicsapongásait egyébiránt úgy folytatta Párisban, mint otthon. Madame du Deffand egyik levelében ezt írja róla: „Terveit nem ismerem; nem gondol a jövő nappal, úgy látszik.“ Egy másik jeles nő, Necker hitvese, „a rendet, melynek semmi nyoma magaviseletében, fejében véle feltalálhatónak.“ S az utazásából visszaérkezetről ír Walpole: „Mr. Fox mindenütt az első szerepet játsza, ő a parlament, a kártyaasztal, a newmarketi futtatások hőse. A múlt, héten huszonnégyszáz órát töltött e három helyen félbenszakasztás nélkül, vagy jövetmenet az egyiktől a másikkhoz.“

1777-ben a Habeas Corpus részletes felfüggesz-

tése, oly bill hozatala indítványoztatott a minisztérium által, mely „ö felségét felhatalmazza, elfogatni és fogságban tartani oly személyeket, kik arról vádoltnak vagy arról, gyanúsok', hogy Ejszakamerikában vagy a nyílt tengeren hazaárulást vagy pyrataságot követtek el.“ — „Ki tudja, viszonzáFox, nem hitetik-e el magokkal malitiájokban a miniszterek, hogy én Washington tábornok alatt szolgáltam Long-Islandban? Ily esetben mi hasznát fogom venni az alibi-nak; mi haszna lesz biztosítanom régi barátaimat, hogy én múlt őszszel az egész amerikai hadjárat alatt Angliában voltam; hogy soha sem voltam Amerikában, soha semmiféle tengeren, egynek, a Dover és Calais közöttinek kivételével; s hogy összes pyratáskodásaim mindig csak a tenger néma teremtményeire, a halakra szorítkoztak? Mindez igaz lehet, nagyon igaz — mondja, a miniszter, vagy a miniszternek bérese, — de ön egyelőre gyanús; ez nekem elég; most nincsen ideje a bizonyítgatásnak. Ön szereti Skócziát, tudom, s én meg' ezen pecsét erejénél fogva Bute szigetébe küldöm önt az erz nyelv tanulására. Önnek szabadságában áll, mihelyest a bili működése megszűnt, ide visszajöni, ha kedve tartja, s akkor majd felhívhatja vádolóit, ha úgy tetszik, hogy bizonyítsák be hazaárulás! vagy pyratasági vádjukat. De szemembe nevetnek majd s azt mondják, hogy ők engem soha sem vádoltak, ők csak gyanakodtak rám.“ — S Foxnak és társainak csakugyan sikerült, erős rést lőni a billbe.

Szintén 1777-ben, április 13-án, Fox komolyan

nyilatkozott azok ellen, kik a mellett buzgólkodtak: „hogy a ház tagjai sem a terembe, sem a karzatra idegeneket nevezethessenek“; s midőn a jó rend fenntartására szükséges szabályoknak folytonos gyakorlatba vételét indítványozd, egyszersmind abbeli óhaj-tását fejezé ki: hogy tanulás és az állam ügyeivel megismerkedés végett, mind a ház mind a választmányok üléseiben kivált a műveltebb ifjúság jelen lehessen. — Az olvasó tudni fogja, hogy a parlament! tanácskozások nyilvánosságát illetőleg, csak III. György országlása óta szűntek meg alkalmaztatni azon törvények, melyek a polgári háború idejében (1650.) hozattak, s melyeknél fogva kivétel nélkül minden idegennek tilos az ülésekbeni jelenléte. Egyébiránt ezen törvények még mindig érvényesek, a hallgatók csak a ház kegyelméből vannak jelen; miért is Bentham kissé szomorítónak mondja, hogy a mi különösen jó van Angliában, az a törvények folytonos megsértése útján eszközöltetik.

1778—1781-ig Fox parlamenti működése szakadatlan küzdelem volt lord Northnak kivált külső politikája ellen; az amerikai háború beszédeinek mind-egyre megújuló themáját teszi. Ezen időszak, úgy látszik, politikai pályájának legfényesebb s minden-estre legtermékenyebb éveit foglalja magában; minden léjjes közelebb hozá a boldogtalan háborúra elvégre következett béke napját; minden lépés közelebb hozá őt a birodalom kormányához. Napiról napra élesebbé lett, mint a ki helyét a kormányrúdnál kivívni akarta, nem ajándékol nyerni. Midőn

1781-ben a hollandi háború ellen szólott, arra emlékezte a parlamentet, hogy a hollandiakkal két ízben háborúba elegyedett II. Károly országglása gyalázatos országglásnak nevezetett. „Egy forradalom — folytatá — helyrepótolta a Stuartok által okozott szerencsétlenségeket; de hol található a jelen bajoknak gyógyszerét? II. Katalin és III. György csaknem azonegy időben léptek a trónusra; országglásuk alatt Oroszország emelkedett, Anglia megvetésbe süllyedt.“

Közeledett az idő — mint mondám — melyben Fox a kormányrudat kezébe vevé. Midőn az új parlament 1781. november 27-én megnyitott, az annyi évek során át minden ellenzéknel erős lord North még hivatalban volt; de most, midőn lord Cornvallis azon amerikaiak foglyává lett, kiknek fellejlesztésére küldetett: nem volt mód, hogy tovább megmaradhasson a minisztérium. „Szerencsét kívánok a kormánynak, monda Fox, hogy a feliratot a ház ifjú tagjai által indítványoztatta, pártoltatta; ilyesmihez a tapasztalatlanság adománya, a tudatlanság ajánlása kívántatik. En, noha ifjú férfi vagyok, itju tagnak nem mondhatom magamat. Láttam a miniszterek összes rendszerét, tanúja voltam örültségök vagy hazárulásuk fokozatos fejlődésének, s bámulom vakmerőségüket, a parlament alsó házának szemébe nézni. Nem mondom, — mert nem tudom bebizonyítani, — hogy ők Franciaország által megvesztegetettek; de méltóknak mondom őket Franciaország pénzére.“ 1782. martius 20-kán Fox az ellenzék főnöke, Ro-

ckingham a whigpárt feje, és Shelburne az árván maradt chatamféle felekezet vezére, új minisztériumot alakítottak. III. György sokáig vonakodott Rockinghamot, kit tizenhét évvel azelőtt viselt miniszterségéből hajlíthatlan jelleműnek ismert, az új cabinet élére állítani; ő a hajlékonyabb, simább Shelburnenek adott volna elsőbbséget; de végre mégis engedett, s így marquis Rockingham North helyébe a kincstár első lordjává, gróf Shelburne a belügyek és Fox a külügyek miniszterévé, lord Cavendish az exchequer kancellárjává, lord Camden a titkos tanács elnökévé stb. neveztek; a nagypecsét a tory Thurlow kezében maradt. Pittet, az ifjabb Pittet, ki egy évvel azelőtt, huszonegy éves korában a parlamentben helyet fogott, s az ellenzék soraiban lord North ellen vívott, Irland altárnokságával kínálták meg, de ő e tisztet el nem vállalta. Burke a hadsereg főpénztárnokává lett. Sheridan egy év óta Fox mellett küzdött a parlamentben, most jutalmul államtitkárságot nyert.

Foxnak rendkívüli sükerre volt szüksége, hogy a közönség várakozásának megfelelhessen; de Hollandot, ha mindjárt az 1674-ki szerződések megújítása ígértetett is neki, nem lehetett reá bírni, hogy Franciaországtól különválva békét kössön, minek elérhetését Fox oly bizton remélte. Az amerikai congressust szinte nem lehetett követeléseinek mérséklésére hajlíttani: a belügyek kezeléséért azonban a nemzet háláját érdemlé az új minisztérium. Rendszabályok hoztak, hogy a korona adósságokat ne tehessen, melyek utóbb

a nép által fizetendők voltak; a kormányval kereskedelmi szerződésben álló egyének, nevezetesen a sereg áruszerzői nem küldethettek többé követekül az alsóházba; követválasztásnál a vámtisztektől elvonatott a szavazási jog; egy rottenborough, mely szavazatát eladta, megfosztatott képviselői jogától, mire addiglan nem volt példa; külön törvény által több sinecura megszüntetett; s több kormánytisztt rendkívül nagy évdijai lejjebb szállítottak.

Irland parlamentje, mely ez ideig a nagybritannianak felsőbbsége alatt állott, függetlennek, souverainnek nyilatkoztatott.

Irland igényei új táplálékot nyertek az amerikai gyarmatoknak tett kiengesztelési ígéretek által. „Ő felségének több hívei sürgettek, — irá 1778. tavasszal a királyi helytartó Dublinból lord Northnak — jelenteném be alázatos reményüket és komoly kérelmüket, hogy a mely kereskedelmi szabadítékok vagy előnyök engedélyeztetnek a gyarmatoknak, azok Irlandra is terjesztessenek ki, és hogy Irland állása ne legyen rosszabb a gyarmatokénál.“ A minisztérium e kívánsághoz képest javaslatot terjesztett az alsóház elébe, melyet Burke, ellenére a küldői által nyilvánított nézetnek, melegen pártolt, de melyet North saját felekezete vetett el. Az ír parlament időközben elfogadott egy bilit a római katolikusok állásának javítására, el egy másikat ‚militia‘ felállítására, hogy a katonaság nélkül hagyott Irland — ezred ezred után Amerikába küldetett — oltalom nélkül né maradjon. A következett évben kivilágolván,

hogy a brit parlamentben semmi készség engedélyekre: a dublini kereskedőség ezen eljárást „önzőnek, igazságtalannak, illiberalisnak és politikátlanak bélyegezvének“, kötelezték magokat, jobb politika beállásáig, nem hozni be és nem használni, sem közvetve, sem közvetlenül, semmiféle brit árukat, melyeket Irlandban is természetelni vagy gyárthatni. Majdnem egész Irland követte a példát; és szintén majdnem az összes ország, látván, hogy a militia-törvény holt betű maradt, önkényteseket állított, első sorban a sokat rebesgetett francia invasio ellen; számuk 1779. májusban már tízezerre, az év végén, noha a helytartó utasítást vett, minden alkalmas, szelíd eszközt használni fel ellene, ötvenezerre ment.

1779. octoberben megnyílván az ír parlament, ennek nagy szónoka Grattan, szabad kivittelt és behozatalt, szabad kereskedést⁴ követelt, mert joga van hozzá minden írnek; s habozónak, ki nem elégítenek találtván a korona válasza, a dublini parlament Grattan második indítványát is elfogadá: „hogy ez időszertűit helytelen eljárás volna új adókat elvállalni, s hogy az eddigieket nem két évre, hanem csak hat hónapra kell felajánlani.“ Még kormánytisztviselők is támogatták az indítványt. „Senki se szóljon nekem békéről, — kiáltott fel az egyik — Irland nincsen békeállapotban: elfojtott háború minden lélekzése. Törvényeit sárkányfogakként hinté el Anglia, s fegyveres férfiak termettek belőlök.“ Nem csoda, ha ilyes körülmények között Dublin utczáin ,szabad ke-

reskedést' és 'kurta pénzbillt' kurjongatott kardvillogtatva a tömeg; s ha az önkéntesek nem nagy hajlamot tanúsítottak a rendtlenség elnyomására.

Fox és társai a brit parlamentben még 1779. vége előtt indítványozták, hogy rovassák meg a minisztériumnak Irland irányában mutatkozott eljárása; de North ekkor még erősen állott; hívei elvetették az indítványt; maga a miniszter azonban szükségesnek látta 1780-ban, Irland kereskedelmi nehézségeit eloszlatni a brit parlament által. A kereskedelmi egyenlőség kimondása későn jött: ekkor már Anglia törvényhozási felsőbbségének eltöröltetése volt Dublinban a jelszó. Így történt, hogy 1782. februárius 22-én Grattan indítványt tett az ír alsó házban: miszerint, a király s az ír felső és alsó ház kivételével, bármily testület igénye ezen országot kötelezni, alkotmányellenes, törvénytelen követelés és sérelem¹; tehetted pedig a sűiker annál biztosabb reményével, mivel két nappal korábban egy a római katolikusok teljesebb egyenjogúságára czélzó bilit felkarolt e szavakkal: „Elfogadom. Szégyenelném magamat, csak hatszázezer földimnek adni szabadságot, ha ezt két további millióra is terjeszthetem ki.“ — A kormánypárt csakis annyi erővel bírt, hogy az indítvány tárgyalását, azaz elfogadását egyelőre elnapoltathatá; de mártius 14-én Grattan bejelenté az alsóháznak, hogy április 16-án a brit parlamentnek I. György uralkodása hatodik évében hozott azon végzése, melyhez képest a királynak joga van Nagybritannia lordjainak és commonereinek segédével tör-

vényeket alkotni Irland számára, semmisnek fog általa indítványoztatni.'

E közben, mint felebb láttuk, megbukott North minisztériuma. Fox száz egyéb nehézség között e bilit is az új közigazgatás küszöbén találta. Lord Charlemonthoz, az ír önkéntesek fővezéréhez adott levelében az indítvány elhalasztását kérte. „En egyébiránt olyannyira megszoktam — folytatja páratlan bonhomievel a levélíró — az általam ismert minisztériumokat roszaknak tartani, a nemismerteket roszaknak gyanítani, hogy midőn kénytelen vagyok magamat miniszternek mondani, oly valamit érzek, mintha igen gyanús jellemet öltenek magamra.“ Aztán, meggyőződésének felemlítése után, hogy „azon ország nem boldogulhat soha, hol az gyalázatnak tekintetik, mit becsületes embernek ambitionálni kell,“ Charlemontnak értésül adja reményét, hogy Grattan a kormány tagjává fog válni. Fox, még 1777-ben, midőn Irlandban volt, tájékozta magát, úgy látszik, a rendkívüli férfi iránt, kihez adott levélben most ekkép nyilatkozott: „Hogy oly szoros viszony álljon fenn közöttünk, minőt az ügy természete képes megengedni, azt kívánom kell, mint angolnak; hogy ezen viszony olyas legyen, mely Irland nyugalmaival és boldogságával megférhessen, azt kívánom kell, mint whignek; azt kívánom mint a ki az emberiség nemzeti jogait sokkal szentebbeknek tartom, mint bármily localis előítéleteket.“

Grattan a köznyugalom szempontjából halaszthatatlannak vélte az indítványt. Április 16-án, be-

tegen, helyet foglalt a dublini alsóházban, s majd felkelvén, monda: „Szabad néphez szólok. Idő múlt idő után, míg végre megérkezett a pillanat, melyben jogotok van e névre. . . . En Irlandot térdem találtam; örök aggodalommal virasztottam felette, kémszemekkel követtem haladását sérvektől fegyverig, és fegyvertől szabadságig. Swift szelleme! Molyneux szelleme! geniustok győzött! Irland most egy nemzet! Üdvezlem őt ezen ny jellemben és feleséges színe előtt megjelenvén, mondom: Esto perpetua!Grattan felirata egyhangúlag elfogadtatt, el a felsőház által is, s mindkét ház most elnapolta magát, az angol minisztérium, az angol parlament nyilatkozatát bevárandó.

Fox 1782. május 17-kén indítványt tett a brit alsóházban, hogy ismertessenek meg Irland jogai, elégedetlen alattvalók ellenségekkkel is érvén fel, s elkerülhetlenül és minden áron szükséges lévén, hogy Irland kiengesztelődjék Angliával; töröltessék el tehát I. György hatodik törvénye. — Eltöröltetett; és Dubliuban megszavazták az adót, meg százezer font sterlinget hajóslegénység' kiállítására. —

Erő és önbizalom Foxban most sem hiányoztak; az ellenzék padjain nem járt el nagyobb buzgalommal, nem működött inkább a szabadság mellett, mint most a kormányruznál.

A célbavett, s Pitt által indítványozott parlament-reform általa szintén melegen pártoltatott, de a cabinet más tagjai s névszerint Burke által is — ki a parlament reformálását azonegynek mondá az al-

kotmány felforgatásával — elleneztetvén, megbukott.

Ezen, s még több illetén meghasonlás Fox állását, mint az alsóház vezéréét nehezítették; minisztériuma folytatását a királynak mind gyakrabban nyilvánuló ellenszenvé és Shelburnenak a külügyekbe kéz alatt avatkozása csakhamar épen nem kívánatossá tették. Így történt, hogy — közbenjövén 1782. július 1-én Rokingham halála, s nem a portlandi herczeg (ah koron irlandi helytartó) bízattván meg a minisztérium vezérlésével, mint a whigpárt ohajtá vala, hanem lord Shelburne (utóbb marquis Landsdown): Fox a minisztériumból kilépett.

Épen bejelentendő volt kilépését a királynak, midőn Pittel az alsóházban találkoztván, — Igen, monda ennek kérdésére, a cabinet felbomlott, a régi rendszer ismét fel fog éledni. Ok szemeiket kegyedre vetik, mint látom. Kegyed nélkül semmit sem tehetnek; kegyeddal, — nem tudom. Ha énreám tartanak számot,— válaszola Pitt — derekasan csalódhatnak. Fox elbeszélvén barátjainak a kurta párbeszédet, folytatá: És én, én hiszem, hogy ők valósággal számot tartanak reája; és hiszem, hogy ők nem fognak csalódni.

Nem csalódtak.

Fox tizennyolcz éves volt, midőn anyja lady Georgina-Carolina, a második herczeg Richmond idősb leánya, egy ízben monda férjének: Ma ebéd előtt meglátogattam lady Chatamot; van ott egy kis

William Pitt, ki még nincsen nyolcz éves, és valósággal a legkitűnőbb gyermek, kit valaha láttam; oly szabályosan nevelt, s magaviseleté oly hibátlan, hogy — emlékezzék meg arról a mit mondok — ezen kis gyermek tüske leszen Károly oldalában egész életén át.

A kínos sejtelem teljesedésnek indult. Nyugodt és szenvedelmes, nagyravágyó és szigorú, Pitt — jegyzi meg helyesen Rémusat — Fox praedestinált versenytársának mutatkozott már pályája első napján. 1782. július 10-én Shelburne mellett a huszonhárom éves William Pitt állott az új kormány élén, mely mindenek előtt Amerikával s Francia- és Spanyolországgal sietett végrehajtani a békét. A parlament ülés berekesztésével Pitt érezvén, hogy egyazon időben Fox és North támasza nélkül elégtelen a minisztérium, és nem akarván szövetkezni a másodikkal, közeledett Foxhoz; s ők egy harmadik helyen találkoztak is egymással, de Fox Shelburnenek elmozdítását követelte, s az értekeződésnek azonnal vége szakadt. Fox és Pitt magánteremben húsz évnél tovább nem találkoztak egymással.

December 5-kén megnyitott a parlament, s Fox Sheridan tanácsának ellenére, de kivált Burke ösztönzésére, 1783. febr. 16-án már coalitióra lépett lord North-tal a minisztérium megbuktatására, azon lord Northtal, kit annyi ízben ügyetlenségről vádolt és árujáról, kinek szeméből egy ülésben megtámadásai által könyeket facsart ki, a híressé vált vas-könyeket! azon lord Northtal, kinek miniszteriumá-

ról 1779. június 22-én egyebek között ezeket mondta: „Mit, én szövetségre lépjek oly emberekkel, kik elárulták a hazát, kik meggyalázták a közerőt, a közjólétet, s kik meggyalázták, mi ezeknél még több, a nemzet dicsőségét! A gondolat sokkal iszonyatosabb, mintsem csak egy pillanatig is hitelt találhasson

Szövetkezem ezen emberekkel, annyi volna, mint a gyalázzal szövetkezem s a végromlással. . . . Ily szövetség rosszabb valami volna, mint szövetség külső politikai elleneinkkel, mert olyasokkal szövetkezénék, kik magokat Nagybritannia barátainak mondják, de kik tetteleg és valósággal leggonoszabb ellenségei“; — ezen lord Northtal, mondom, a torypárt fejével, kit most az ellenzék soraiban talált, lépett coalitióra Skelburnenak és Pitinek megbuktatására. — „Az amerikai háború, — válaszóla Fox azoknak, kik e szövetségen fenakadtak, — forrása volt a köztem s a nemes lord között létezett véleménykülönbségnek. Az ellenségeskedés oka most megszüntetve lévén, helyes és bölcs, véget vetnünk a rász akarattal, az élességnek, a tusáknak és a keserűségnek, melyek belőle származtak. Nem természetem rász akarattal viseltetni mások iránt. *Amicitiae sempiternae, inimicitiae placabiles.* — Valóságos megelégedésemre van, hogy barátomnak nevezhetem a nemes lordot; a kit emberséges ellennek tapasztaltam, azt, nincs okom, most nyílt és őszinte barátomnak nem tartani.“ S ha Gibbonnak hitelt adhatni, csakugyan tökéletesen kibékültek: „Barátságukat a gyanakodás és féltékenység árnyéka sem zavarta meg soha.“ —

Ezen coalitio útján sikerült Foxnak többséget nyerni az alsóházban, s 1783. április 2-kán a külügyek tár-ozója újra kezében volt. A belügyek kezelése lord Northnak jutott. A minisztérium élén a portlandi her-czeget, Fox gépét, látjuk. Thurlow elbocsátatott. Bur-ke és Sheridan, Foxnak meghitt barátjai, szinte részt vettek a minisztériumban, noha a szorosabb értelem-ben vett cabineten kívül, amaz mint a hadsereg pénz-tárnoka, emez mint a kincstár egyik titkára.

Ekkor történt, hogy Fox ünnepélyesen kinyi-latkoztató, miszerint ezentúl mindazon kicsapongá-soktól óvakodni fog, melyek őt a ház ügyeitől el-vonhatnák. Azonban e fogadásnak is az volt sorsa, mely az ilyenén fogadásoknak kis idő múltával ren-desen lenni szokott. — Az új cabinet eljárását mi illeti, a béke azon előzmények nyomán, melyek még Shelburnetől indultak ki, s melyek ellen akkor mind Fox, mind North nyilatkoztak volt, végkép megköt-tetett. Hiába! minden coalitionalis minisztérium az egyes tagok egyes elveinek vagy feláldozását vagy felfüggesztését vonja maga után; s ez alkalommal még azáltal is boszulá meg magát a Nemesis, hogy Fox kénytelen volt azon századok óta egyetlenegy békekötést helyeselni, mely Nagybritannia külső ter-jedelmét csonkította, s mely a coalitiónak ürügyül szolgált a minisztérium megtámadására. Fox ugyan pályájának kezdetétől fogva oly véleményben volt, hogy a koronabefolyás ellensúlyozására parlamentá-ris coalitíók szükségesek, — s azon természetes ösz-tönön kívül, hogy nagyban kívánt szolgálhatni ha-

zájának, neki e véleménye is lehetett mentségül; — de a nép a Northtal való coalitióban erkölcsatlenséget látott, Fox hosszú időre népszerűtlenné vált.

Midőn III. György kétségbeesve, hogy miniszteriuma Fox és North szövetségének ellent nem állhat, Hannoverbe készült költözködni, — lord Thurlow udvari kancellár, mondják, őt azzal vigasztalta: hogy kivált Fox fogja kárát vallani e szövetkezésnek; hogy a coalitiónak kezébe kell adni a kormányt, mert így annál bizonyosabban bukik. A kancellár úr nem tartozott a rövidlátásu politikusok közé. — Fox napról napra keserűbben érte kétes állását, s midőn 1783. novemberben a parliament ismét megnyittaték, sietett egy nagyszerű lépés által az örvényből kibontakozni. November 18-án a híres indiabilletet indítványozta, melyeket ő és Burke közösen készítettek, s melyek tervezése közben ő, a kéjvadász, csaknem remeteéletet élt. S éjien e billet buktatták meg!

Az amerikai gyarmatok elszakadása után, ketős figyelemmel voltak az angolok keletindiai birtokaikra, melyek ötven millió lakost foglaltak magokban, s melyeken túl még nagyobbterjedelmű birodalmak csak arra vártak, hogy Nagybritannia által meghódítassanak. Angliában minden párt egyértelműleg úgy vélekedett, hogy oly hatalom alakulása, minő a keletindiai kereskedelmi társaság, mely ama határtalan birodalmat kormányzá. veszedelemmel fenyegeti magát az államot. Ezen közvéleményre támaszkodva tervezett Fox egy billet India közigazgatásának refor-

múlására, mely szerint a társaság földbirtokainak, jövedelmének és kereskedésének kormánya és politikai igazgatása, mindazt u hatalmakkal egyetemben, melyek addiglan a társaság közgyűlése s az ebben nevezett igazgatóság által gyakoroltattak, hét biztos kezében központosítatnának, kik a parlament által neveztetvén ki, csak parlamenti felirat erejénél fogva mozdíthatassanak el hivatalaikból. A megürült helyek a király által töltenének be. Ezen biztosoknak segédére lenne — de csak kereskedelmi tárgyakra nézve — hét igazgató, kik ezúttal a biliben már megnevezettek, de kiknek utódaik a társaság részvényesei által volnának választandók. Közülök külön mindenik hivatalából elbocsátatható, ha a biztosok közül öt ellene nyilatkozik. Az indiai fő kormányzó és tanácsa szintén engedelmességgel tartoznának ama hét biztosból álló választmánynak, s az ügyek összegéről a parlament elébe évenként jelentés lenne terjesztendő'. — Ezek fővonásai azon tervnek, mely által, mint Fox állítá, a hindu népségek és fejedelmek a társaság által Calcuttába küldött proconsulok ragadozásai elől biztosítatnának; s mely által, mint Pitt mondá, a felségjogok elvonatnának a társaságtól, nem hogy a koronát illessék, hanem hogy a parlament által gyakoroltassanak. Fox ellenei még azonfelül párteszmét is láttak e tervben, törekvést a minisztérium szilárdítására ily roppant hivatalok osztogatása által, — s Fox csakugyan biztosokul kirekesztőleg oly férfiakat ajánlott, kik azon családokhoz tartoztak, melyek a coalitio útján a minisztériumba

jutottak, s kiknek elnöke earl Fitzwilliam, Fox legbensőbb barátja lett volna. Annyi bizonyos, hogy Fox egyszersmind párteszközül akard használni e bilit; s miután III. György minden alkalommal érezteté vele, hogy öt és társait csak kénytelenségből tűri a minisztériumban, — igen természetes, hogy boszuságában Fox nem viseltetett oly gyengédséggel a korona jogai iránt, mint a fejedelem kedvence Fitt; s hogy abban, ha néhány hivatal osztogatása az alsóházra szállítatik, ha ötven boroughnak követválasztása tőle válik függővé, még nem látá az angol alkotmány tökéletes felbomlását.

A bili, vagy inkább a billek — mert Fox kétfelé osztá ez ügyet — az alsóházban a keletindiai társaság s a londoni polgárság petitióinak daczára, és bár, mint ellenkezett Fitt, 106 szavazat többségével fogadtattak el; s december 8-án a felsőház asztalára kerültek, hol első és második felolvasáskor szintén többséget nyertek, s Fox némi biztossággal nézhetett a diadal elébe, mert minden előzmények után a harmadik felolvasás sikeréről nem lehetett kétkedni. Időközben azonban lord Temple, Pittnek közel rokona, a királyt a bili czélzatáról felvilágosítván, ez a lordot felkatalmazá, a peereknek tudomására juttatni, hogy ő, a király, közülök azokat, kik minisztereivel fognak szavazni, elleneinek tekintendi. Eredményül, december 17-én harmadik felolvasáskor, az eddigi többség tizenkilencz szavazat vesztével kevesebbséggé vált. Azon beszéd, melyet Fox szintén december 17-én az alsóházban tartott, alább terjedel-

mesen közöltetik; e helyit csak azt jegyezzük meg, hogy a minisztérium le nem köszönvén, mire Pitt által még az említett ülésben felhivatott, — december 18-kán éjfélnél küldött érkezett Foxhoz és Northhoz a királytól, ki őket az illető hivatalos pecsétek visszaadására felszólítván, egyszersmind értésökre adá, hogy III. György nem kíván velök e pillanatban személyesen találkozni. Más nap elbocsátási levelek érkeztek a cabinet többi tagjaihoz, is lord Temple, mint ideiglenes miniszter aláírásával; s december 21-én már Pitt állott az új minisztériumnak élén.

Ez volt a coalitiónak vége. — Következett hosszas, néhány hónapig tartott vita, melyben az alsóház többsége s a felsőnek egyharmada Pitt ellen volt, de melyben ő számtalan petitiók által pártoltatott; mert Fox már a coalitio által lett népszerűtlenné, oly annyira, miszerint a parlamentben kinyilatkoztatá: „hogy életének feladása volt népszerűséget vívni ki magának, de vannak körülmények, mik között a nép tévedhet, azon nép, melynek szava iránt mindig figyelemmel kell lennünk, de nem mindig engedelmességgel“; s mert a szabadítékaért remegő keletindiai társaság mindent elkövetett, hogy őt gyűlöletessé tegye. — Pitt, végre, 1784. mártius 25-kén eloszlattatá a parlamentet, s midőn az új parlament Westminsterben összeült, első szavazás alkalmával (május 24-kén) 168 szavazat többségével győzött az új cabinet. 1783-tól 1830-ig, ha kifogjuk az 1806-ki rövid napokat, nem volt whig minisztérium Angliában; s hogy nem volt, azt Brougham egyenesen a

Fox és North közötti szerencsétlen szövetségnek tulajdonítja, mely a whig-párt főnökeit népszerűségüktől megfosztván, alkalmat nyújtott Pitinek, stuarti rokonszenvek nélküli, s így a whig felekezetenél is hannoveriabb új tory-pártot alakítani, olyast tudniillik, mely nem állván a papismus szagában a nép előtt, mint a régi toryfelekezet, — s nem állván demócratai elvek gyanújában a szabadítékosok előtt, mint a Walpole utáni whigek: Ó-Angliában igen természetesen hosszú évekig tetemes többséggel bírt.

Fox 1780. óta Westminstert képviselte a parlamentben. Az 1784-ki választások alkalmával Ugyancsak Westminsterben pártjának nagy erőfeszítésére 230 szavazat többségével másod ízben is követnek választatott, de Corbett Tamás a választásnál elnöklőit tiszt, azon ürügy alatt, hogy választási képességgel nem bírók is vettek részt a választásban, ezt bé nem fejezettnak állttá, miután az c tárgyban rendelt vizsgálat még bé nem rekesztetett. Világos volt, hogy ezen vizsgálat húzamosb ideig fog tartani, s ha Fox egy rottenborough által is nem választatik ekkor követnek, meg sem jelenhetett volna a parlamentben. Május 25-kén és június 8-kán ismételve sürgeté: hagyná meg Corbettnek a ház, hogy a westminsteri választottakat késedelem nélkül jelentse be, s a június 8-dikai beszéd, melyben őszintén nyilatkoztató: „hogy a ház engedékenységére nem tart számot, s hogy még csak pusztá igazságot sem vár a háztól,“ — kétségtelenül egyike az újabb kor leghatalmasabb szónoklatainak: de 7 8 szavazat több-

ségével határozottá vált, hogy a vizsgálat folytatandó, s hogy csak a vizsgálat berekesztésével jelentőség be a választás eredménye. Csaknem tíz hónappal utóbb, midőn mindenki láthatta, hogy a vizsgálat még két évig is eltarthatna, Westminster követének ismeré elvégre Foxot a ház; de midőn ő 1785. martius 9-kén indítványt tett, hogy a parlamentnek ez ügyet illető korábbi határozatai a naplóból kitörlessenek, ismét kevesebbségben maradt. A huszonhat éves Pitt akkor már mindenható kezdett lenni parlamentben és parlamenten kívül.

Napról napra borzasztóbb hírek érkeztek Kelet-indiából, hol már huzamosabb idő óta a római proconsulok módjára gyakorolták az angolok a közigazgatást; hol egész népségek éhen haltak s fejedelmek kínpadra vonattak, hogy kincseiket átadják; hol — egy francia államférfiúnak megjegyzése szerint — mindazon kegyetlenségek nehezettek a boldogtalan, szelid hindu faj fölébe, melyeket a kereskedelmi ipar elkövetni képes, ha a kegyetlenkedés nyerekedési eszközül szolgálhat. — S napról napra még borzasztóbbakká válván e hírek, Fox, barátjaival' mindent elkövetett, hogy Warren-Hastings, a bengáli főigazgató, büntetés alá vonassák. 1786. április 4-én Burke mint vádoló lépett fel ellene a parlamentben, s 1787. május 9-én csakugyan perbefogatván a Pitt által elején hanyagul, utóbb épen nem védett zsarnok, választmány neveztetett, mely elmarasztását az alsóház nevében követelje a lordoktól, s melynek főtagjai Fox, Burke és Sheridan voltak. Beszédeik, mik általuk

e nagyszerű perben mondtak, s mik egész eredetiségekben szállottak reánk, mert a felsőházban ez alkalommal gyorsírók alkalmaztattak, mi addiglaú nem történt, — az angol szónoklat legfényesebb példányai. A pörbeli eljárás 1788. februárius 13-án kezdődött s hét év lefolyása után Hastings felmentésével rekesztetett be. De a közvélemény s az utókor megvesztegethetlen bírói széke elmarasztotta a vádlottat, s Fox és társai a gyalázat bélyegét sütötték nevére, mint Cicero a Verresére.

1788. májusban penditetett meg először az alsóházban a rabszolga-kereskedésnek eltöröltetése, mi Wilberforce nevét örökítette, de minek kivívásához Fox is lángleikének egész buzgalmával járult. Midőn találkoztak, kik simogatva szerettek volna szólani ez ügyhez, az érdekeket kiméivé s a személyeket legyezgetve, mi annyi álbölcsnek szokása; midőn mondatott, mit bizonyos oldalon még ma is mondogatnak, de már most magának a rabszolgaságnak eltöröltetéséről van szó, — hogy az emberiség ügyvédei szerfelett fekete színekben tüntetik fel a gyalázatot, — Fox füleikbe mennydörgé: hogy mind az, mit az ültetvényesek iszonyú vadságáról s a rabszolga-hajók kapitányainak könyörtületlenségéről beszélnek, mind az való, mindannak valónak kell lenni, mert van valami a korlátlan hatalomban, az úr despotismusában, mi az embert örültté s ennélfogva cél és vég nélkül kegyetlenné teszi. „Ha látom — folytatá — a Caesarok székén mindazon szörnyetegeket, kik egymást felváltották, kik nem azoneyg vér hanem csak azon-

egy hatalom fajzatai voltának; midőn látom, hogy ők mindnyájan egyiránt kegyetlenek, hogy Heliogabalus oly vad mint Nero, Domitianus oly kegyetlen mint Caracalla: mi egyebet következtethetnék ebből mint azt, hogy a korlátlan, határ és szabály nélküli hatalomban van némi veszettség, mely az ember fejét szédelgösső—, némi eszelősség, mely az embert vérszopóvá teszi! “

1788. october végén III. György megőrülvén, helyettesről kellett gondoskodni. Fox visszasietett Olaszországból, hol az utóbb hitvesévé lett ms. Armsteaddel utazott, hogy a parlamentben a walesi herczeg (koronaörökös) számára követelhesse a helyettesi jogok gyakorlatát, azt állítván december 10-én:, hogy a walesi herczeget ez esetben szintazon joggal, szintoly tökéletesen és törvényesen illeti a király egészségének helyreállításáig az országiás, mint ha atyja a király meghalálozott volna; s hogy ennélfogva a herczeg, ki e jogát csak a parlament előleges megegyezésével akarja gyakorolni, számot tarthat az ország hálájá-ra.¹ Pitt ellenben azon elvből indult ki: hogy a helyettes a parlament által választandó, s hogy a walesi herczeg, kinek helyettségé választatását egyébiránt igen természetesen nem ellenzé, de kit nem valamennyi felségjog gyakorlatába akart helyezni, csak annyi joggal követelheti a helyettséget, mint az országnak bármely más polgárja. Látni való, hogy Pitt ez alkalommal a népfelső elvét védé, talán ugyanazon oknál fogva, a miért Fox ez úttal a legitimitás zászlaja alatt küzdött, azért t. i. mivel a koro-

naörökös az ellenzékhez, különösen Foxhoz és Sheridanhez szított. Az elmeháborodás, mely a királyt 1788-ban éré vala, — mondja lord Russell az általa szerkesztett Fox-émlékiratokban — különös és sajnálatos vitának nyújtott alkalmat. Pitt, mint a korona jogainak őre, Fox, mint a nép jogainak hőse, a walesi herczeg, mint kötelességérző fiú, a királyné, mint gyengéd anya, megannyian elhagyták állomásukat, úgy látszik, s bőséges okot szolgáltattak megrovásra. — Pitinek életrésztében helye leszen részletesebben szólanunk e tárgyról, itt csak azt jegyezzük meg, hogy az alsóház választás mellett a minisztérium által javaslolt megszorításokkal nyilatkozott (1789. jan.), de időközben helyreállván a király egészsége, az intézkedés ez úttal még szükségtelessé vált.

S most kitört a francia forradalom. Fox ebben egy új időszak hajnalát látá, s így természetes, hogy azon lelkesedéssel üdvözlé, melyet a szabadságeszméje mindig és mindenütt felébresztett benne. Nem így számosán azon kevesebbségből, mely eddigien Foxot híven támogató. Ok a francia forradalomban csak erőszakot láttak, nem a szabadság hanem a sokáig lenyűgözött szenvedelmek diadalát, mely ittasságában a whigek kastélyaira is égő kanóczot vethetne. A reactio szembeszökőleg mutatkozott már 1790. februarius 9-én, midőn Burke a francia forradalom embereit a rom legügyesebb architectusainak mondá, fájlalván, hogy Fox ezt által nem látja, kinek tekintélyére egyébiránt ez alkalommal még e verset alkal-

mazá: „quae (auctoritas) maxima semper ccusetur nobis et erit quae maxima semper;“—s mutatkozott különösen 1790. martius 2-án. Ekkor Fox indítványa az úgynevezett „test-act“ eltöröltetése ügyében (a r. katliolikusok és a disszenterok bivatalképessége) 294 szavazattal vettetett el 105 szavazat ellenében, pedig egy évvel azelőtt húsz szavazat híján többséget nyert. Burke is ellene nyilatkozott, ü ki Foxnak annyi éven keresztül minden politikai kérdésekre nézve tántoríthatlan barátja volt, kinyilatkozatá: hogy tíz évvel ezelőtt pártolta volna az indítványt, de most — úgymond — a disszenterok nevével az angol alkotmány ellenei is takaródnának. — A vak is láthatta, hogy a whigek táborában elkerülhetlen a szakadás. Midőn Burke a felebb érintett napokon, az előadottakból kiindulva, kissé dagályos beszédeiben, minők az övéi, a rögtönzöttek kivételével rendszeren lenni szoktak, megtámadta a forradalomnak minden addigi eredményeit; s midőn 1790-nek második felében „észlelételek a francia forradalomról“ czínrű munkájában, kórdühhel neki fordult az alakuló francia alkotmány valamennyi vezéreszméinek: Fox a lehetőségig kiméleleg viselé ugyan magát iránta, s (igyekezett a régi viszonyt ezen politikai antagonizmus daczára is fenntartani, — de mind e törekvések által sem kerülheté ki barátságuk felbomlását.

Több aprólékos vita után, melyeknek mindannyiszor a francia forradalom szolgált alapul, még mindig baráti kezet nyújtottak egymásnak, de a canadai ügy, az úgynevezett quebecki bili tárgyalása

örökre különválasztá az annyi harcban hű bajtársakat.

1791. április 15-én, midőn Fox ismét a francia alkotmány érdemeit szövés beszédébe, Burke felállott, de a ház már szavazni kívánván, az nap nem szólhatott többé; május 6-án azonban a felebb említett bili tárgyalásakor arról lévén szó: minemű alkotmányt kellessen engedményezni Canadáának, melvlyel az angolok addiglan úgy bántak, mint hódított tartománynyal; s Fox már előbb odanyilatkozván: hogy talán helyén volna magokat a canadaiakat is tanácskoztatni a behozandó alkotmány felett,—Burke féktelen dühhel támadá meg a francia forradalmat.

„Bizonyos jogok, monda, melyek az ember jogainak kereszteltelek, hozattak be minapában hozzánk egy szomszed országból, s némelyek által itt szintén főfő jogoknak tekintetnek. Ezen új codex egyik főelve az: hogy az emberek természetüknél fogva szabadok és jogaikra nézve egyenlők, s Miogy azok maradnak a társaságban is. Ha ezen elv belyeseltetnék, akkor e háznak hatalma nem terjeszkedhetnék tovább, mint a canadaiakat egybehívni, hogy magoknak alkotmányt válaszszanak. De ő, a szónok, más codexből indul ki, melyet eddig az összes emberiség követett, — s ez a nemzetközi jog. Ezen alapul a háznak joga, törvényeket hozni Canada számára. A francia rendszer gyakorlati következményeit láthatni a nyugotindiai francia szigeteken. Virágzók voltak és boldogok, míg az emberek jogaival meg nem ismerkedtek. De mihelyest e rendszer közójük érkezett: mintha csak Pandora szelenczéje, mely teli van minden emberi bajokkal, felnyílt volna; s maga a pokol is torkát tátin, és a gonoszság valamennyi démoni az ország színén átvonulni látszattak.“...

Midőn Burke Lafayettet beszéde folytatásában XVI. Lajos tömlöcztartójának mondá, Fox híveinek „rendre!“ kiáltása által szakasztatott félbe, s maga Fox felállván, mondá:

„Ma, úgy látszik, szabadítékos nap van, melyen minde-nikiünk felállhat s kiválaszthat magának egy kormányt, hogy azt legyalázza, akár tartozzék a dolghoz akár nem. Ámbár itt egy lélek sem említé a francia forradalmat: az én tisztelt barátom mégis felállott, gyaláztatni ennek nevezetes esemé-nyeit. Ő szintannyi joggal s ép ezen módon értekezhetett volna a hindu, vagy a cliinai, vagy a török kormányról, vagy Confucius törvényeiről; mindez épen úgy helyén fogott volna lenni. Ma mindenikünk jogosan s kénye kedve szerint és oly nyers szavakkal, mint neki tetszik, legyalázhatja valamennyi régi s újabb államok kormányait.“ —

Burke magyarázni akarta előbbeni állításait, de lord Sheffield indítványt tett: hozassák végzés, hogy a francia alkotmányról értekezni, rendbontás. Pitt diplomatikai semlegességgel állott a vívók között, s finomul megkülönbözteté a rendet attól, mit ő „dis-cretion“-nak mondott. De Fox e kettőt egynek állít-ván, egyebek közt így szólott:

„Nagy és tiszteletre méltó tekintélyektől tanultam, hogy nagy eseményeknek szükséges értesítés nélküli s kisszerű megvitatása sem az író tollának, sem a szónok szavainak becsületére nem válhatik. Ha azt fogják határozni, hogy az én tisztelt barátom folytassa okoskodását a francia forrada-lom ellen, akkor odahagyom a házat; s ha egyik vagy másik barátom megüzenni fogja, hogy a quebeeki bili felett tanács-koznak, visszajövök ez iránt nyilatkozni. Nem mintha elle-nemre volna tisztelt barátomat hallgatni, — én őt mindig

örömmel hallgatom, kivéve ha okoskodásának semmi gyakorlati eredménye nem lehet. Midőn a tanácskozás pillanata el fogott érkezni: bármi gyengének érezsem magamat, ha ismereteimet tisztelt barátoméival összehasonlítom, kit mesteremnek kell mondanom, mert tőle tanultam mind azt mit politikában tudok: mégis kész leszek az általam felállított elveket védeni még tisztelt barátomnak hatalmast) szónoklata ellen is; kész leszek azt vitatni: hogy az „emberek jogai,” melyeket tisztelt barátom hiú chimaerák és ábrándozások gyanánt nevetségesekké tett, valóban alapját teszik minden józan alkotmányának, s magának az angolnak is, mint a státútumok könyve mutatja. Mert ha én értem némileg az angol néj) és kormánya közötti eredeti szerződést, mint ezt ama könyvben felállítva találjuk: akkor ama szerződés megismerése azon örök jogoknak, melyek a népetek annál fogva illetik, mert emberekből állanak; megismerése azon jogoknak, melyeket semmi elévülés meg nem szüntethet, semmi esemény meg nem ronthat. Ha ilyen elvek veszedelmesek az alkotmányra nézve, — csak azt mondhatom: hogy ezek elvei voltak az én tisztelt barátomnak, kitől ez elveket tanultam. Az amerikai háború idejében együtt örvendettünk Washington szerencsés hadviselésén, együtt búslakodtunk Montgomery veszte felett. Én tisztelt barátomtól tanultam azt: hogy egy egész népnek lázadását nem tekinthetni mesterkéltnél úton, kéz alatt előidézettnek; kell, hogy a népet erre tettek hittak legyen. Így hangzott akkorban tisztelt barátomnak tana; nem kevesebb erélylyel mint szónoklattal állítá: hogy ő nem intézhet vádbilit egy egész nemzet ellen. Az én tisztelt barátom — fájdalommal látom — megtanulá azóta, mint kell az ilyen bilit szerkeszteni, s mint kell azt mindazon műszavakkal felcizifrázni, melyek státútumaink könyvét disztelenítik, minők: hamis, gonosz, czudar, ördögsugallta stb. Engemet mi illet, kit tisztelt barátom arra oktatótt, hogy egy népnek forradalma nem történhetik ok nélkül, nekem lehetetlen volt nem örven-denem, midőn láttam, hogy Franeziországnak alkotmányá

ugyanazon emberjogokon alapul, melyeken maga a brit alkotmány emelkedik. Ezt tagadni annyi, mint az angol alkotmányt pelengérre tenni; — az én tisztelt barátom nem írhat oly könyvet, nem mondhat oly beszédet tanácskozásközben, bár mi jelesek legyenek mind könyvei mind beszédei, melyek engem ezen véleményben megingadoztathatnának; én e tárgyra nézve tisztelt barátomtól toto coelo különbözöm.“ . . .

„Ámbár több ízben szakasztattam félbe, — válaszoló komoly, lenyűgözött hangon Burke, — a rendreutasítók által: mégis a legnagyobb nyugalomban hallgattam végig Fox urat, egyszer sem szakasztám félbe. . . . Pedig az ő beszéde talán egyike volt a legszabályelleneseknek, melyek valaha e házban mondtak. Nyilvános életem, szavaim, irataim nemcsak keserű szavakkal elferdítettek és meghamisítottak, de még bizodalmas beszédeim is a ház elébe hurezoltattak oly czélzattal, hogy állítólagos politikai lengeségemet kitüntessék. A hajlam ily jeleit kelle attól nyernem, kit legmelegebb barátomnak gondoltam, s ki huszonkét évnél tovább tartott szoros barátság után helyén látta, engem a legparányiabb ok nélkül személyesen megtámadni. . .

Beszédének folytatásában Burke megjegyzi, hogy pályájokon Fox és ő már több tárgyra nézve különböztek egymástól, — a parliament! reform, a dissenterbill, a király házassága tárgyában; de ezen véleménykülönbségek, mondá, soha egy pillanatra sem szakították eddig félbe barátságunkat; meglett koromban nem nagy bölcsesség, ellenségeket gyűjteni magam körül, vagy barátaimnak okot szolgáltatni, hogy tőlem elváljanak. De változhatlan ragaszkodásom az angol alkotmányhoz mindent veszélyeztet velem, s polgári kötelességem és eszélyességem arra

tanít, hogy véglehelletemmel felkiáltssak: fussatok a francia alkotmány elől!

Fox ekkor e szavakat súgván neki: „de mikor ez nem felbontása a barátságoknak!“ Igen, ez barátságbontás, válaszolá Burke. Tudom, hogy mibe kerül nekem ezen eljárásom. Mert kötelességemet teljesítem, egy barátot vesztettem; barátságunknak vége van. —S ekkor Foxhoz és Pittliez „mint a nagy versenytársakhoz“ fordulván, reményét fejezé ki: hogy akár úgy találkozzanak ezentúl a politikai hemiszfériumban mint két lángoló meteor, akár testvérekként egyértelműleg haladjanak előre: védeni fogják és szeretni az angol alkotmányt, megóvni az újításoktól, . . . s megmenteni az új teoriák veszedelmétől. Végre Isten mindenhatóságára áttérve, ki karjával kilöki a bolygócsillagot köréből s képessé teszi, hogy kiállja a nap hevét, s a hideg éjszakának iszonyú sötétét, mondá: bízzuk Istenre a határtalan tökéletesedést, mert mi szegény, gyenge, nyomorú emberek csak a tapasztalás nyomán indulhatunk biztossággal. . . .

Fox felállott. Sokáig nem szólhatott, a könyűk leperegtek arczain, s angol parlamentben, „annyi egoista és jurista között“ mint Schlosser mondja, többen zokogtak. Végre így szólott:

„Remélem, hogy tisztelt barátom, a mai nap eseményeinek daczára, vissza fog emlékezni a múlt időkre; s ha némi meggondolatlan szó vagy szerfeletti buzgalmam öt megsértették volna, hinni fogja, hogy az legalább nem történt szándékosan. Tisztelt barátom mondá, s helyesen mondá,

hogy ezelőtt különböző véleményben voltunk több tárgyra nézve, s e körülmény még sem szakítá félbe barátságunkat. Vallja meg tisztelt barátom őszintén, ha nem különbözhetünk-e szintígy véleményben a francia forradalomra nézve, barátságunk felbontása nélkül? . . . Csak azon sértő kifejezések, melyeket tisztelt barátom reám halmozott. . . . (Itt Burke oly hangosan, hogy mások is hallhatták, megjegyzé, miszerint, tudtára, nem élt illetően kifejezésekkel.) — Tisztelt barátom, folytatá Fox, nem emlékezik ezen kifejezésekre, elfeledé őket: így tehát én is tökéletesen és örökre megfeledkezem rólok. En nem szerethetek ily kínos emlékeztést, s e pillanattól fogva kitöröltetek lelkemből Megismerem, hogy a barátságnak nem szabad a polgári kötelesség rovására élőködöi; és ha az én tisztelt barátom hiszi, hogy szolgálatot tesz hazájának, midőn a francia forradalmat gyalázza, akkor a szerint kell cselekednie; de engedje meg egyszersmind másoknak, kik ellenkező véleményben vannak, hogy ellenkezőkép cselekedhessenek Mert beszédemben az 1780-diki eseményekre hivatkoztam, a tisztelt úr azt módja, hogy életének összes eljárását kifürkésztém. Nem cselekedném, ha ez tisztelt barátomnak becsületére s jellemének dicsőítésére nem válnék. »S hol találhatni életében egy pontot, mely ezt nem eszközölné? 1780-ban az volt e háznak véleménye, „hogy a koronának befolyása növekedett, növekedik, s hogy azt megszorítani kellene.“ Tisztelt barátom is aláírta e végzést, kinyilatkoztatván ez által, hogy alkotmányunk nem volt tökéletes ezen módosítás nélkül. S nem akarja az én tisztelt barátom a francziáknak is engedni azon jogot, melyet önmaga gyakorlott?“

Beszédének végén, miután Bürkét még az amerikai háború idejére emlékeztette, arra, mit mondott volt az 1783-diki trónbeszéd tárgyalásakor, — fájalmát nyilvánítá a nap eseményei felett, de reményét is, hogy barátja, ha tekintetbe veszi a körülményeket, melyek e félreértést okozták volt, megfeledkezik majdan a múlttól. „Tartsa meg a tisztelt úr sa-

ját nézeteit, de ne gáncsoljon engem, hogy én megtartom a magaméit.“ S újra említvén a kemény modort, melyet barátja ellene használt vala, érzékenyen panaszlá innen eredeti fájalmát. „Azon leszek, hogy tisztelt barátomnak útban ne legyenek mindaddig, míglen idő és megfontolás más alakban tünetik fel előtte e tárgyat; és ha barátaink akkor nem lesznek azon, hogy bennünket egyesítsenek: nem fogtak úgy cselekedni, mint azt tőlök várhattuk volna.“

Burke, válaszában Fox beszédét olyanak mondá, melynek keserű közepe éles ellentétben áll a kezdetben s végül említett gyengéd hajlandósággal: újra panaszt emelt, hogy múltjának egyes eseményei, sőt beszélgetéseinek egyes mondatai elferdítettek állítólagos politikai lengeségének kimutatására, s kére a házat, maradjon híve az angol alkotmánynak a francia ellenében.

Ezen barátságbomlással felbomlott a régi whig-párt egyszersmind, s Pitt rendkívüli többséget látott maga körüi gyűlni, mely őt nyílt és titkos hadviselésében Franciaország ellen pártolá, — azon forradalom ellen, melyről azt írá egyik barátjának Fox: „a francia szövetség elleni összes idegenségemnek vége szakad, ha e forradalomnak azon eredményei lesznek, melyeket tőle remélek.“

Foxnak és Pittnek útjaik e szerint messzebbre feküdtek egymástól mint valaha. —

1792-ben kitört a háború Anglia és Franciaország között. Fox e háború ellen, melyet mind Angliára mind Európára nézve veszedelmesnek tartott, állandóan küzdött 1797-ig; s ez úton, mert a Francia-

országali háború sürgetése akkor oly kedvencz foglalatossága volt Jolin Bullnak, mint tíz évvel ezelőtt Gordon zenebonájakor a „no popery“ kiáltás, újra népszerűtlenné vált. Milner 1793-ban azt írta Cambridgeből Wilberforcenak: hogy városukban talán egyetlenegyet scni találhatni Fox régi barátjai közül, ki még bizodalommal viseltetnék iránta, s igen számosán épen örültnek tartják. — S mindez annál fogva, mert szitkozódás nélkül szólott a francia forradalomról, s mert a braunschweigi lierczeg manifestumában donquixotiádot látott. 1794-ig, midőn a portlandi herczeg és más félénkebb whigek — a magokat ó whigeknek nevezők az újaknak irányában Fittnek táborába vonultak, még némi reményt táplált, felekezetének segédével hasznos szolgálókat tehetni a közügynek, s 1794. mártiusban oly beszédet mondott a háború ellen, melynek rendkívüli ereje még Fittől is a bámulat jeleit csalta ki; — de azontúl letett minden reményről. „Ön könnyen képzelheti magának, — így írt egyik levelében — mily érzékenyen vettem a szakadást köztem és régi barátaim között. Ily kínos pillanatokban olyasmit érez az ember, mintha újra kellene kezdenie a pályát. Valóban, ha becsülettel tehetem, egészen visszavonultam volna a parliamcnttól; — de az lehetetlen volt. S így nem maradt egyéb hátra, mint pártom töredékeit egybegyűjteni és Sisyphusként újra felfelé görgetni a sziklát, mely alkalmasint fejünkre fog esni, mielőtt a tetőre feljutott volna.“ — S ő elcsüggedhetett méltán. A leglényegesebb kérdéseknél, mint p. o. a ha-

beás corpus-törvénynek felfüggesztésénél 1794. május 17-én, a gyűlési jog korlátozásánál 1795. november 10-én s december elején, alig volt képes harmincz, negyven szavazatot vetni az ellenzék mérlegébe; ez utóbbi alkalommal versenytársának atyjára hivatkozott, ki egy ízben felkiálta: „Inkább mintsem rabszolgaságot hozunk be, inkább uralkodjék közöttünk örökre az egyenletlenség!“ Azon körülmény, hogy pártja, noha néhány évvel ezelőtt még elég erős volt Pittet kényszeríteni azon háborúvali felhagyásra, melyet az oczakowi erősség miatt Oroszország ellen volt indítandó, most gyenge töredékké olvadt; s hogy ő, kinek a sajtó 1791. óta köszönhető, hogy a jury már nemcsak az írás és közzététel anyagi ténye s a bevádolt személyek és tárgyak identitása, hanem a vádlevélben foglalt valamennyi pont, tehát a czélzat felett is hozott verbietet; hogy ő ezen sajtót is iránya s elvei ellen fordulni látá: ez őt méltán elkeserítheté; de mihelyest a közvélemény csak egy pillanatig ismét mellette látszott nyilatkozni, remélt újra, és merészebb lett terveiben. Egyik barátjának e tájban ezeket írta: „Én úgy hiszem, hogy most szükségesebb mint valaha, a democratákkal egyesülnünk. Mi whigek már semmit sem tehetünk, mint párt; most elleneink s a democraták között kell elkezdődni a tusának, s nekünk egy zászló alatt kell küzdenünk az utóbbiakkal. Ezek t. i. nélkülünk vagy gyengék lesznek ellentállani az udvarnak, s akkor jóéjtszakát alkotmányunknak, ez szépen elhal, mi, meggyőződésem szerint, a minden lehetőségek leg-

roszabbika; vagy pedig ok eléggé erősek lesznek meg nem bukni; de ez esetben, aristocratiai vegyiilet nélkül s boszúval ellenünk, mert nem szövetkeztünk velök, nagy kicsapongásokat követhetnek el, s olyvalamire juttathatják az országot, mi nem kevésbé undok, mint a despotismus.“ — 1797. május 26-án a parlamenti reform ügyét hozatá Grey által szőnyegre, — de a whigek, kik e tájban már jócskán rehabilitálták magokat a közvéleményben, még mindig tetemes kevesebbségben voltak az alsóházban. Hiában emlékezteie Fox az ellenében ülöket, hogy Pitt maga három ízben, 1782-ben, 1783-ban és 1785-ben indítványozá a parlamenti reformot, hogy az ügy, mely, úgymond, akkor talán még nem volt oly sürgetös, minönek mondatott, de melyet ő, a szóló, mint üdvest, állandóan pártolt, azóta az összes nép óhajtásává növekedett, — csak 93 szavazat pártolá az indítványt 258-nak ellenében.

Mind ez végre még is elcsüggeszté őt. S midön e tájban, mert politikai ebédnél a „felséges nép“ egészségére emelt poharat, a korona titkos tanácsosainak sorából kitöröltetett, kinyilatkoztatá a parlamentben, hogy ezentúl hasznosb dolgokkal akar foglalkodni, és saint-anne-hilli jószágocskájára vonulván Cherzey mellett, itt azon 3000 font sterlingből, melyet 1793. óta, mikor a játék őt vagyonának végmaradványaitól is megfosztá, pártjától évenként húzott, csendesen élt 1800-ig, mintha a költekezéshez s a napi politikához egyiránt nem értene, — vadászat, fűvészet, nevezetesen rózsatermesztés, s az iro-

dalom között osztván fel minden gondjait. Európa délszaki irodalmaival már kora ifjúságában barátkozott meg. Dante és Ariosto kedvencz költői közé tartoztak. Az angolok közül Dryden; a francziák közül Racine; a rómaiak közül Virgil: Homer megannyijok felett. — „A Stuartliáz két utolsó királyának históriája“ című s csak halála után megjelent munkájának nagyobb része is ekkor készült. Fox ennek írásaközben, — mert voltak, kik beszédeit nyelvbeli előadás tekintetében „eastigatusabbaknak“ óhajtották, — a tulságig ügyelt a nyelv tisztaságára, a forma aprólékosságaira. Bilincsekbe verte magát, hogy tökéletes legyen, s ennek eredménye az volt: hogy lánglelke nem mozoghatott szabadon, hogy szeretetreméltó természetességet veszíté. De mind e mellett kitörni látjuk néha belőle a szenvedelmes szónokot, s ha nem mint szorosan históriai mű: mégis mint védirat, mint olytán munka, melynek írója az 1688-diki forradalom dicsőítését tiizé ki magának feladatul, teljes megismerésre méltó.

Midőn elvégre közeledett az idő, mely Angliát és Franciaországot békében látá egymással, ismét megjelent a parlamentben, s itt versenytársától, ki 1801. februárius 8-án hivataláról lemondott, de ki csak martius 14-én, miután t. i. III. György ő'rültségéből másod ízben is kiépült, hagyliatá oda a miniszteriumot, — tréfásan „új tag“-nak címeztetett. Pitt a katholikusok emancipatióját adá kilépésének okául, melyet ő szükségesnek látott, s melyet a király ma-

kacsiúl ellenzett. De valószínűbb, hogy ő főleg annál fogva lépett ki a minisztériumból, mert nem akart a béke művéhez járulni, mely után akkoron, rendkívüli drágaság is nehezdedvén az országra, valamennyi párt esengett Angliában. Fox 1802-ben ősszel, nyomban az amiensi békekötést megelőzőtt frigyponctok aláírása után, Párisba utazott, hol az ország levéltárában a Stuartokat érdeklő papirosokból kivonatokat készített felebb említett munkájának számára, s hol a legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott. Ekkor találkozott Lafayette-el, kinek szabadítására liivá fel 1795-ben az angol kormányt. Több ízben kitüntetéssel fogadtatott az első consul által, ki utóbb Sainte-Helenában fájdalmasan emlegeté, hogy Fox halálának pillanata egyike volt azon fatalításoknak, melyek őt sújtották. „Ha Fox életben marad, mondá, békének örvendettünk volna; ő becsületes ember volt és helyes felfogással bírt. Foxnál a szív melegítette a geniust, Pittnél a genius kiszáraztotta a szívet.“ A nemeslelkű férfi, midőn Bonaparte Pittet és Windliamot arról vádolá előtte, hogy élete ellen ármánykodnak, tiltakozott ily vád ellen.

Fox, Párisból visszatérvén s rövid idő múlva újra kitörvén a háború, 1803. május 24-én a hadviselés megújítása ellen azon híres beszédet mondá, melyet sokan parlamentaris szónoklata koronájának tartanak. „Fox tíz órától egyig szólott — írja egyik politikai ellene — s ezen három óra alatt több művészetet, szónoklatot, elmésséget és kártékonytságot fejlesztett ki beszédében, mint a mennyit valaha

hallottam tőle.“ 1804-ben Napoleon Boulogneból megrohanással fenyegetvén Angliát, Addington gyenge minisztériumát minden felekezet veszedelmesnek látá, és Fitt egy oldalról, Fox Grenville-l egyesülve a másiktól, mindent elkövettek a minisztérium megbuktatására. 1804. május 12-én Addington lelépett; de a királynak ellenszenvé miatt, Fitt szorgalmazásai daczára, ki a kormányt most újjólág kezébe vévé, Fox nem léphetett társul a minisztériumba; mi Macaulay nézete szerint, ekkor, midőn Angliában a jacobinismus és anti-jacobinismus egy iránt mentek ki divatból, s a nemzeti függetlenség nagy kérdése mindent háttérbe szorított, eszközölhető lett volna.

Fox, barátjainak, midőn a király csak öelene, nem barátjai ellen is tiltakozott, a minisztériumba lépést tanácslá, ígérvén, hogy egész Flekkel fogja majd őket támogatni; oly tanács, melynek ők nem engedhettek, látván, hogy egy nagy férfiú ostracismust szenved csak azért, mert egyénisége nincs ingyére a koronának.— Ott állott tehát ismét az ellenzék élén, mint húsz évvel azelőtt, s újra szónoka volt minden nemesebb ügynek, nevezetesen az irlan-di katolikusok ügyének (1805. május 14-én); s újra vádolóképen lépett fel minden törvénytelenég, nevezetesen lord Melville (Duudas) hivatalos visszaélései ellen. De modor és hang érezteték a hallgatóval, hogy a férfikor legszebb évei már megette vannak. Ő fáradt volt. „Semmi kedvem többé, — mondá egy nap, midőn Fittnek válaszolna, — semmi kedvem harcziás ügyességemet kitüntetni, megelégszem ha eszélyes-

séget tanúsít eljárásom; lenit albescens animos capillus. litium et rixae cupidos protervae.“ Ily érzelmek közt látá közeledni az öregséget; ily érzelmek közt függesztett fel minden ellenségeskedést, midőn az ellenfél vezérért végbetegsége ágyhoz szegzé, s nem lépett bé a húszévi küzdelmek teremébe, mondván: mentem mortalia tangunt; ily érzelmek közt tartá Pittnek 180G. januárus 23-án történt halála után azon beszédét, mely Pitt országos emléke ellen volt ugyan intézve, de mely — Macaulay megjegyzése szerint — á jó ízlés és jó érzés remeke. A feladás a legboszantóbb volt, mely valaha szónoknak jutott, de oly humanitással, oly gyengédséggel vitetett véghez, melyeket az elhunyt gyászoló barátjai melegen köszöntek meg. Ily érzelmek közt alkotá Grenville az új minisztériumot, melyben ismét, életében harmadszor, a külügyek tárczája jutott néki. Most nem találkozott, ki útjában állana, most alkalom nyílt volna néki, az európai politikának elvégre új irányt adhatni, és szívvérével táplált reményét, új közigazgatási rúgok alkalmazására nézve, életbeléptetni, — mert a jelen coalitiói minisztérium, elvek és érdekek, nem szenvedelmek és ellenségeskedések coalitióján alapulván. hosszú életet ígérhetett magának. De ő már pályájának végén állott. 1806. június 10-én Wilberforce által megkérétve, nemcsak pártolá, mit tizenennyolcz év óta folyvást tőn, hanem maga is indítványozá a rabszolga-kereskedés eltöröltetését. „Ha azon negyve év lefolyása közben, mióta büszke vagyok e házban üléssel és szavazattal bírhatni — mondá végbe-

széliében, mert az indítvány végbeszéde volt, — ha csak ezt, s egyedül csak ezt voltam szerencsés végrehajtani: hinni fogom, hogy eleget tettem; s nyugalommal vonulhatok vissza a nyilvános élettől, és azon megelégedést nyújtó öntudattal, hogy kötelességemben eljártam.“ S a mit óhajtott, az teljesült; mert nemcsak hogy a rabszolga-kereskedés eltöröltetett, hanem egyúttal meg is bízott a kormány, más hatalmasságokkal oly intézkedésekre lépni, melyek a rabszolga-kereskedést náluk is megszüntessék.

Az emberiség barátja ily eredmény szemléletére, s látván azonfelül az Angliával 1801. januárius 1-jén törvényhozási unióba léptetett Irlandban, a fehér rabszolgák a hazájában a habeas corpus felfüggesztését megszüntetve, a sajtó ügyét biztosítva: áldással tekint vissza Fox végnapjaira, melyeket azonfelül, noha Anglia kénytelen volt Hannover miatt Poroszországnak hadat üzeni, s ámbár Windham indítványára az ország védelmi ereje szilárdítatott, — komoly törekvés jellemzett az időközben császársággá vált Franciaországgal megkötni a békét. De Fox már július vége felé betegsége által a közügyek kezelésétől el vonatott, és September, 13-án Saint-Annes-Hillbe utaztában, Chiswickhouseban a devonshire-i herczeg jószágán meghalálozott. Midö'n egyik barátja őt a karácson ünnepekre utalá, melyeket majd jószágán fog tölthetni: karácson napján válaszolá, már más színhelyen leszek. Van még más élete a léleknek. S midö'n neje zokogásközben kezét kezébe vévé, én

boldog- vagyok, monda a haldokló, bizodalommal, sőt bizonyossággal teli. —

A kor, melybe Fox ifjúsága és politikai életének első zsengei esnek, a bomlás korszaka volt. Ő, ki majdnem összes életét a rosznak bélyegzésével, a veszélynek kijelelésével tölté, ő sem maradt érintetlenül — jól mondja Rémusat — az erkölcsi ragálytól; és magánélete, de sőt közpályája hibáinak is nagy szükségük volt megváltásra. A megváltás, a mint év év után múlt, teljesen történt meg. Halálának híre gyász hír volt millióknak.

Nem említem a tisztelet fényes jeleit, melylyel emlékéet dicsőíté a nemzet, nem a hála koszorúit, melyeket ravatalára aggattak a jobbak, nem Byron átkát, melyet rágalmazói után küldött, — de idejegyzem két politikai ellenének vallomását felőle.

„Soha emberi teremtés nem volt annyira ment a gonoszság, hiúság és hamisságnak még árnyékától is, mint Fox,“

Így szólott az emberről Gibbon.

„En ismertem őt, midőn még csak tizenkilencz éves volt, és azon idő óta, mint egy szabályszerű épület fokonkint emelkedett azon pontig, hol a legtökéletesebb parlamenti szónokká vált, kit valaha látott a világ,“

Így szólott az államféfídről Burke, barátságuk felbomlása után. —

Következik 1783. december 17-én mondott beszéde, melyről már felebb szót tettünk, s melyre, va-

lamint Fox politikai élete egyéb momentumaira is. Pitt rajzában még visszatérendünk. A két férfiú pályája, noha az egyik majdnem összes életét a kormányrudnál tölté, a másik harmincz évet az ellenzék padjain — vagy talán épen ez oknál fogva — annyira van egymásba szőve, annyira egészíti ki egymást, hol mint lap és ellenlap, hol — magasabb szempontból tekintve — egyazon tyrust, Albion hatalmas typusát tüntetvén fel: hogy az egyiknek életrajza szükségkép a másikénak is tetemes részét foglalja magában.

,Nem volt szándékomban, uram, még valamit hozzáadnom ahhoz, mi már oly helyesen előadatott a kérdésben levő határozat támogatására. *) Annak mind igaz, mind szükséges volta, nézetem szerint, már teljesen és alaposan bebizonyított. Egyes észrevételek azonban, melyek vitatkozásokban a ház másik oldalán ülő urak által tétettek, úgy látszik, némi megrovásra méltók. S megjegyzem egyszer mindenkorra: senki se panaszkodjék kemény kifejezések miatt. Oly fokra érkeztek a közügyek, hogy lehetlenné vált melegség nélkül szólanunk. Gyengédség és tartózkodás vétkes dolgok, midőn az angolok érdekei veszedelemben forognak. A vitában levő tárgy szívünkig hat, s férfiatlanság lenne és kislelkűség, sima és csalékony színekbe burkolni oly tárgyakat, melyek természetüknél és következményeiknél fogva a házat s az országot boszankodással töltik el és iszonynyal.

Reám legalább, oly benyomást tettek, hogy soha sem éreztem ennyi aggodalmat; soha sem szólottam a házhoz a fenyegetődő veszély illetén előérzetével; soha sem remegtem annyira a közszabadságért, mint jelenleg. A ház előtt levő kérdés magában foglalja a parlament jogait egész terjedel-

*) Az indítványozott határozat lord Temple eljárását czéges büntetnek nyilatkoztatá, mely a korona iránti tiszteletet csökkenti, a parlament alapszabályait sérti, és az ország alkotmányát felforgatja.

mökben és összes következményeikkel. Ezen jogok alkotmányunk alapját teszik, ezek jellemzik a szabad országok kormányát. S nem veszedelmeztettek, nem támadtattak meg e jogok? Létezhetnek-e egy pillanattig azon beleejvedés irányában, melyet a határozat valónak fogad el, mely több tiszteséges úr előadása szerint megtörtént? Nem — az emberi természet nem tökéletes oly annyira, hogy ilyes kísértés súlyának ellentállhasson. Mikor fogja tehát e ház, törvényes és alkotmányos egész hatalmának eltökélett és félreérthetlen ki nyilatkoztatása által méltóságát, függetlenségét és előjogait kivívni, ha veszedelmeztetésök pillanatában nem? A betegség, uram, tetőpontjára ért, s most itt van az idő, mely vagy új életre hívja vagy megöli a beteget. Most megválnak, ha mind annak tökéletes kimúlását, miért eleink vívtak és meghaltak, szentesítsük-e vagy ellenezzük? Kötelességünk, nemcsak hazánknek esküvel megerősített szabadságait, hanem az emberiség szent jogait is védeni. Kötelességünk, hátrálatni az alkotmány rombadülését. Ezen éjtszakának tanácskozása fogja elhatározni: ha szabadok vagyunk-e vagy rabszolgák; ha az alsóház palladiuma-e a szabadságnak vagy a zsarnokság orgánuma; ha fogunk-e ezentúl külön szózatall bírni, vagy csak pusztá száraz viszhangja leszünk-e a titkos befolyásnak. Találkozhatik-e becsületérző ember, ki ily eredmények gondolatától vissza ne borzadna? Azon tekintet, melylyel oly testületnek tartozik, mely nem alacsoníthatatik minden szégyenünk nélkül, mely el nem veszhet a nélkül hogy mi is el ne vesznének, nem költi-e fel boszúját, nem ösztönzi-e a legnagyobb erőfeszítésre mind egyéni, mind képviselői képességében, melynél fogva roszalhatja, felfüggesztheti vagy megszüntetheti a közboldogsággal s e háznak léteivel egyiránt ellenkező gya korlatot?

De mi e határozat? Nagy művészi éllel oly általánynak mondatott, melyről épen úgy nem tanácskozhatni, mint a hogy azt bé nem bizonyíthatni. Pedig oly kézzelfogható köztudomáson alapul, hogy a septicismus legmagasabb fokát is meg-

szégyeníti. A legrendkívüliebb természetű hírek terjesztettek nem közönséges módon, s nem kisebbségi egyének által. Mondják: egy nemes gróf a felség nevét használta azon világos szándékkal, hogy befolyással legyen a törvényhozás végzéseire a parlament elébe terjesztett bili ügyében, mely harmincz millió népre a leglényegesebb hatású leendő. A tárgy természete nem engedi, hogy a neveket elmellőzzem. A szárnyadé és bizonyos fokig hatással volt hírek valóságát egyiránt megismeri a ház mindenik oldala. Az okok, melyek annak bizonyítására hozattak fel, hogy a kérdéses tény nem használatot oly módon, mint az indítványozott határozat mondja: magának a ténynek valóságát távolról sem hozzák kétségbe. Nem, — azt valónak tartja mindenki, csak a következmények, melyeket mi e körülménynek tulajdonítunk, hozatnak kétségbe. Még nem találkozott, s nem találkozik ember, ki bátor volna előállani és világos szavakkal mondani: hogy a tény nem való. Ez minden bizonynyal véget vetne a vitának az illető gróf nem csekély becsületére, de még inkább e háznak megalégedésére és a közönség megnyugtatására. Az ő tisztelt rokona (Pitt), ki a házat különformulázott vádtételre hívja fel, a gyanú és a vétkeesség súlyát nem emelheti le azon jellemről, melyet csorbátlanak, meg nem fogyatkozottnak és kétségfeleltinek állít. A könnyelműség, melylyel ezen hír vétetett, valóságos gúny vagy pasquillus e ház méltóságára. De nekem tudatnom kell az arakkal, hogy ez nem hírlapi gyanakodás, hanem annál jóval erősb, jóval komolyabb valami; írott oklevelet lehet felhozni. Ezen levelet (e szavaknál kivesszi zsebéből a levelet) nem vethetni azonegy mérlegbe a mai vagy tegnapi hazugsággal. Ezen levél azt állítja, hogy: „ő felsége megengedi gróf Templenek, mondania, miszerint azok, kik az Indiabill mellett szavaznak, nemcsak nem barátjai, de sőt általa ellenségek gyanánt tekintetnek. És ha e szavak nem eléggé erősek, gróf Temple használhatja mind azokat, melyeket erősbeknek vagy célirányosbakknak tártatni. Kérdem, parlament! eljárás ez? valóság ez? Hol van, ki az egyiket

állítani, a másikat tagadni, vagy mondani merné, miszerint ő szíve fenekén azt hiszi, hogy ilyenén hír nem terjesztett közvetlen hatás előidézésére? Célzata volt minden bizonynyal, először: a legnyersebb, legerőszakosabb módon alacsonítani a parlament eljárását. Ezen hír a közönségnek azt mondja, hogy mi nem felelünk meg hivatásunknak; hogy mi vagy öntudatlanul vagy szándékosan eláruljuk küldöink érdekeit, s hogy végzéseink hozatalánál nem vezéreltetünk az ő meggyőződésük vagy saját magunk meggyőződése, hanem ama láthatlan, titokteljes tekintély által, melynek a korona, a tanácsosok és a törvényhozás csak vak és szenvedőleges eszközei. A parlament mindkét háza ennél fogva vivő fellé vált e tusában, s ezen boldogtalan és gyászos tanács által életéért küzdő embersorsára hozatott mindenike. Jogainktól fosztattunk meg, közvetlen megrontás fenyegetésével. E pillanattól kezdve istenhozzádot mondhatunk minden független eljárásnak j Ha majd a nép szabadságai, a magántulajdon jogai, vagy a személyes biztosság még szentebb, még becsesebb szabadsíté-
kai, megrohanás, sértés vagy veszedelem ellen védendők lesznek e ház által, mint a hol egyedül törvényesen és sikerteljesen orvosolthatnak: mindannyiszor a közönség élénk, aggodalmas és a sükerért remegő reményei tova fognak szórátni és örökre elnyomatni a titkos befolyás lehellete által. Egy ilyen korlátolt és bilincsel, lélek és szabadság nélküli parlament a helyett hogy korlátozna, még tágítja, s létre és alapra juttatja még inkább, mint eddigien, a korona előjogait. De ha bár a brit alsóház képes lenne ily szemtelenül túladni saját alkotmányos súlyán, ha bár annyira megfelelkeznek elébbeni küzdelmeiről és diadalairól a szabadság és emberiség nagy ügyében; ha bár annyira közönyösen és árulólag venné ezen főfő tárgyakat és érdekeket, miknek számára eredetileg alapított: — én bízom benne, hogy ez ország jelleme még mindig megállja a próbát; én bízom benne, hogy az angolok épen úgy óvakodnak a titkos befolyástól mint a nyílt erőszaktól; én bízom benne, hogy ők semmivel sem készebbek érdekeiket

külföldi rablás és sértés eilen védeni, mint megtámadni és levernü ezen éjféli összeesküvést az alkotmány ellen.

A mai estének indítványa e szerint a legrendkívüliebb s legaggasztóbb tényen alapul melyről az ország hírt vehet; oly tényen, mely szabadságaink védfalát támadja meg, s mely nem csak a chartákban foglalt jogainkat, hanem azon gyökereket és alapsabbakat is végveszéllyel fenyegeti, melyek minden chartánál erősbek, melyek a természet ura állal gondjainkra bizattak, melyektől meg nem válhatunk a nélkül hogy a minden^ kötelességek legszentebbitét megsértenek, melyek bennünket nem mint polgárokat, hanem mint egyéneket és embereket illetnek, —jogainkat: szilárdul és egyiránt ragaszkodni a lelkiismeret és kötelesség nagy és legfőbb törvényeihez; védeni, bár mit veszélyeztessünk ez úton, őszintén védeni azon általános és lényeges érdekeket, melyeknek védelmére felekedtünk; emberségesen megfelelni küldőinknek, barátainknak, minnen magunknak, és azon közönségnek, melynek bizományosai vagyunk, s melynek ügyében működünk.

Hány ízben kell még az általam megnevezett gróf barátjait felhívnom, hogy tagadják hát a mit állítunk, hogy keskedjenek hát ártatlanságáért? Akarja-e valamelyikük, jobbájával szíven, tagadni a tényt ama gróf nevében? Vessenek őszintén, tisztességesen és határozottan véget azon gyalázatos vádnak, mely magaviseleté ellen emeltetett, — se ház azonnal üresnek és alaptalannak fogja nyilatkoztatni a hírt. De ha nincs ki becsülettel előállana, ki kezénél fogná az igazságot: akkor tekintettel kell lennünk a következményre. E háznak nem szabad saját jogairól és a közönségéről megfelelkezni. Ezek csak addig állhatnak fenn, míg amazok biztosságban helyezvék. Mi most az alkotmány élete és vére felett tanácskozunk. Ha e pontra nézve engedünk: lemondottunk mindenről, s magunk járultunk magunk silányításához és megsemmítéséhez. ...

Ezen bili, ámbár e ház minden kapacitásai által megvi-

tatott és megérleltetett, ámbár az okok leghatalmasbika, a szükség által sürgethetett, s ámbár csaknem kétszeres többség által ajánlatott mindenik szavazáskor: valószínűleg elvész.— De méltóztassék figyelemmel lenni a ház azon modorra, melylyel alkalmasint jut majd e sorsra. Fog-e ez független többség szavazata által eszközöltetni? vagy találkozhatnak-e em bér, ki ilyenén többséget látna a kamarások szavazatában? pedig a szabály egész jövődjé most az ő határozatuktól függ. Az annyiszor említett hír, melyre annyi ízben hivatkozás történt, oly végre terjesztetett, hogy közvetlen és lényeges czélnak feleljen meg. Én távol vagyok attól, miszerint állítsam, hogy e szándéknak szükségképen sikerülni kellett. A magasrangúaknak s a főhivatalokban levőknek be kellene hi zonyítaniok, hogy ők magas és nemes érzelmekkel bírnak; nekik a személyes becsület finom érzetéhez a szív legtökélete sebb tisztaságát kellene kapcsolniok, annyi méltóságot s any nyi észert feltüntetniök, mennyit magasabb neveléstől, a sze rencse kedvezésétől, s a nagyok és bölcsek példájától természetesen várhatni. De hogy fogjuk e leírással szavazataik kezelésének módját egyeztethetni? Ezeket ők szívesen a micinkhez számítatják, mielőtt az idézett hír fiilökbe jö; de azon pillanatban, midőn a hírt veszik, ugyanaz nap s kevés óra múlva, a közügyek egészen különböző világban tűnnek fel előttök, s a véleményről, melyhez reggel állottak, lemondanak délben. Én kész vagyok azonképen mint bárki más, megen gedni, mi bizony valószínű! hogy ezen lordok új meggyőződésekot nyerhettek, melyek csuda gyanánt egyszerre s hatal másán működtek;* és hogy odaigért szavazataik daczára, ilyenén rögtöni és rendkívüli körülmény által felingereltetve, a nélkül hogy az illető tárgy feletti tanácskozást hallgatták volna, közvetlen és magyarázhatlan ösztönt éreznek személyesen megjelenni, és lelkismereteik szerint szavazni. Ki fogná mondani, hogy mind ez nem történt valósággal? — Van azonban minden bizonynyal egy valóban rendkívüli találkozás ő lord-ságaik különös helyzetében és a vélemény ezen váratlan for-

radalmában; s ha kedvem volna komolyan szólani e tárgyról: akkor a nyelv egész kincse nem nyújthatna eléggé kemény s eléggé sújtó szavakat azon megvetés jellemzésére, melyet eljárásuk iránt érezek. Ez szemtelen bevallása a politikai erkölcstelenségnek, mintha az árulás ezen neme kevésbé becstelen volna mint bármely más. Ez nem egyedül lealacsonyítása azon helynek, melyet csak a legmagasabb s legpéldányosb becsületnek kell elfoglalnia: hanem ez megfosztja őket egyszersmind a tisztességes férfiú jellemétől, s egyenlőkké teszi az emberek legnyomorúbbjaival, legalábbvalóival; ez meggyalázza az angol peerség nemes, régi és jellemző függetlenségét, meg a brit törvényhozást egész Európa és a legkésőbb maradék szemében. Mily varázs által bővílheti ilyenképen a nemesség a büntettet erénynyé, azt én nem tudom s nem is akarom tudni; de a politikának kivételével minden egyéb viszonyban és minden más emberfaj között a legvastagabb perfidiának ilyenét esete, érdeme szerint becstelenséggel bélyegeztetnék és átkozódással.

A tisztelt úr amott (Pitt) szokott nagylelkűségével reám fogja, hogy én nemcsak a koronának befolyását, nemcsak India kormányát és a whig elveket, hanem a királyi hizodalom egészét is monopolizálom. De valamennyi ilyenét szemtelen, be nem bizonyított és alaptalan vád megvetést érdemel, mert valótlan; és a legdühösebb ellenség, egy szikrájával a férfiaságnak, szégyenlené magát ily kézzelfoghatólag hamis vádakkal előállani. Hiszen összes törekvésem mindig az volt, s jelenleg is az: miszerint olyformán járjak el nyilvános életemben, hogy ez meghazudtolja mindazon rágalmakat, miket elleneim annyi buzgalommal koholnak és forgásba hoznak; s ha csüggedetlen törekvésem annak elérésére, mit józan észszel minden becsületes ember helyesnek tart, — büntett: akkor bűnösnek vallom magamat. Pirulás nélkül megvallom, hogy ez volt életemnek fő szenvedelme; s ezt én ápolni fogom rágalom, szöszátyárság és ármánykodás daczára, veszélyeztessem bár mindazt, mi nekem legkedvesebb a világon.

De uram, a befolyás ezen egyedáruságából, az illendőség kedvéért legalább azon néhány egyént kellett volna ki hagyni, kikről felebb szóllottam. Ezek — tudjuk mindnyájan — valamennyi miniszterrel így bánnak. Hányszor bélyegeztettek ők a palotakatonák nevével, kik mint a régi Rómának praetoriánusai, mindig készek minden titkos parancsnak gyors végrehajtására. Emlékezem egy ügyes államférfiúnak mondására, kiről, ha mindjárt sok tárgyra nézve nem egyezhettem meg vele, mindenkor azt hirdetem, hogy számos jeles és hasznos tulajdonokkal bírt. A mondást, melyre ezélezok, mind bátor, mind helyes volta miatt bámultam mindig. Néhai Grenville György mondása, ki midőn hasonló árulást tapasztalt, — s bár mindazok, kik e nevet viselik, örökölték volna ezen független és férfias gondolkozásmódot, — felkiáltott: nem akarok soha többé egy jancsárcsapat élén állani, kik a legkisebb jelle mindig készek emgem megfojtani. . . .

A feladás, melylyel a tisztelt úr engem, mint a titkos befolyás lovagját, megbízott, sokkal inkább őt illeti, őt, ki ez éjtszaka oly gyakorlat védelmére kelt, mely egy pillanatig sem létezhetik mindazon jónak és nagynak veszedelmeztetése nélkül, mit alkotmányunk biztosít. Mily következetességgel védheti ő ezen, az angolok jogaival és óhajtásaival ellenkezésben álló, gyászjóslatu ügyet: megítélendik azok, kik társait ismerték, kik figyelemmel voltak vallomásaira. Ne magyarázza hát félre eljárásomat pártdühének paroxismusában, ne erőködjék azt saját eljárásának lenyomatával bélyegezni. Azon befolyást, melyet az alkotmány bölcsen kijelelt a törvényhozás különböző ágainak, azt én mindig védtem, s fogadom, védeni fogom mindig. A koronának befolyása, törvényes határai között, lényegesen szükséges a kormányzáshoz; de ve szedelembé hozza az országot azon pillanatban, midőn működései nem nyilvánosak és köztudomásúak annyira, mennyire érezhetők és hatályosak. Egy nagy író azt mondá: hogy az angol alkotmány el fog veszni, midőn a törvényhozó hatalom romlottabb lesz a végrehajtónál. Ha ő annyit ért a kormány

gyakorlatához, mennyit teoriájához értett: még: nagyobb valósággal hozzáadhatta volna, hogy elvesztjük szabadságunkat minden bizonynyal, ha a parlament ügyei nem az előjog törvényes és szokásos, hanem törvénytelen és renden kívüli gyakorlata által döntetnek el. . .

Ki előtt tudva van, mint kezeltetnek a tanácsban az ügyek, annak éreznie kell, hogy a legparányiabb beavatkozás a parlamentben előforduló valamely tárgyba, szükségképen veszedelmes az alkotmányra nézve. Nem az a kérdés: ha fog-e a korona azon tanácscsal élni, melyet senki sem akar magáénak vallani; hanem az: hogy ki felelős ilyen tanácsért? Vagy nem veszi-e észre a tisztelt úr, hogy a miniszterek felelőssége az egyetlen biztosíték és garancia, melylyel az angol nép bír azon számtalan visszaélések ellen, mik e hatalom gyakorlásánál oly természetesek? Csak taszítatók félre az alkotmány ezen nagy védfalát, s mi minden tekintetben a despotismus rabszolgái és tulajdona vagyunk. S nem szükséges következménye ez a titkos befolyásnak? Mily állásuk léssen eszerint a minisztereknek, uram? Nem jutnak-e így a hatalom birtokába kötéllal nyakukon, melylyel az országnak legalábbvaló filkója kivégezheti őket tetszése szerint? Igen, ők hivatalaikban eljárnak, nem a felség, hanem azon férgek akarátja szerint, kik a királyi szék alatt lakoznak; ők valóságos bábok, és mégis felelősek a díszítmény megett álló némi ismeretlen kuruzsolónak összes örütségéért, tudatlanságáért, vakmerőségéért vagy félénkségéért; nekik még az sem engedték meg, hogy önnön eszöktől kérjenek tanácsot, hanem feltétlenül tartoznak hódolni azok eszének, kiket ismerni annyi lenne, mint megvetni. Az egyetlenegy szabály, melynél fogva hivatva vannak tekintélyt szabad emberek felett gyakorlani, az egy titkos parancs, mire nézve nincs más választás, mint engedelmesség — vagy végveszély! Hol van az a férfiú, ki a férfiség érzelmeivel, becsületével, lelkevel és szívével fogadna el ilyen feltételt bármi méltóságért vagy haszonért? Ítéletnélküli, s a világismeret által nyújtott tapasztalás és az egész-

séges lélek tapintata nélküli gyermekek követhetik ily nyakrafőre az ambitio rohanó folyamát, és ugorhatnak a kormány székébe, míg annak gyeplői más kezekben vannak; de a miniszter, ki ily becstelentül viselheti magát, és az ország, mely ezt tűri, egymást viszonyosán kínozni és átkozni fogják.

Ily gyászos körülményekben a világ legjobb minisztere is tehetetlen, s adja bár magát elő a legsiirgetősb s leglényegesebb alkalom, még sem viheti lelkesen és sükerrel a kormányt. A bizonytalanság súlya alatt nem működhetik az emberi lélek. Midőn legjobb szándékú s leghiggadtabb terveim egy gyáva fülbesúgás ellenörködése alatt állanak, midőn a legbecsesebb eredmények, melyeket becsületes és csiiggedhetlen törekvéseim által elérhetni reméltem, ilyképen tönkre tétetnek: lehetetlen tovább hivatalban maradnom becsülettel magamra nézve, haszonnal a közönségre nézve.

Ha azonban változásnak kell történni, és ha új minisztérium alakítatik, s fenntartatik nem a ház vagy a közönség bizodalma, hanem csak pusztán az egyoldalú jognak tekintélye által: én ugyan nem fogom ama tisztességes úr helyzetét irigylem. Azon pillanat óta követelem magamnak a whig elvek egyedáruságát. A szabadság, a függetlenség és az alkotmány dicső ügye nem többé az övé, hanem az enyim. Ebben éltem; ebben halok; ez engem fenntartott minden rágalmak között, melyek jellememet érék vala. A kicsiknek nehez telése és a nagyoknak idegensége; a boszúállóknak mérge és az alávalóknak cselszövényei; barátaim visszavonulása és ellenségeim törekvése, — mindez nem térített el azon eljárási vonaltól, melyet mindig legjobbnak láttam. A vita tüzeiben, mint bárki más, félremagyarázható kifejezésekre fakadhatam; de az alkotmány nyílt és széles ösvénye az enyim maradt mindenkor. Én sohasem voltam semmiféle ármánynak vak eszköze. Én hivatalba léptem, midőn a ház világos hajlamát láttam irántam, én egy pillanattig sem fogok többé hivatalban maradni, ha a leghalkabban figyelmeztetem általa, hogy magánhelyzetembe visszalépjek. — A tisztelt úr azonban

egészen különböző alapokon ügyeszik hivatalba juthatni. Ő erre nem hivatott e háznak többsége által; de nem bírván e többséggel, fellép mint ügyvéde és választottja a titkos befolyásnak. Hogy fogja megegyeztetni ezen visszás magaviseletét az alkotmánynyal, azon elvekkel, melyeknek megtartását esküvel ígéré Anglia népének? Micsoda indító okoknál fogva vakuhatott meg oly rendszer előtt, mely homlokegyenest s ily nyilvánosan minden egyéb hitvallásait meghazudtolja? Vagy talán megszerezheti neki a titkos befolyás azon bizodalmat, melyre őt tehetségei, viszonyai és elvei jogosították, de melylyet a neheztelő és sértett közönségtől a most egészen más világitásban álló már nem követelhet? Fogja-e a titkos befolyás ezen házat oly szabályok elfogadására bírhatni, melyek nem az ő szabályai, s melyek alá nevét csak azért kölcsönzi, hogy azokat megvetéstől megmentsse? Fogja-e a titkos befolyás magával hozni a minden rangbeliek azon hajlamát és szívességét, mely nélkül a kormánynak tökéletesen pangania kell? Vagy eléggé gyenge és erőszakos-e, hinni, hogy pusztakiueveztetése súlyban feléri mindezen tekintetek alkotmányos befolyását? Magamat mi illeti, nekem mindig az volt véleményem, hogy ezen országot nem érheti nagyobb szerencsétlenség, mint erő és állandóság nélküli minisztérium. Állandó közigazgatás nélkül a kormány hangulata soha sem fog annyira helyre állani, hogy itthon egyetértést, künn pedig tiszteletet találjon; s a ki némileg érti az alkotmányt, s a ki ért a közünk levő pártok jelen állásához, az nem tagadhatja, hogy ama nagy áldás valósággal és egyedül a közbizodalommal szövetekezés útján érethetik el és létesíthetik. Semmi kétség, a koronának előjoga abban áll, hogy szolgálait választhatja; de az alkotmány gondoskodott arról, miszerint ezen szolgálai ne árthassanak az alattvalóknak azáltal, hogy ezeknek minden törekvéseiket hasonló körülmények között tönkre juttatják. Jobb lesz tehát a tisztelt úrnak meggondolnia, mennyit veszedelmeztet, ha a nép érdekeivel ennyire ellenkező intézkedéssel szövetezik; hogy az sohasem fog reá állani, hogy titkos

befolyás által kormányoztassék; és hogy a tisztelt úr magánjellemének egész súlya, összes szónoki ereje és népszerűsége, sohasem fogja egy titkos hatalom éjféli és zsmoki parancsait elfogadtathatni az angolokkal.

Midőn mondom, miképen s mi ezéla irányzá vala eleink bölcsesége és tapasztaltsága a koronának valamennyi előjogait, akkor ne értsen félre senki, mintha megfedekzném azon hódolatról, melylyel mint jó polgárok és hű jobbágyok tartozunk valamennyien azon fejedelemnek, ki a brit királyi széket jelenleg betölti. Senki sem tisztelheti őt inkább nálamnál személyes erényeinél fogva. Én szeretem őt, mint szeretem az alkotmányt; szeretem nagynevű őseinek dicső és sikeres fāradozásaikért, hogy az alkotmányt alakítsák és örökítsék. Ezen nagy és jó királyok hazafisága legkésőbb utódaikat is kedvessé teszi mindazok előtt, kik szeretik e hazát. Angliának királya nem vesztheti el népének tiszteletét mindaddig, míg e nép hálával emlékezik azon számos kötelességekre, melyekkel dicső családnak tartozik. Nem is kívánhatok neki na gyobb áldást, mint hogy uralkodjék jobbágyainak sziveikben, s hogy ezek annyi bizodalommal viseltessenek kormánya iránt, mennyi ragaszkodással vannak személyéhez.

M I R A B E A U .

M I R A B É A U .

Ama rendkívüli férfiú, kire jelenleg áttérünk, már életének deléhez ért, midőn geniusa előtt két rövid évre nyílt meg a pálya; s miután őt ennek különböző phásisaiban érteni s méltányolni csak akkor leszünk képesek, ha politikai működésének praeludiumával, magán- és irodalmi életének egyes jeleneteivel közelebbről megismerkedtünk: a jelen vázlat két részre oszlik, melyeknek elseje inkább az embert és író, másika pedig csaknem kirekesztőleg a gyakorlati államférfieit tárgyalja.

I.

Mjrabéau (Honoré Gabriel Riquetti, — gróf) született atyjának bignoni jószágán Nemours mellett 1749. mártius 9-én. Családja öt század óta egyike volt a Provence legdölyfösebb s leghíresebb nemzetségeinek, s atyja, a marquis, az emberek barátja, mint magát és egyik munkáját nevezé, mert Quesnay államgazdasági nézeteinek kifejlesztése és alkalmazása

által igyekezett segíteni a népen, — talán valamennyi őseinél dölyfösebb és makacsabb vala, zsarnok otthonn, zsarnok az államgazdászati elvek mezéjén is, ha t. i. az irodalom s a tudomány zsarnokokat túrne. Anyja Vassan Mária-Genovéva, (nem Caramau Luiza, mint ezt híresnél híresb biographiai munkák még napjainkban is mondogatják, miből hitelességöket megítélhetni,)— anyja utóbb elvált férjétől s vele hosszú éveken keresztül botrányos pörlekedésben állott, mit fia is keservesen megsínylett.

„Honoré-Gabriel“ három éves korában himlőbe esett s mélyen felszántott arezvonásokat nyert egész életére. „Öcséd, így irt a marquis, egyik testvérének, ki fiatalabb éveiben a francia mannában kapitány, utóbb Guadeloupe kormányzója volt. ki mint a máltai rend tiszte tölté életének végszakát, s kit az életírók rendesen „bailli de Mirabeau“-nak nevezgetnek, — „öcséd, — így ir a saját stylusu atya — csúnya mint a sátán öcscse. “ — Mirabeau korán adá jeleit mind rendkívüli tehetségeinek, mind megtöi’hetlen jellemének és féktelen szenvedelmeinek. Atyja őt nyolcz éves korában „kis szörnyeteg“-nek mondja; két évvel utóbb azt írja róla: hogy eszes mint egy harminczéves férfiú; s a tizenegyéves gyerkőczéről herczeg Nivernois az itt következő anecdotát közli: „Minapában pályázás alkalmával kalapot nyert pályadíjul. Megpillantván megette egy fiút sipkával, a maga még igen jó kalapját ennek fejére nyomja mondván: „Nesze, nincsen két fejem.“ Ekkor úgy rémlett előttem, mintha ő a világnak ura volna, vala-

mi isteni ömlött el egész alakján; e jelenet engem ábrándozásba merített, könyekre fakasztott.“ —

Atyja minél szigorúbb tanítókat választott számára, kik makacsságát megtörjék, s kik a gyermek-ifjú kicsapongásain, melyektől gyalázatot várt családára, erőt vegyenek; de egy oldalról a tízlélek nem volt fékezhető, s más oldalról valamennyi tanító a fiú pártját fogta atyja ellenében. Mirabeau megtanult mindent a mit tanulmányai elejébe tettek, a mit kezébe adtak. A régiség nyelvein kívül, sajátjává tette az angol, olasz, spanyol és német nyelveket; két év alatt a matematikában meghaladta a calculus differentia-
 list; kitűnt a rajzolásban; lovaglás, vívás, táncz és úzás dolgában valamennyi társait megelőzte. De atyja, talán azért is, mert értésére esett, hogy a fiú leveleket és ajándékokat vesz anyjától, kiről azt írta egy ízben az öreg: „hogy azon húsz év, melyet vele töltött, folytonos vesegörcsöt okozott néki,“ — atyja, indulatosságában ördögöt látott fiában, s ezen régi maximánál fogva: nem bírok vele, tehát katonának adom, — 1767-ben alhadnagyságot vett neki Lambert marquis ezredében. A tizennyolcz esztendő ifjú adósságokat csinált, megszerette az ezredes szeretőjét, s midőn e miatt üldöztetett, Saintesből Párisba szökött, és büntetésül, atyjának kívánságára, 1768. második felében a rhéi sziget erősségébe zárattott, de 1769-ben engedelmet nyert, hogy a lorrainei ezredel Corsicába mehessen. „Április 16-án — így ír aggodalmában az atya — hajóra szállott azon térségen, mely önmagát felszántja; adja Isten, hogy ott mint

gályarab ne evezzen valaha!“ Mirabeau ezen aggodalom daczára előjáróinak méltánylását érdemié ki magaviseleté által. A hadnagyocska mind buzgalma, mind hadi ismeretei által kitüntette magát, s üres óráiban Corsica történet- és helyírásán dolgozott, melyről bátyja, a bailli, mondá: hogy lánglélek és nemes szív által íratott; de melynek kinyomatását atyja folyvást ellenzetté, s melyet megsemmisített utóbb. Mirabeau 1770-ben visszajött Corsicából, s a hadviselés alkalmával kitüntetett jutulajdonaiért kapitánynak neveztetvén ki, folytatni akará katonai pályáját, s egyéb tervei között ausztriai szolgálatba (Ausztria akkor szövetséges volt Franciaországnak) szeretett volna lépni, hogy Magyarországra jöhessen. De atyja most már nem sokat törődött fiának katonai hajlamával, s azt tanácslá neki: hogy tanulja keresztül a pliysiocraták munkáikat, nevezetesen az ő, — a marquis nemzetgazdászati catechismusát „mely az észet s a szívet egyiránt megnyugtatja.“ Mirabeau, ki cselekvés, gyakorlati működés nélkül halált látott az életben: hogy tettel feleljen meg a tanácsnak, mindenek előtt atyja limogesi jószágainak, hol akkorban tartózkodott, javításáról gondoskodott, munkakört nyitott az éhhalállal küzdő jobbágyoknak, velők dolgozott, velők ebédelt, s a vidék plébánosaiból, földesuraiból és jobbágyaiból ítélőszéket alakított, mely az ügyes-bajos dolgokat haladék és költség nélkül elintézte. Ennyi erélyesség még atyját is bámulásra ragadá; szíve felnyílt az öregnek. „Ő a lehetetlen dolog daemona — így ír róla egyik levelében, —

januárius 1-sején, (1771) négy órakor reggel már lóháton volt e hegyvölgyben, és szíve tágult, midőn a jobbágyok áldásait vévé; jó esztendőm lesz! mondá. Tudtam, hogy ő olyatén egyéniség, melyet nem csak gyakorlani, hanem foglalkodtatni kell egy-szersmind.“

Jutalmul engedelmet nyert, hogy Párisban tölthesse a telet. Halljuk, mint írja le az öreg, fiának első fellépését a világban. „Öcséd hetenkint három napot tölt Versaillesben; ő nem bitorol semmit, s elér nnndent; bejárása van mindenüvé. . . . Rokónának nézi az egész világot; a Guémenéek, a Carignanok, a Noaillesok s Isten tudja még ki nem minden, magokkal ragadják Bolondnak találják

mint egy fiatal vizslát. Durfort asszonyság azt mondá róla, hogy ő valamennyi létező s jövődő udvar méltóságát összekuszálná; — de azt is találják, hogy több esze van mint nekik mindnyájuknak, mi nem nagy ügyesség tőle. Egyáltalában nem szándékom, hogy ő ott éljen, hogy mint a többiek vagyonától foszsza meg a királyt, hogy az ármány sarát felturkálja, s a fejedelmi kegy sima jegén korcsolyázzon; de czéломra szükséges, hogy lássa a világ eljárását; — s aztán ha kérdezik tőlem, hogy én, ki soha sem akartam magamat „beversaillezni,“ miért bocsátom őt oda már ily ifjú korában, azt válaszolom: hogy ő más agyagból gyúratott mint én a vadmadár, kinek négy torony között volt fészke; hogy ő ott legalább csak az úgynevezett jótársasággal fog kicsapongani; hogy míg őt balognak láttam, addig elrejtettem, s

hogy mihelyest őt jobbról találtam, mindjárt önjogunknak ismertem. S végre miután öt század óta mindig túrték a Mirabeukat, kik soha sem voltak úgy faragva mint a többiek, túrni fogják még ezt is, ki nevét, látom, nem fogja leebb szállítani.“

De pár hónap múlva, ha mindjárt akkor is kénytelen volt tenni fiának rendkívüli ügyességéről s azon buzgalmáról, mely vele a versaillesi ünnepek után egész napokat töltet Páris könyvtáraiban „hol dolgozik és foliánsokat forgat, mintha megőrült volna,“ — újra kiesett kegyelméből. Mirabeau Limogesba ment, s ott oly hévvel adá magát a mezei gazdaságra, hogy atyja ismét féligmeddig kiengesztelődött, s bizodalmának tanúsítására, provencei jószágaiba küldé őt, hogy a fellázadt községeket, melyekkel tisztai már nem bírtak, az engedelmesség ösvényére térítse vissza. Ezen jószágok Aix szomszédságában vannak, hol Mirabeau a marquis de Marignane egyetlenegy leányával és örökösével 1772. június havában házasságra lépett. Ipa dúsgazdag volt, de ideig óráig csak 3000 francot biztosított leányának évenként, s Mirabeaunak csak 6000 frank járván ki évdíjúl atyjától, ki neki a menyegző költségeinek fedezésére kétszáz tallért adott s nem többet, — a fiatal házásokat rövid idő múlva Aixből a mirabeau kastélyba szorították adósságaik, hol szinte nem volt maradásuk, mert az atya elszörnyítködött fiának 160,000 francra menő tartozásán, s elzárási parancsot eszközölvén ki ellene, meghagyá neki, hogy takarodjék ki Mirabeauból s vonuljon Manosqueba. Itt,

száműzésének ezen nyomorú helyében írja Mirabeau értekezését a zsarnokságról. Atyja úgy vélekedett: „hogy csak őrült ember írhat ily dolgokat épen akkor, midőn elzárási parancs által van bilincselve;“ de Mirabeau azt mondá: „hogy ő mindig büszke lesz azon nemes bátorságra, melynél fogva épen akkor dörgött a zsarnokság ellen, midőn az önkény lánczai alatt nyögött.“ A munka csak három évvel utóbb jelent meg nyomtatásban, e jelmonddal Tacitusból, mely az író s a kort jellemzi: „Dedimus profecto grande patientiae documentum, et sicut vetus aetas vidit, quid ultimum in libertate esset, ita nos quid in servitute; adempto per inquisitiones et loquendi audiendique commercio, memóriám quoque ipsam cum voce perdidissemus, si tamen in nostra potestate esset oblivisci quam tacere.“ Mirabeau maga szigorúan bírálta meg e munkáját, midőn már néhány évvel utóbb úgy ítélte: „hogy itjúságának ezen rögtönzött munkája terv és rend nélkül való, s inkább polgári vállástételnek mint irodalmi műnek tekintendő;“ de az utód még ma is tisztelettel tekint e munkára, mely egy lánglélek fogadása: olthatlan tüzzel lobogni fel épen a veszély órájában minden zsarnokság ellen, fogadás, melyet Mirabeau tizenhét évvel utóbb szívérével váltott be. Jellemző, hogy Mirabeau már oly korban, midőn valamennyien hajlandók vagyunk rousseau-i ábrándokban merengni, élesen nyilatkozott a genfi embergyűlölőnek antisocialis tana ellen. „Akár ellenkezzék — így ír — akár nem a természet embere a társasággal, annyi bizonyos, hogy a társaság

létezik. Jobb lesz tehát inkább azon lennünk, hogy ez állapotot felvilágosítsuk, nem pedig azon, hogy megmutassuk neki, miszerint nincsen joga a létezéshez;“ s különben is „a társasági állapot egyszersmind legméltóbb foglalkozása s legszerencsésebb eredménye az emberi tökéletesedhetésnek, mert a társulatiság ösztöne jóvá teszi az embert, s az ember, szükséges, hogy jó — s kivált hogy igazságos legyen.“ Míg Mirabeau munkájának írásával foglalkodott, atyja őt mint pazart törvényes interdictio alá helyeztette; s midőn ellene, mert Manosqueból, hová száműzve volt, kirándulásokat tett, s mert egy szomszéd földes urat, ki leánytestvérét, Cabris asszonyságot köz sétahelyen megbántotta, kézzelfoghatólag gyávanak nyilatkozott, — midőn, mondom, ellene büntető kereset indítottak, az atya, kit örökös pörlekedései hitvesével csaknem örültté, s kivált hitvesének kedvencz fia iránt kíméletlenné tettek az igazságtalanságig, megragadá az alkalmat, fiát 1774. augusztus 23-án új letartóztatási parancs erejénél fogva If várába — a marseillei kikötő közelében — záratni. — Mirabeau grófné akkor Bignonban volt, hová őt férje a végett küldötte, hogy a történeteknek elejét vegye; de ezen asszonyság, ki fényben és gazdagságban fölnevekedve rég meghült vagyonbukott férje iránti szerelmében, hidegen vagy legalább süker nélkül járt el megbízásában, s Bignonból nem Ifbe ment férjéhez, hanem Aixbe atyjához.

Mirabeau rövid idő alatt annyira nyéré meg az ifi vár kormányójának hajlamát, hogy ez mindenkép

törekedett foglyának kieszközölni a szabadságot. De, úgy látszik, épen ezen körülmény okozá vala, hogy az atya 1775-ben fiát, a svajczi határszélen fekvő joux-i várba zárátá.

Nem csoda, ha ily viszonyok között az ifjú férfi elvadult mindinkább. Versa illésből a bailli ezeket írta a marquisnak: „Vigyázz magadra, itt makacsul hiszik, hogy kissé kemény vagy a tieid iránt: fiad a közönség szemében csak annyiban vétkes, mennyiben adósságokat csinált; s hogy igazat mondjak, a fiatalság különösen neki indult e tekintetben, s ha minden eladósodott uracs bezáratik: csak vén szakkallosokat fogunk látni az utczákon.“

De Mirabeau a joux-i várban maradt „ezen bagolyfészekben, hol néhány hadastyán volt az összes multság,“ „melynek falain hó fekszik még májusban is.“ Hitvese s gyermeke távol tartattak tőle, s midőn az elsőt felhívá, hogy osztozkodjék sorsában, mit minden isteni s emberi törvények parancsoltak neki, — néhány jéghideg sort nyert válaszul, melyek neki gyengéden értésére adták: hogy bolond! — Ezen kérelem megtagadása, hitvesének folytonos vonakodása e lépéstől, mely Mirabeaut azonnal megfogta volna szabadítani, mert nem mint gonosztevő, hanem mint interdiction alatti, engedetlen adós küldetett Jouxba, s így csak akarat kellett a dúsgazdag ipa részéről, hogy veje megszabaduljon, — hitvesének ezen magaviseleté, mondom, őt dühbe hozta, s még őt évvel utóbb ezeket írta testvérének, du Sail-lant grófnénak: „Ha végnapomon meg kell jelennem

azon felséges ész előtt, mely a természet felett uralkodik, azt fogom neki mondani: Én telve vagyok rémséges szenyfoltokkal, és egyedül te tudod, nagy Isten, vájjon fogtam volna-e oly bűnössé válni, minővé lettem, ha ezen levélre illendőkép válaszoltak volna. “

Mirabeau elején magánosan és visszavonulva élt új foglielyében, ha mindjárt szabadságában állott a szikla alján fekvő Pontarlierbe lesétálni, hol a dólei törvényszék nyugalmazott első elnöke, marquis Monnier is lakott. De pár hónap múlva gróf Saint-Mauris, a jousi várkormányzónak kérelmére s részben használatára több rendbeli munkákat készített, melyeknek egyike a Franche-Comté sóbányáit tárgyalja, s melyet annálfogva említünk, mert Mirabeau abban már azon elvekből indul ki, melyek őt utóbb finanziaai ügyek tárgyalásánál vezérlették. Mutatványul ide írok belőle egy helyet, mely epilogul szolgál a sóadó körül 1705-ben hozatott törvény fejtegetésének.

„Oh Lajos! — így ír Mirabeau, — oh én királyom! Te barátja vagy az igazságnak s az erénynek; a királyság félelmes pályáján egyegy jótét jeleié meg mindenik lépésedet . . . tetőzd be ezen jótéteményidet.

Sükereid mindinkább bátorítanak; még hátra van, hogy elérjed a legnagyobbikát.

Tekints a tápláló osztályra, jobbágyaidnak, — azon hü jobbágyoknak, kik királyaikat bálványozzák, s kik országiásod kezdete óta összes bizodalmutakat méltán benned helyezték, legszámosabb, leghasznosabb s legtiszteletesebb részére.

Ragadj ki bennünket azon éhes csoport zsaroló kezei közül, mely oly régóta romlást hoz kincseidre, mert rontja és kétségbe ejti népedet.

Ösödnek oktatója a vámszedőket az állodalom oszlopainak mondá. ... Ah felséges úr, forgasd fel ez oszlopokat, mint Sámson Az ekevas legyen királyi széked alapja! erényeid és Franciaországnak újjászületése legyenek ékei! szíveink legyenek támaszai és védői!

Add vissza népednek a szabadságot jó kedvvel dolgozhatni éretted, békében gyűjteni be adományait azon termékeny földnek, a világ azon kertjének, melyet osztályrészülnyert a természettől, s melynek igazgatását reád bízta a gondviselés húsz millió ember boldogságára!

Add vissza alattvalóidnak természetes jogait s tulajdonaikat; és számíthatlan kincsek, halhatatlan dicsőség, háladatosságuk és szeretetök tartós hódolata járjon ki jutalmadul s erényeidnek örök díjál!“

Mirabeau még egyéb munkákkal is foglalkozott joux-i magányában, s nevezetesen a Franche-Comté ismertetésére számos adatokat gyűjtött együvé (Joux a doubsi megyében fekszik, s ez része a hajdani Franche-Comté-nak), — midőn a felebb említett marquis Monnier ismeretségébe jutott. A marquisnak hitvese huszonhárom éves volt, a férj hetven s egy-néhány; Mirabeau az ifjúság, a genius s a szerencsétlenség csábjaival hálózta körül a regényes gondolkozásu, s boldogtalan viszonyok között élő asszonyt, és czélt ért. A várkormányzó maga is vágytársa lévén Mirabeaunak, sietett ennek magaviseletéről atyját tudósítani, ki megértvén egyszersmind, hogy fia 1,200 francnyi évdíj mellett még adósságcsinálásra is adta magát, a várkormányzót arra kérte, hogy fiát

tömlöczbe vesse. De ez 1776. januáriusban Svajczba szökött, s innen szenvedelme által Pontarlierba visszahoztatván, a férjétől családjához menekedett Sopbiát Dijonba követte, hol magokban a hatósági tisztviselőkben talált védőket új elzárás! parancs ellen. Ekkor történt, hogy Mirabeauinak, ki már előbb oly kérelemmel fordult a minisztériumhoz: „hogy állítsák őt törvény elébe, hozzanak ítéletet felette, de mentsék meg őt atyjának üldözéseitől,“ — ekkor történt, mondom, hogy a fogolynak Malesherbes, ez időben XYI-dik Lajosnak minisztere, s tizenhét évvel utóbb védője a convent előtt, — értésére adá: ügyekezék a külföldre juthatni, honnan könnyebben fogja majdan ügyeit elintézhetni, — ő, Malesherbes, nem segíthet rajta, mert visszavonul a minisztériumból. Mirabeau e hírré, 1776. májusban Dijonból, hol rendőri feliügyelés alatt tartatott, de hol egy Párisból érkezett parancs daczára, míg Malesherbes a minisztériumban volt, szabadon járhatott kelhetett, — ismét Svajczba szökött; s hosszas barangolások után, midőn Sophia, kit férjéhez visszaküldöttek, s kit most klastromba akartak zárni, hozzá menekült: ennek társaságában, a politikai, különösen a francia üldözöttek akkori asylumába, Hollandba költözött.

Mirabeau kénytelen volt az amsterdami könyv-árusok szükén mért zsoldjába állani, hogy szükéseit kielégíthesse. „Három hónapig — így ír — munka nélkül maradtam, mert a számolók ezen hazájában nehéz a közeledés. . . . Végre még is egyegy louis d'ort nyertem naponkint angolból tett fordításaim s

egyéb dolgozatok által; reggeli hattól estvéli kilenczig voltam munkánál.“ „Anglia történetei Macaulay-Graham asszonyág után,“ „II-dik Fülep spanyol király történetei Watson Robert után“ s Gessner munkái első' részének fordítása, — ezek voltak a források, melyeknek jövedelmeiből szükségeit fedezgette. De Mirabeau még két eredeti munkát is irt Amsterdamban; az egyiknek címe: „le lecteur y mettra le titre“ (az olvasó majd felírja a címet), melynek tárgya a zene; a másik: Avis auxHessois stb. (figyelmeztetés a hassziaiak számára) cím alatt jelent meg, s öt nyelvre fordítatott le; ez utóbbi II. Fridrik liesen-casseli tartománygróf ellen íratott, ki pengő éréért 6,000 hassziait szolgáltatott az angolok kezéhez, hogy az amerikaiak ellen hasznukat vegyék. Ezen 6,000 ember között Seumét is találjuk, ki utóbb Németország jelesebb íróinak sorába kiizdé fel magát, s ki akkor 5,999 társával egyetemben tárgya volt ezen áruszállítási szerződésnek.

Mirabeau érzé, hogy' mint bűnös lépett Holland földjére, — ha mindjárt a büntett első okát atyjának üldözésében s azon körülményben kérésé, hogy hitvese által elhagyatott, — s annálfogva védelméről is gondoskodott. E végett *egy* állítólag december 15-én Londonban költ levelet küldött a „gazette universelle“ szerkesztőinek, melyben rövid vázlatban adván elő ifjúságának, nevelésének, szenvedéseinek s corsikai hadviselésének történeteit, párisi életéről is szól s azon megvetésről, melylyel „a nemzetgazdasági eharlatanismus iránt viseltetik“ (a physiocratákat

érti), és azon boszúságról, melyet XV-dik Lajos vég-
 éveinek despotismusa, Maupeou kancellár erőszakos
 eljárása, és Terray pénzügyi miniszternek csalásai
 költöttek fel benne. E levélben szó van tartózkodá-
 sáról a Provenceban, de házassága nem említetik; szó
 van adósságairól, üldöztetéseiről stb., de a pontarlieri
 eseményekről hallgat az író.

Ezen levélén s egy pörbeli értesítvény töredé-
 kén kívül Mirabeau nem tett közzé semminemű iro-
 mányt atyja ellen. S amarról is pár év múlva így
 nyilatkozik: „Jobbnak s becsületes emberhez illőbb-
 nek találtam, magamat e levélre nézve vétkesnek
 vallani. Nem, mintha lehetetlen lett volna e tárgykö-
 rül feleselnem; mert én meg vagyok győződve: hogy
 atyám túllépett irányomban azon jogokon, melyek-
 kel ember bírhat ember felett, — meg vagyok győ-
 ződve, hogy a rend s az igazság elvei, melyeken tör-
 vényeink alapúinak, kötelességévé teszik az elnyo-
 mottnak, hogy azokat elnyomója ellen alkalmazza; s
 hogy nálunk gonosz és tekervényes ösvényén csak
 úgy állíthatni meg a tekintélyt, ha a közvéleményt
 költjük fel ellene; — s így meglehet, miszerint talán
 atyám ellen is írhattam, a nélkül hogy annyi szem-
 rehányást kellessék magamnak tennem, mennyi min-
 den egyéb körülmények között illetni fogná az efféle
 cselekvést. De megvallom, szívem mélyéből szabad-
 koztam ezen cselekvés ellen; megbántam s bánom
 most is, és ha átkozott írási könnyűségem és szegény
 anyám sürgetései rá nem bírnak, ez minden bizony-
 nyal elmaradott volna.“

1777. május 11-én a pontartieri ítélőszék Mirabeaut „mint csábítót és nőrablót“ halálra ítélte, s azonfelül negyvenezer livre bírságban marasztotta el; Sophiát pedig „élte hosszára rendelé elzáratni, hozományát a férjnek ítélvén oda.“ — A szökevények holléte csak rövid ideig maradt titokban, s marquis Monniernek és Mirabeau atyjának — ki e végre, mondják, 20,000 francot költött, mert a boldogtalan mindig új-új gyalázatfolttól félté nevét, — kettőjük folyamodására, rendőri ágensek küldettek utánok Amsterdamba, kik őket a francia követség pajzsa alatt május 14-én elfogták. Mirabeau a pontartieri ítélet hírére, bírái elébe kívánt állítatni, hogy a tények híi elősorolása által az ítéletet megsemmisítethesse, mert — úgymond — azt nem lehetett elrabolnia, a ki hozzá — mint Sophia magáról mindenkinek bévallotta, — önként szökött; de 6' Pontarliert csak több évekkel utóbb láthatta ismét, s most egyelőre a vincennesi várba záratott (június 7-én), hogy itt három évet töltsön, mielőtt bírái elébe állítatik. Sophia a clarisszák klostromába szállásoltatott Gienben, s Mirabeau, ki a jouxi várnagy kivételével, mind azon erősségek kormányzóit, melyeknek kényszerített lakosa volt, magának rövid idő alatt meg tudta nyerni, — felügyelőinek hírével s engedelmevel levelezésbe bocsátkozott Sophiával, ki ezen leveleket eredetiben a vincennesi börtönésznek visszaküldeni tartozván: innen, a fogház hivatalos irományai közül csente el őket Manuel, midőn magát Mirabeau bizományosának hazudva, e leveleket a fogoly egyébe

rokkonemű irataival egyetemben, 1792-ben közrebocsátotta. Így jutott a világ elébe e gyűjtemény, melynek részét a szemérem, az illendőség, s kétségkívül maga Mirabeau is soha sem fogták volna közrebocsátani, de mely a színezet melegségére, a nyelv erejére nézve épen úgy felette áll Mirabeau minden egyéb műveinek, — a szónoklatiakat ide nem értve, — mint atyjának hasonlíthatlan szépségű levelei a „l'ami des homines“ s egyéb munkáinak egymásba-skatulyázott szórakásai felett. Hugónak tökéletesen igaza van, hogy Mirabeau, az író, jóval gyengébb stylistá, mint Mirabeau, a szónok, s hogy könyveiben az eszme mindig megfelel a tárgynak, de az előadás nem felel meg mindig az eszmének. Hugónak igaza van, midőn Mirabeau phrasisait, az író Mirabeauéit, roszul együvé fűzőiteknek s végszéleiken puháknak mondja; stylusa azonfelül, könyveiben, gyakran száraz, homályos színezetű, s banális kifejezésekkel megrakott, minők körülbelül azok, melyek bizonyos szónoklatokban mindannyiszor minden bizonynyal megélj eneztetnek; s mind ehhez még hozzáadható: hogy Mirabeau az író rendszeren túlzásokba és ismétlésekbe esett; de Hugónak ezen vádak alól az imént jelzett leveleken kívül, még a későbbi, a férfikor éveiben közrebocsátott munkáknak azon részét is kellett volna felmentenie, hol a gondolat, a kifejezés szónoklati formát ölt magára; és ezen rész igen tetemes, s talán felét teszi összes munkáinak. Mert valamint egy nagy műbíró Foxnak történelmi munkájáról mondható: hogy a szerző mindig parlamentarizmus ellen képében látja maga

előtt azt, kit megczáfol, hogy a nevek helyébe csak az „igen tisztelt gentleman“ szót szükség iktatni, s azonnal alsóházi szónoklatok képében áll előttünk a munka; úgy mondhatni: hogy Mirabeau irományainak nagy része a parlamentarizmus működés komoly, szenvedelmes praeludiuma; száz és száz lapra nyithatunk, hol az író a szónokszéken áll, és villámokat szór, melyek szintúgy találnek, mint az utóbb Versaillesben és Párisban, a Constituante kebelében mondottak.

De térjünk vissza a vincennesi fogolyhoz. Azon negyedfél év alatt, melyeket Mirabeau a vincennesi erősségben töltött, az irodalom, azonképen mint csak imént Amsterdamban, eszközül szolgált neki, öregbítenie azon 600 francot, melyeket atyjától most évdíjúl nyert, s melyek szükségeinek fedezésére, és Sophiának s ettől született leányának ellátására természetesen nem voltak elégségesek. — E célra lefordította Tibullust s Boccacciónak több beszélyeit, e célra készítette az „erotica bibiiont,“ a „megtérést“ stli. A francia irodalom aristarcliusai kivált az első helyen említett munkát nem minden érdem nélkülinek tartják, — de mindezek végre mégis csak vásári portékák, melyekből a méltányos műbíró nem szokta megítélni az illető író elveit, Ízlését, geniusát, s melyek minket e helytt nem érdekelnek. De annál nagyobb figyelmünket igényli azon munkája, melyet „az elzárási levelekről s az államfogházakról“ (des lettres de cachet, et des prisons d'état) szinte vincennesi fogságának ideje alatt készített. Mirabeau

maga mondá e munkájáról „hogy az nem fog meghalni,“ s compositiói hibáinak daczára, a lánglélek, ni oly minden elnyomásnak hadat üzen, a tudomány, melyet e munkának több fejezetei gazdag mértékben mutatnak fel, s mindenek felett az államférfiú tapintata, melyet a tárgy összes felfogása azonképen, mint számos gyakorlati észrevételek fényesen tanúsítanak, — maradandó becsesei ruházták fel ezen „rhapsodiát,“ minek atyja, ki mindent bírálgatott, s mindent keresztelgetett, nevezé vala. E munka 1782-ben látott világot, de kivüle s a felebbiekén kívül még más dolgozatai is maradtak kéziratban ez időből, minők: Tacitus Agricolája; Elmélkedések a vallási türelem felett; Silius Italicus punicus háborújának fordítása (töredék); történeti és philosophiai nézetek az izlám-ról; Németalföld históriája a népvándorlásoktól a XV-dik század köze]3éig stb.;és hogy csak egyet említsünk még, mely nem az író, hanem az embert jellemzi: külön értekezés a himlőoltásról. Mirabeau ezt Sophiának számára készítette, ki búzamosan vonakodott gyermekét beoltatni, s kit az író más gondolatokra akart bírni. —

A fogoly, ki börtönében a kétségbeesés ellen szünet nélküli irodalmi foglalkozásokban keresett s talált menedéket, szabadságának visszanyerésére több rendbeli leveleket írt gróf Maurepasnak, XVI-dik Lajos akkori főminiszterének, kit annak idejében, midőn első ízben találkozott vele, ruhagombjánál fogott beszédközben, minden jelenlevőnek rémséges botránykozására; de kit most a távolból nem bírt ügyének

igazságáról meggyőzni. „A bézaratásom óta közbenjött események — így szól egyik levele — minden bizony nyal szükségessé teszik, hogy Északamerikába s talán Keletindiába is katonaság küldessék; esedezem önnek: szállítasson engem ezen országok valamelyikébe. Ott a hadvezérnek nem lehet szerfelett sok embere: s magam talán csak felérek egy katonával. Itt megszűntem élni, s nem örvendhetek a nyugalomnak, melyet a halál nyújt. Itt növényként tengek, az egész természetben nincsen semmi, mi hasznomat venné. Engedje meg, hogy közém és atyám közé a tengert vethessem. En ígérem önnek, gróf úr, ah! igen, én esküszöm önnek, hogy hazámba vagy halálomnak vagy oly cselekedeteknek híre fog érkezni, melyek gyáva, czudar rágalmazóimat meghazudtolni fogják, s talán sajnálkozást ébreszteni azon évek felett, melyektől megfosztattam. Száműzetésemben épen úgy lennék fogoly Franciaország irányában, mint jelenleg; s a király egy jobbagygyal többet számlálna, ki magát feláldozná érte.“

De mind ez süker nélkül maradt. — Duport de Nemours, a publicista, ki mint az „Ephemérides du citoyen“ című physiocrata folyóírás szerkesztője érintkezésben állott a Mirabeau-családdal, Vincennesben a legnagyobb nyomorúságban, még a szükséges ruhadarabok nélkül is találá a foglyot; s atyja még tovább is szándékozott őt ez állapotban tartani, mert — így ír — „ezen ember, elvonatkozva büntetteitől, melyekből ki nem épül, physikailag bolond, s így őt azon esetre is, ha

semmi rosszat sem követett volna el, zár alatt kelle-
ne tartani.“

De a mit sem az atyai szeretet, sem az igazság
érzete nem tudott eszközölni, az sükerült annak, mit
a marquis s a bailli leveleikben utódkórságnak, pos-
teromaniának nevezgetnek.

Mirabeaunak egy fia volt hitvesétől, kit az anyá-
nak rokonai gyűlöltek, s kiben az atyának családá
még bölcsőjében a nemzetség új díszét látá. Ezen fiú
öt éves korában meghalálozott. A fogolynak barát-
jai, ismervén a másunnan fiutódot már nem remény-
lő marquis családbüszkeségét, megragadták ez alkal-
mat, s az atyát annálfogva ügyekeztek fiának szaba-
dítására bírni, hogy ez hitvesével kibékülhessen, s a
nemzetséget új örökssel megörvendeztethesse. Maga
Sophia, mihelyest e tervről értesítették, mindent el-
követett, hogy Mirabeaut családjával kibékíthesse, s
a fogolynak egyik leánytestvére még hitvesét is reá-
birta, hogy kegyelmet kérjen számára. — S így tör-
tént, hogy negyedévig tartott fogságából 1780. de-
cember 13-án kiszabadult elvégre.

Mirabeau most azon vala mindenek előtt, hogy
az ellene hozott bűnvádi Ítéletet megsemmisíthesse,
s, az előleges lépések megtétele után 1782.februárius-
ban már ismét fogoly volt, — igaz, hogy önkénytes
fogoly, ki ügyének vizsgálata végett jelent meg a
pontarlieri bírák előtt. Félév múlva egyezés után vé-
ge szakadt a pörnek, s megsemmisítetvén a Mirabeau
ellen 1778. május 10-én hozott ítélet, a Monnier há-
zasok elválasztattak egymástól, Sophia visszanyerte

hozományát, s tizenkétszáz franc évdíj íteltetett neki oda, azon feltétel alatt, hogy a klostrombán maradjon férje halálaiglan, mely nyolcz hónap múlva következett be. Mirabeau, ki galant viszonyaiban hotelesen és szerelemföltő volt egyszersmind, már az ügynek ez elintézése előtt végbúcsút mondott a gyermekétől is, halál által megfosztott Sophiának, s ez, hét évvel utóbb, midőn más szeretője, kivel házasságra volt lépendő, meghalálozott, széngőz által vetett véget életének. — 1789. September 8-án Sophia megfült Gienben, s Mirabeau a veto mellett küzdött Párisban. —

Vége szakadván a pontarlieri ügynek, Mirabeau Svajczba ment, hogy munkáinak, melyek Franciaországban nem adathattak sajtó alá, kiadót — s magának pénzt szerezzen. Genfben akkortáiban mérges súrlódások voltak napi renden a végrehajtó hatalom birtokában lévő aristocratiai tanács között egy részről, s a képviselők között a másíkról; — az utóbbiak nem hitték többé, mit velők elhitetni akartak: hogy ők szabadok, — s úgy tapasztalván, hogy testületök az írott betű daczára ténylegesen ama tanácsnak rab-szolgája: más alkotmány után néztek. A tanács kérelmére Franciaország katonaságot küldött, a képviselők felekezete elnyomatott, közülök néliányan kiköltözködtek, még többen követni készültek e példát, s Genf mindig nagyobb zavarnak indult. Mirabeau helyeslé a francia kormány közbenjárását, de óhajtotta volna: hogy az, a nép — ne az oligarchák érdekében történt legyen, s ez értelemben emlékira-

tot küldött be a francia minisztériumnak, mely politikai ismereteit és kormányzási nézeteit kellő fénybe helyezvén, mindenütt figyelmet gerjesztett volna Írója iránt, de Versailles az írói irományostul ignorálta.

Mirabeau bárom hónapi távoliét után visszajött Franciaországba, s a Provencebe ment bátyjához, a baillihoz, ki mindent elkövetett, hogy öcscsének Aixben lakó hitvesét megengesztelje, s ki midőn ez nem sikerült, tetteles részt vett azon pörben, melyet Mirabeau indított, hogy nejét a törvény előtt visszakövetelje. Ezen pörnek hírére nemcsak Parisból, hanem a távol külföldről is számosan gyülekeztek Aixbe, hogy tanúi lehessenek azon eljárásnak, melyben Mirabeau magát személyesen fogja védeni, melyben először életében fellép mint szónok az eddig csak munkáiról híres férfiú, de ki jövődjének előérzetében pontarlieri feleseléinek egyikéről mondá: „ha ez nem a való szónoklat, melyet a mi barbár századaink nem ismernek: akkor nem tudom, hogy mi tehát az égnek ezen, a mily ritka oly dicsőséges adománya.“ Midőn Mirabeau 1783. mártius 20-án nyilvános ülésben először felszólalt, Marie-Antoinettenek egyik testvére a milánói főherczeg is volt jelen. Marginanék ügyvéde az utóbb cultusminiszterré vált híres Portalis volt, de a közvélemény e pályán is Mirabeaunak adá az elsőséget. S csakugyan valószínű, hogy ez megnyerte volna a pert, ha maga nem nyújt fegyvert elleneinek kezébe, ha válaszul azon vádakra, melyek képzelt kegyetlenkedéseiről szólot-

tak, hitvesének egy levelével nem áll elő, mely ennek sikamlását s a kért és nyert bocsánatot bizonyítja. „Mihelyest Mirabeau házasságtörés vádjával lépett fel, — így ír Merilhou, Franciaországban a júliusi napok után egyik minisztere, s Mirabeaunak életrője, — mihelyest e váddal lép fel, ellenei megragadják e tényt, rágalomról szólallak, s a házasság felbontását követelik a hitves nevében, ki ily borzasztó bántalom után már nem élhet vele közösen. Ezen előre nem látott esemény más fordulatot ad az ügynek, s a provençei parlament alaposnak találja Mirabeau asszony kívánságát, és 1783. június 5-én őt férjétől elvászotttalak nyilatkoztatja.“

A baillit mélyen csüggeszté el ez eredmény. „Nékem soha semmi sem sikerült — így ír buvában a marquisnak, — bármi buzgalommal, állhatatossággal s magam feláldozásával láttam is utána Én vettem első alapját öcsém házasságának, s íme ez az eredmény! Én az enyéimnek szenteltem életemet; mi annyit jelent: hogy nem akartam hajóseregeknek parancsolni, hol az idősbőség súlya magától jött volna engem felkeresni, mert többet voltam tengeren, több csatákban, s több sebhelyet mutathatok fel mint Guichen, d' Orvilliers és Grasse. . . . S végre elmondadják velem: hogy Melchizedech igen boldog volt, mert a mit családomért tettem, abból boszuság és rágalom háromlott reám! . . . íme egy vesztett ügy, s családunk kihalva, nem miattad, mert téged nem vádolok, de vádolom azokat, kik családoból csak téged szeretnek (Pailly asszony, a marquis ágyasa), s

kik folyvást üldözték a többieket. Most még hátra van a cassatio: s e végett hívd magadhoz fiadat, neki itt már semmi tennivalója, valamint nékem sem, kinek ez ügy hat hónapi időbe, nyugalmába, egészségébe és húszezer francba került; hadd menjen ő most hozzád, már rajtad sor; én híven jártam el tisztelenben. “

Így a bailli.

A marquis pedig reáírt fiára: hogy ne merje pörét fölebbvinni, s hogy ne merjen a Mirabeau hotelben szállásolni; a marquis hitte, hogy oka volt, fiát még inkább gyűlölni: mert saját eljárása vesztette el vele a pert. —

És Mirabeau? — Ő harmincznégy éves korában mindkét családjából száműzve látván magát, annál melegebben ragadá meg a haladás, a szabadság ügyét, mely őt rehabilitálni fogja, s mely neki családul fogja adni az összes nemzetet.

1784. augusztusban Londonba utazott, hogy itt két munkát bocsásson sajtó alá. Az első bényomást, melylyel Anglia utazónkra volt, így adja vissza egy levele: „London vidéke oly mezei szépséggel kínálkozik, minőt magában Hollandban sem találtam (Svajcznak valamelyik völgyét lehetne még legelőbb hozzá hasonlítani); mert — s ez az, mi rögtön ragadja meg a gyakorlott szemet, — ezen uralkodó nemzet, itthonn, szigetében, mindenek előtt és mindenek felett földművelő; és ez mentette meg őt annyi idő óta önön hagymásaitól. Erős, mély megilletődés szállá meg lelkemet, midőn ezen viruló, boldog vidéken végig-

menteni, s kérdést tettein magamnak: miért és honnan ez új megindulás? Ezen kastélyok, a mieinkhez hasonlítva, házikók; Franciaország több cantonjai, még a legsilányabb tartományokban is, s az egész Normandia, melyen imént átutaztam, kétségkivívid természetüknél fogva, szebbek ezen vidékeknél. Itt-ott, de különösen a mi tartományunkban (Provence) szép épületeket, büszke műveket, nagy közmunkákat, s az ember legbámulatosabb törekvéseinek nyomait találhatni; — s mégis ez itt inkább ragad el engem, mintsem mennyire bámulatra hoz a többi, s elragad annál fogva: mert ez a javított, nem az erőtetett természet; mert ezen keskeny de tökéletes utak csak azért juttatják eszembe a kényszerített úttapasztókat, hogy azon ország felett kesergjek, melyben ismeretek; mert ezen csodálatra méltó művelés a tulajdonjog tiszteletét hirdeti nekem; mert ezen gondoskodás, ezen általános tisztaság a jólétnek hangos jelensége; mert mind ezen dús gazdagság a természetben van, a természethez közel, a természet szerint; . . . mert minden azt mondja nekem: hogy itt értékkel, súlylyal bír a nép, hogy itt minden ember képességeinek fejlesztésére és szabad gyakorlatára van jogosítva, s hogy én ennél fogva egészen más világban vagyok.“ Mirabeau alig érkezett Londonba, s már: „Considerations sur l'ordre de Cincinnatus“ (észrevételek a Cincinnatusrendjéről) című munkáját bocsátotta közre. — 1783-ban, midőn az éjszakamerikai államok és Anglia között megkötötték a béke, Amerika szabadsága biztosítottnak mondathatott: Cincinnatus-

társaság neve alatt egyesület alakult az szakame-ri kai forradalom hadviselésében szolgált tiszttekből, kik a függetlenségi háború emlékére rendféle külső-jegyvet adományoztak egymásnak, mely az örökösökre is volt szállandó. Mirabeau egy értelembe volt Jeffersonnal s az amerikai államférfiak egyéb puritánusaival, kik ezen firól fira szállandó rendben a születési aristocratiának csiráját láták, —se szempontból indulva ki, írta ezen munkáját, részben amerikai forrás után, a Cincinnatus-lovagok ellen, kiknek egyesülete csakugyan rövid idő múlva eloszlott.

A másik munka, mely Londonban mulatása alkalmával de már 1785-ban látott napvilágot, a Scheldehajózást tárgyalta. — II-dik József a miinsteri békekötés azon pontjában, mely Hollandnak hajózási monopóliumot biztosított a Scheldén, azaz: a Schelde és a tenger között, —II-dik József ezen pontban igazságtalanságot látott, és a Sebeidét szabadnak nyilatkoztató. Nagybritannia háború esetére Hollandot segédéről biztosítá, s Mirabeau is a hollandiak mellett szólalt fel, mert a Scheldének szabaddá nyilatkoztatásában az éj szaki hatalmasságok szövetkezését látá Európa déli részeinek ellenében. Tudvalevő dolog, hogy József csakhamar elállóit követelésétől, s hogy más részről neki a hollandiak megtérítették költségeit, melyeket az ellenök indítandó háborúra fordított.

Midőn Mirabeau 1785. tavasszal Párisba visszatért, egy még általa nem tárgyalt uapi kérdést ragadott meg, a börzejáték, az agiotáge kérdését. Öt hónap alatt öt munkát bocsátott közre e tárgyban.

Egyike a „leszámítolás pénztárát“ (la caisse d'es-compte, alapítotott 1776-ban Turgot által) tárgyaló, s Mirabeau itt oly tereñumon állott, hol őt a kormány is szívesen látta, mert ennek papirosai tetemesen vesztettek, mióta a közönség a leszámítolási pénztár részvényeibe lett szerelmessé, — de az író egyszerűsmind két barátjának, Clavière és Panchaud genfi banquiereknek tett szolgálatot, kiknek üzleteik szenvedtek a többi állampapirosok értékvesztése által, s kik őt a szükséges adatokkal ellátták. Egy másik munkája a szent Károly után nevezett spanyol bank (de la banque d' Espagne, dite de Saint-Charles) ellen volt irányozva, melynek részvényei Párisban jóval magasabban állottak mint Madridban, s mely annál veszedelmesebb tőzsérkedésül szolgált, mert a különben is gyanús vállalat idegen földön, Franciaországtól független kormány pajzsa alá vonult. E munkának megjelenése után 900 francból 400-ra szállottak le a bank részvényei, s a vállalat pártolói siettek a magát kormányznak nevező miniszternél (Calonne), ki előbb maga buzdítá Mirabeaut, s ki most a tőzsérek lármájától megijedett, kieszközölni: hogy a veszedelmessé vált pamphlet elnyomattassék; — mi megtörténvén, Mirabeau új munkával válaszolt, melyet hasonló sors ért. De ez nem akadályozó Mirabeaut, csaknem haladék nélkül egy más részvénytársaságot, mely Párisi vízzel akará ellátni, indulatosan megtámadni. Ezen társaságnak egyik igazgatója a híres Beaumarchais volt, ki megismervén egy részről Mirabeaunak „rendkívüli nagy talentumát,“ más részről elméssé-

geinek záporával árasztotta el őt. Beaumarchaisnak írásmódja, tárgyra nézve és személyre vonatkozó észrevételeinek éle, a sarcasmusok mellett az ünnepélyes komolyság, a gyilokszúrások mellett a kímélés affectatiója, szóval: azon veszedelmes modor, mely Beaumarchais korábbi feleléseiről azt mondatá Voltaire-el: hogy ő különösebb, erősebb, merészebb, comikaiabb, érdekesebb s az ellenfelet inkább megalázó valamit még nem látott életében, ezen modor új munkát íratott Mirabeau által a részvénytársaság és Beaumarchais ellen, melyben azon elvből indulva ki: hogy ezen, a legsürgetősb közszükséget fedező ügy nem maarántársulat hanem az állodalom által volna kezelendő, jósolja — mi csakugyan bételjesedett — hogy e vállalat mégis előbb-utóbb a kormány által fog kezeltetni, mely e végé legalkalmasabb, s melynek kedvéért a polgári társaság gyámhatalma alakult. Végre nevetségessé teszi azon gondolatot, hogy a részvénytársaság Párison alúi kereste a szükséges vizet, nem Párison felül, s hogy a párisiaknak akkor adja inniok a viz t, mikor ez már lemosta lábaikról a piszkot. Ez, — bár mint véleményezett legyen a chailloti vizekről az orvosi egyesület, ez — úgymond — ha szabad egy pillanatra Figaró szerzőjének (Beaumarchais) stylusát használnom, — mert a rózsz ízlés néha erélyes, — ez annyi, mintha valaki éjjeli edényét ivó poharába ürítené. —

Ezzel végződött Mirabeaunak első találkozása a kormánnyal; — ismétljük, ő Calonnenak tudtával és helybenhagyásával támadta meg az agiotaget, s

utóbb megtagadtatok általa, mert nem akart neki vakeszközül szolgálni, mert nem tartozott azon emberek közé, kik érzelmeiket és nyavalyás ismereteik alkalmazását a körülményekhez szabják. —

1785. december 25-én már ismét útban látjuk Mirabeaut Berlin felé. II-ik Fridrik még élt, midőn Mirabeau ide érkezett, s megkülönböztetéssel fogadá a vándort, ki hajlandó lett volna porosz szolgálatba lépni, ha minden jelenség arra nem mutat, hogy közel a nap, mikor a nagy fejedelem felett bészarkozik a koporsó. — Azon nagy munkához, mely néhány évvel utóbb: „la monarchie prussienne sous Frédéric le Grand“ cím alatt jelent meg Mirabeautól, már ekkor kezdé gyűjteni az adatokat, s ugyancsak 1786. első felében jelent meg tőle: „Lettres du comte de Mirabeau a M . . . sur Cagliostro et Lavater,“ melyben az elsőnek nyeglesége — s a másodiknak fanatismusa ellen küzd. Egy másik munkája, mely a zsidók emancipációját tárgyalja (Sur Moses Mendelssohn, sur la reforme politique des juifs stb.) szintén Berlinben készült, de csak 1787-ben tétetett közzé.

Időközben, úgy látszik, sükerült Mirabeau hatalmasabb barátainak, nevezetesen Lauzun herczegnek és Talleyrandnak, a minisztérium bizalmatlanságát lefegyverkezni, s Vergennest, a külügyek miniszterét arra bírni, hogy közeledvén nagy Fridriknek halála, s utóda hír szerint, új kormányrendszerrel fenyegetődzvén — Mirabeaut diplomatai tiszttel bízza meg Berlinben azon politikai változások kitudására, melylyek Fridrik halála után az éjszaki udvaroknál való-

színüleg bekövetkezendők. — Mirabeau 1786. május 22-én Párisba érkezett; június 2-án „Európának jelen viszonyairól“ szóló emlékiratot nyújt be a minisztériumnak, s július 3-án már új tisztségben útnak indul.

1786. augústus 17-én a tizennyolczadik századnak legnagyobb fejedelme, negyvenhat évi uralkodás után meghalálozott; „egyike a legnagyobb jellemeknek, — így ír Mirabeau — melyek valaha trónuson ültek; s véle egyike a legszebb mintáknak, melyeket a természet valaha létrehozott, összetört. . . . S most — folytatja — Berlinnek kétharmada annak bizonyításán fáradoz, hogy II. Fridrik közönséges ember volt, csaknem kisebb a többieknél. . . . Oh! ha az ő nagy szemei — melyek hőselkének kénye-kedve szerint a nézőt vagy elcsábították vagy remegtették — felnyílnának egy pillanatra: volna-e elég bátorságuk ezen gyáva hízelgőknek, meghalni szégyenükben?“

Mirabeau az líj királynak, trónusra lépése napján emlékiratot szolgáltatott kezéhez, mely utóbb nyomtatásban is megjelent, s melyben a haladás ügyét, minden jótékony növénynek ápolását, minden gyomnak kiirtását várja az új fejedelemtől, ki néki, az idegennek, nem fogja rós néven venni felszólamlását „mert — úgymond — megtörténhetik, hogy az egyszerű józan ész s az elmélkedőnek naiv őszintesége felérnek a czéhbeli államférfiúnak közönyösségével, csalfaságaival, diplomatiái chimaeráival és nevetséges dogmaíval.“

Félévig tudósította Mirabeau Németország s nevezetesen a porosz udvar eseményeiről a francia

kormányt, midőn lángelelkének indulatosságával keletkezett henne a vágy oly helyzet után, melyben lényegesebb szolgálatot tehet hazájának. „Mit tehetek itt ezentúl? — így ír 1786-nak vége felé egyik jelentésében, — semmi hasznost; — s csak a legvilágosabb, legközvetlenebb, s legesleghamarabb bekövetkező rendkívüli haszon bírhatna engem arra, hogy azon végzetlen illetlenséget lenyeljem, mely amphibialis lételemből hova tovább reám háramolnék; ismétlem még egyszer: hogy mi telik ki tőlem, hogy mit érdemiek, hogy mennyit érek, aziránt már tisztába jöhettek eddigien fejdelem és miniszterek. Ha nincsen érdemem, s ha nem értek semmihez, akkor igen sokba kerülök; ha érdemiek, ha tudok valamit, ha . . . kilencz hónapos, igen kínos alárendeltségemben, ezer és ezer akadály között s egyáltalában minden segéd nélkül, képes voltam némi ember- s tárgyismeretet, némi elméit kifejleszteni: akkor magam magamnak tartozom azzal, hogy hivatalt kérjek és nyerjek, vagy hogy világpolgári mesterségemet folytassam ismét, mely testemre lelkemre nézve kevésbé fárasztó, és dicsőségemre nézve kevésbé terméketlen. Világosan nyilatkoztatom ki ennélfogva, vagyis inkább ismétlem: én nem maradhatok itt tovább, s kívánok annak rende szerint felhatalmaztatni a visszatérésre, akár legyen valakinek szándéka velem ezentúlra, akár magamnak adassam vissza; — annyi áll: hogy a hasznos foglalkozásnak semmi neme ellen nem fogok rugdalódnizni.“

S néhány nappal utóbb így ír: „Szívem nem

vénült; s ha lelkesedésem elfojtatott: onnan nem következik, hogy elaludt. Elevenen éreztem azt ma; életem legszebb napjai egyikének tartom ezt, melyben a notable-ok összehívatasáról értesítettem, kik kétségkívül csak kevéssel előzik meg a nemzeti gyűlést. Én ebben a közdolgoknak egy új korszakát látom, mely a monarchiát helyreállíthatja; én véghetlennül érzénem magamat megtisztelve, ha csak utolsó titoknoka is lehetnék ezen gyűlésnek; és szerencsémnek tartom, hogy eszméje tőlem indult ki.“

Pár nap múlva Párisban temett Mirabeau.

Ennyiből állott az, mit Mirabeau pályájának első feléről kell vala mondanunk, hogy önmagából, ne az életíró antithesiseiből fejlődjék ki a jellem, s hogy typusa már ismeretes legyen az olvasó előtt, midőn azon nagy drámában látja szerepelni, melynek legnagyobbjellemei, — kezdete és vége: Mirabeau és Napoleon voltak.

II.

1786. december 29-én hirdtetett ki a notable-ok gyűlésének egybehívása, s 1787. januárius 27-én Mirabeau Parisban termett.

Az államkiadások 1786-ban száznegyven millió frankkal haladták felül a jövedelmet; a pénzügyi minden fogásai már megkísértettek e roppant hézag-pótlására, s a hézag még napról napra növekedett; a parlamentok vonakodtak belajstromozni a kiadások fedezésére kivetett új adókat, — s így végmenedékül már csak a Rendeknek száz s néhány év óta nem tartott gyűléséhez lehetett folyamodni.

Calonne, a pénzügyi miniszter, hogy ily erélyes eszközöz ne kénytelenítessék nyúlni, s hogy következetes maradjon félszabály-rendszeréhez, úgy vélekedett: miszerint a fennforgó körülmények között az úgynevezett „előkelők“ gyűlésével — assemblée des notables — is beérhetni, s maga Mirabeau is hasonló véleményben volt, mint láttuk, mert szemében a notablok gyűlése első lépés volt a nemzeti gyűléshez.

A notable-ok kivált a XVI-dik században több ízben hívatlak össze, mivel a fejdelmek szívesben látták együtt a korona által kijelölt s csak tanácskozó

szavazattal bíró előkelőket, mint a jóval nagyobb követelésekkel fellépő Rendeke. — Lajos, ki a nemzet felüdülését őszintén ohajtá, de ki más részről gyenge jelleménél fogva szintén folyamodott félszabályokhoz, szívesen hajlott Calonne tanácsára, s

1787. februárius 22-én megnyitó a notable-ok gyűlését, mely száznegyvennégy egyénből állott, kiknek sorában az alsóbb nemesség egynéhány követe s néhány városi tisztviselő mellett: hét Bourbon, hét érsek, hét püspök, nyolcz tábornok, tizenkét herczeg, harmincznégy törvényszéki elnök és koronaügyvéd, nyolcz államtanácsos, négy tartománykormányzó, húsz főnemes találatott. „A tervek. — így szólott megnyitó beszédében a fejedelem— melyek önökkel közöltetni fognak, nagyok és fontosak. Egy részről öregbíteni kell az állam jövedelmét, s tökéletes egyensúlyát a közterheknek egyenlőbb felosztása útján biztosítani; más részről meg kell szabadítani a kereskedést azon különféle gáaktól, melyek a forgalmat akadályozzák, és segíteni, mennyiben ezt a körülmények nékem megengedik, jobbagyaimnak legszegényebb osztályán.“

Láttuk, kimből állott a notable-ok gyűlése, s így természetesnek fogjuk találni, hogy ámbár Lafayette és néhány elvtársa egyes indítványok által (a büntető törvénykönyv revisiója, a protestánsok jogai stb.) tanúsították, miszerint magasabb szempontból ohajtanának kiindulni: mégis a többség az adónak mindenkire kiterjesztését és egyenlő felosztását, a közigazgatást zsidbasztó gyalázatos visszaélések meg-

szüntetését, a törvényelőtti egyenlőség megállapítását stb. kevésbé sürgetődnek találta, mint a száz év óta meggyült bajoknak okát az épen a kormányrúdnál állott miniszterre fogni, hogy elmozdítása által, a közterhekbeni igazságos osztozkodás nélkül is, népszerűekké válhassanak.

Mirabeau ezen eljárásban nem sok dicsérni való látott, s midőn tapasztalta, hogy Calonne még népszerűtlenebb, mint a szolgáltság s ennek őrei a százados előítéletek, — egyik levelében ezeket írta: „a bátorság és ügyesség, melyeket a rendszabálynak kivitele kívánt, Calonnenak érdemül írandók; s midőn látom, minő könnyelműséggel vagy minő bizalmatlansággal válaszolnak e jótéteményre, kisértetbe jövők átkot mondani nemzetem lengeségére.“ De más oldalról a levélíró szintén nem volt hajlandó a miniszternek védelmére, mert ez érezteté vele, hogy rögtöni hazajövele nincsen ínyére, s mert a miniszter, midőn figyelmeztették: hogy Mirabeaut nem tanácsos felingerleni, — válaszoló: „majd elintézem pénzzel az ügyet.“ Ilyetén eljárás kevésbé büszke s kevesebb önérzettel bíró férfiút is arra vitt volna, hogy függetlenségét és erejét éreztesse azokkal, kik eléggé balgák voltak őt fitymállani. Mirabeau a „dénouciation de l'agiotage au roi et l'assemblée des notables“ című munkával válaszolt, melyben Calonne csak egyszer említtetik név szerint s akkor is dicsérettel, de melyben igazgatásának valamennyi hibái — mint az agiotage szükséges következményei soroltatnak elő. Ezen munka természetesen nem csilla pitá a miniszter elleni in-

gerültséget, s Calonne csakugyan kénytelen volt hivatalából kilépni (1787. május 1-jén), — de a kormány Mirabeauval is érezteté neheztelését, ki egy újabb munkájában Calonne elődének (Neckernek) finansziái rendszerét is támadván meg, ellene új elzárás! parancs adatott ki, mely elől a vádlott Belgiumba menekült, hol új röpiratot bocsátott közre Necker ellen, ki a közhír szerint rövid idő múlva a minisztériumba volt lépendő, s kinek pénzügyi igazgatásáról egyebek közt így nyilatkozik:

„Én meg nem foghatom, mint szólhat ő azon módokról, melyek által neki silkerült, új adó kivetése nélkül vinni a háborút. Ezen gyászos fogásoknak köszönheti a tudatlanok buta bámulatát, de ezek kitüntették egyszersmind az értelmesek előtt vétkes és hiú ravaszságát Hogy az állam hitelezőinek megmutassuk, miszerint érdekeik nem forognak veszedelemben, szükség lett volna veszedelmen kívül helyezni a nép érdekeit. Hogy megmutassuk, miszerint a nép érdekeire tekintettel voltunk, bé kellene bizonyítani, hogy az adó kivetése nélkül eszközlött kölcsönök legkevésbé terhelik a nemzetet; hogy abban bölcsesség rejlik, ha új tőkét veszünk kölcsön a régi kamatoknak fizetésére; hogy az adókivetést elhalasztani annyi, mint az adót kisebbíteni. És én azt mondom nektek: hogy a mit neki dicsőségül tulajdonítottok, az gyaláztatja; hogy a mit jótéteménye gyanánt tekintetek, az bajaitoknak öregbtisé. Adó nélkül kölcsön venni annyi, mint a nemzetet uzsorások kezébe játszani, mert csak ők szoktak biztosíték nélkül kölcsönözni; annyi mint egy egész népet valószínűs helyzetére nézve megcsalni; annyi mint a kormányokat rászedni, mert veszedelem nélkülieknek hirdettetnek a romlás és pazarlás tervei, melyek az emberiség vesztét eszközök; annyi mint a jövő nemzedékekre szállítani annak vétkeségét, ki csak személyes dicsőségét, csak a jelen sükert lát

ja. . . . Hiszelékeny nép! siess a bámulással; gyermekeid átkozni fognak téged!”

Mirabeau rövid idő múlva az ellene kiadott elzárási parancs daczára visszatért Parisba, honnan 1787. május 24-én Braunschweigba utazott, hogy itt Mauvillon barátjával (sz. 1743. francia atyától Lipcsében, mii. mint őrnagy s a braunschweigi katonai iskolának egyik tanítója, 1794-ben) a porosz monarchiát tárgyzó munkát béfejezhesse. — Ide iktatunk egyik barátnéjához irt leveléből néhány sort, melyeket tőle, a nagyravó, szenvedelmes férfiútól nem várt volna az olvasó. — „Midőn végig mentem azon gyönyörű térségen, mely Strassburgot környezi; midőn Saverne magosságából végig néztem azon bájoló vidéket, mely a Rajna mindkét partján elterül: akkor érzettem, hogy a gonosz óvakodnék engem magas hegyre szállítani, ha megkísérteni akarna. A nagyravagyód kitakarodott szíveimből, s így szólottam magamban: Ah! mi jól esnék az emberek s a dolgok által csalódásaiból felébresztettnek, itt kertjét művelnie s csak barátnéjaért élnie és fiáért!” —

Mirabeau még három hónapot fordított a felebb említett munkának szerkesztésére, melyhez az adatokat részben Mauvillon gyűjtötte, de melynek terve s államphilosophiai nézetei — s az egésznek végki-dolgozása kirekesztőleg tőle valók, s melyről 1789. October 3-án, midőn már egyike volt a forradalom leghíresebb férfiainak, mondá: „szomorúan halnék meg, ha ezen emlék nem maradna sírom felett.” — Világos, hogy a munka folytonos vonatkozással

Franciaországra készült, s hogy ezen viszony kimutatását, hazája erélytelen közigazgatásának s elavult kormányzati rendszerének kitüntetését: II-ik Fridrik hatalmas uralkodása s egy új hadi és közigazgatási világ irányában, fő feladása gyanánt tekinté. „Ilyetén munkákat — így ír Mirabeau, dolgozó társának — olyképen kell készíteni, mint Tacitus a Germaniáról szót készítette: hogy satyrául szolgáljon Róma ellen. Poroszországban Franciaországot látom s akarom látni, — legalább azon elvek fejtegetésére nézve, melyek a részletek által békonyítandók.“

Természetes, hogy ezen munka ily szellemben s ily rendkívüli egyéniség által szerkesztve, s csak egy évvel ama nagy férfiú halála után, ki teremtője volt azon új monarchiának, mely csekély számú lakosai daczára Európa birodalmainak sorában Ausztria és Franciaország mellett foglalt helyet, — természetes, mondom, hogy ezen a mily nagyterjedelmű, oly nagyfontosságú munka, mely Mirabeaut napjainak első publicistái közé emelé, rendkívüli lelkesedéssel fogadtatott mind Francia-, mind Németországban. S ámbár a statistikai munkák közsorsára jutott, — arra: hogy bizonyos időnek lefolyása után megszűnt közkezeken forogni, jóval tanuságosabb még ma is számos elhíresztelt munkánál, melyekből akkoron mind zagyva eszméit mind publicistái jargonját, szójárásait merítgeté a világ újjáteremtésére indult annyi dalia.

Mirabeau, atyjának ajánlá e munkát:

„Kegyed — így rekeszti bé ajánlását — oly fiút óhajtott, ki arra méltóbb volna Nálamnál; én legalább azon voltam, hogy foglalkozásaim által, melyeknek gyenge tehetségemet szentelém, arra méltóvá alakuljak.

Csak oly tárgyakat fejtegettem, melyekre nézve szükséges az emberiségnek, hogy a közvélemény megállapodjék. Tárgyalásuk közben gyengeség és előítéletek nélkül jártam el. Megfeledeztem arról, hogy engem a véletlen nemessé tett, hogy a körülmények szegénynyé tettenek, s hogy a szerencsétlenségeknek hosszú sora függővé látszott tenni. Én széttéptem ezen bilincseket; én törvényül szabtam magamnak: csak az észtil s az igazságtól válnom függővé; s ezt elértem; csak azt mondani, mit valónak tartok; s szerencsés vagyok érzeni, hogy ezen hajlam már magában is elégséges, némi súlyt nyújtani s némi dicsőséget. . . . Mennél inkább haladtam előre ezen munkában, annál inkább érzettem, miszerint ezt kegyednek illik ajánlanom, . . . hogy érett koromnak ezen tisztességes foglalkozása által némi kárpótlást nyújtsak azon fájdalmaért, melyeket zivataros ifjúságom kegyednek okozhatott.“

Mirabeau ezen munkájában, a porosz birodalom történeti és földleirási, különösen népesedési ismertetésén kívül, terményeit, gyárait, kereskedését, az állam jövedelmét és kiadásait, katonai intézkedéseit, közoktatását s közműveltségét, vallásrendszerét, polgári s büntető törvényhozását tárgyalja. A jelen dolgozatnak szűkre mért határai nem engedik, hogy a munka egyes részeire is terjeszkedhessünk ki; de meg nem állhatjuk, II-dik Fridrik jellemrajzát nem közlenünk az olvasóval, mint olyast, mely mutatja: mivé válhatott Mirabeau az író kezében is az anyag, ha ezt kebelének melegével eleve áthatotta. —

„Ilyen volt Fridrik, — így rekeszti hé Mirabeau, miután az elhunytak, nagyszerű törekvéseiért az emberiség nevében köszönetét mondott, munkájának első könyvét, mely az egésznek alapnézeteit foglalja magában, — ilyen volt Fridrik; örökre híres az emberek magzatai között. A természet azon rendkívüli dicsőséget látszott számára fentartani, hogy a trónuson születve, nemzetének és századának első emberévé váljék. Gondolkozásának merészsége, elméjének éle, lelkének erélye és jellemének szilárdsága által egyiránt jeles: az envér nem tudja, mit csodáljon inkább: különféle tehetségeit-e vagy ítéletének mélységét? vagy lelkének nagyságát? Tér mészeti és erkölcsi fényes tulajdonokkal felkészítve, erős mint akarata, szép mint géniusa, tevékeny a bámulatosságig, mind ezen kedvezéseket tökélyesbítette és teljesen kifejlesztette; nem kisebb mértékben önmagának műve, mint a természetnek. Szelesnek született, és komolylyá vált; zsarnoknak a legnagyobb mértékben, és türelmessé vált a jámborságig; élénknek, heveskedőnek, — és nyugalmassá, mértékletessé s magávalbíróvá lön önnön akarata által. Végzte ügy akarát, hogy az események is hasznára forduljanak, gyakran ügyes magaviseletének hozzájárulása által, néha saját hibáinak daczára; és mind, még a gáncok is, melyekkel az emberi gyengeségnek lerová az adót, nagyságának, eredetiségének és hódíthatlan jellemének bélyegét viselék magokon.

Soha még halandó nem volt annyira parancsolásra teremtve, mint ő; s ő ezt tudta, ő magát a világ közlelkének látszott tartani, s a többi embereket csak némi érzéki lélekkel, csak inkább vagy kevésbé állati ösztönnel bírónak vélé: s innen van, hogy őket megvetette; és mégis fáradhatlanul működött boldogságukon, belátásához képest. E szerint elméjének véghetlen szabatosága őt méltányosabbá és jótékonyabbá tévé, mintsem mennyire ezt az érzékenyeknek született szívek gyanús jósága eszközölte volna. Ő csak egy szenvedelmet ismert, a dicsőséget: és ő gyűlölte a magasztalásokat; csak egy szeretett tárgyat, önmagát: és mégis má-

soknak szentelé egész életét; csak egy foglalkozást: nemes királyi mesterségét. Ő ebben hasonlíthatlan állandósággal járt el, félbenschakasztás nélkül negyvenhat éven keresztül, azon napiglan, mely philosophhoz méltó, egyszerű halálát megelőzte, pedig halála tizennyolcz hónapig tartott, s minden panasz nélkül elszenvedett fájdalmak és aggályok után következett be.

Fridrik meghalt 1780. augustus 17-én; ő csak azelőtt való este színt meg uralkodni.

De nagy Fridriket festeni a történetírásnak feladása; a történetírás fogja feljegyezni jeles tetteit, fényes szerencséjét, megfoghatlan segélyforrásait, országlásának nagyságát, életének és halálának egyszerűségét; a történetírás fogja mondani, mit tett ő nemzetének emelésére, az emberi faj felvilágosítására Magamat mi illeti, ki őt láttam, ki őt hallottam, én ki síromig fogom kebelemben táplálni az édes önértetet, hogy őt érdekeltem, én még most is borzadok, s lelkem neheztelessel telik el azon látvány emlékére, melyet Berlin bámépszködő szemeinek nyújtott a hős, halála napján, ki a bámulat némaságára vagy a csodálat zajára bírta a világot: — komor volt mindenki, senki sem szomorú; mindenki foglalkodott az eseménynyel, senki sem búslakodott felette; a bánkodás, a sóhajtás, a dicséret egy hangja sem hallatszott!

Ez tehát annyi nyert csatának, annyi dicsőségnek, annyi csodával teljes, csak nem félszázados uralkodásnak végeredménye! Megtettek vele egész a gyűlölésig. . . . Mit vártak? a kincstár zsákmányait! . . . Az egy Moellendorf tábornok sírt. A sereg felesketésénél gyászos tekintete, önkénytelenül lepergő könyvi, férfias és megindult hangja, a sebzett hősnek kill seje meghatották az érzékeny szemlélt, de ő volt az egyetlen, kin megismerszett a fájdalom, s én ezt dicsőségére említem.

Miért e vad halátlanság? . . . Midőn Károly herezeg meghalt, egész Brüsszel búba merült: nép és udvar, tiszték és katonák, magok a gyász szolgálói zokogtak; a fájdalom

általános volt és mély. Pedig Károly tehetségei középszerűek valának: ő sem országára, sem századára nem volt befolyással. . . . Ah! jószívűnek lenni tehát még a leghasznosabb magán vállalat, az egyetlenegy eszköz arra, hogy szerettesünk!

Igen; — de merjük egyszersmind kimondani: hogy a főpolczon a jóság egymaga, soha sem fog valódi haszonban részesíthetni egy nemzetet. Hogy ezt helyreállíthassa, nagyobíthassa, felemelhesse, sőt még arra is, hogy boldoggá tegesse: még szükségesebb, hogy neki engedelmeskedjenek, mintsem hogy szerettesék. Az ember gyűlöli az elnyomást, kétségkívül; de uralkodót akar. Az igazság szükségesebb az embernek, mint a jóság, mely magasb helyeken igen gyakran amannak megsértésével jár; s a fejedelem, ki a körülötte levőknek örömrivalgása után sovárog, azt nem fogja bámulni az utókor!“

A végsorok, nem tagadhatni, az élességig egyoldalúak; de már felebb láttuk, hogy Mirabeau munkáját folyvást a francia viszonyokra akará alkalmazni, s tudjuk, hogy XVI-ik Lajos a jóságnak azon nemével bírt, mely néki és az övéinek gyászt hozott. Mirabeau ezt utóbb, midőn segédére kívánt lenni, gyakran fájlalva emlegeté, s már 1785-ben ezen kérelemmel fordult a fejedelemhez: „Mi bátrak vagyunk őt felhívni, hogy ez úttal, mint minden egyéb alkalommal, saját szemeivel nézzen, saját belátása szerint ítéljen; hogy küzdje le azon igen tiszteletre méltó, de szerfelett nagy bizalmatlanságot, melylyel önmaga iránt viseltetik, s hogy axióma gyanánt tekintse azon tételt: miszerint jellemmel bírni, mindig annyi, mint elégséges tehetségekkel bírni, kívált ar-

ra, hogy uralkodjék, 's hogy mint nagy és jó király uralkodjék.“ —

Mirabeau e munkának béfejezése ntán, mely csak egy évvel utóbb került ki sajtó alól, 1787. szeptemberben visszatért Párisba. Ekkor már eloszlottak a notableok, kik Brienne bíbornoknak részben megadták, mit Calonne süker nélkül kívánt tőlök: a robot eltöröltetését, a gabonakereskedés szabályozását, némi földadót, a bélyegadónak öregbítését stb. De midőn ezeknek bélajstromzására hivatott fel a parlament, visszaéléseket, pazarlásokat emlegetett, s ki nyilatkoztatá: hogy erre illetéktelen, s hogy csak a Rendek gyűlésének van joga új adónemekhez járulni. A kormány válaszul Troyesbe száműzte a parlamentet, hogy innen pár hét múlva visszahívhasa, s felhatalmazást nyerhessen tőle négyszáznegyven millió franc kölcsön szerzésére, mert valamivel csak kellett pótolni az évenkinti jövedelemhézagot, — s a parlament ennek bélajstromozását is megtagadta (1787. nov. 19-én).

Mirabeau nem sok tisztelni valót láthatott azon kormányban, mely ma szétverte a fejedelem által a parlamentet . hogy holnap meg' együvé gyűjtse, s mely ily eljárás utján a felelősséget egyenesen a királv személyére szállítá; — mind ebben az alkotmányosság árnyékát sem látta; de más oldalról a parlamentok iránt sem viseltetett rokonszenvvel, melyek a Rendek gyűléseinek megszüntetése óta törvényhozással toldották meg bíraskodási funkcióikat, s melyek a kormány ellenében akarván védni a né-

pet, a nép ellenében önnön szabadítékaikat, ez utóbbihoz bírtak elégséges erővel, amahhoz nem. — Tly viszonyok között csak az états-généraux, a Rendek egybegyüléséről lehetett mind a közhitei mind a közigazgatás tárgyában iidvet remélem; s midőn Mirabeau, kiről tudva volt, hogy a parlamentok, az itélőszékek házsártoskodásában s a közkormányba elegyedésében, eszme- és jogzavarból támadott s az államhatalmak alkotmányos különválasztása által megszüntetendő fonákságot látott, a minisztérium, nevezetesen Montmorin által felhivatott: hogy tehát nyilatkozzék ellenök, — bizodalmas levélben ekkép válaszolt.

Én köszönettel vettem a parlament felívását s ö felségének válaszát, melyeket ön velem közleni szíveskedett; ez természetes és sürgető alkalom, hogy azon munka iránt nyilatkozzam, melynek Írására ön engem felhívott.

És mindenek előtt, hogy az első nehézséget említsem, ilyenén munka, higye nekem, gróf úr, mert en sokat gondoltam felőle, nem olyaten természetű, melynek írását vagy közrebocsátását elhamarkodni szabadna. A felállítandó elvek oly kényesek, s az emberek oly kevésbé vannak reájok elkészítve, hogy szilárd alapul csak a tények szolgálhatnak nekik; már pedig a tények kiütrkészése és összeállítása időt kíván, s az ön által kijelelt határnap nekem egyáltalában nem engedi a szükséges időt. Középszerű munka, s kivált közép-szerű munka éntőlem, bizony, csekély szolgálatot tenne ön nézeteinek; a közügy nem sokat nyerne általa, s én sokat veszítenék.

S valóban, noha semmibe veszem a személyes veszedelmeket, melyeknek magamat kitenném, oly testületek engesztelhetlen haragját vonván magamra, melyek még nincse-

nek lesújtva, melyek még számos ellenségeket fognak felfalni, mielőtt földhöz sújtatnak; vagy inkább, hogy kimondjam a szót: melyek soha sem fognak földhöz sújtatni mindaddig, míg a megtámadó a nemzet segédére nem számolhat; — ettől elvonatkozva, vájjon most, a jelen pillanatban kell-e Franciaországnak bevádolni a bírák aristoeratiáját, most, midőn a király önmaga nem tartá méltóságán alól valónak, azt személyesen bévádolni? Lehetséges-e jelenleg- hasznosan szolgálunk a kormányt, ha formaruháját viseljük? Most van-e ideje harcolnuuk a hatalom nevében, midőn találkoztak, kik nem vonakodtak oly beszédet adni a király szájába, mely egész Franciaországban fog viszhangozni, s melynek szoros logika szerinti értelme az: hogy a monarcha egymaga hozza a törvényt? Iliheti-e valaki, hogy azok, kik ily elvekből indulnak ki, jó lélekkel akarhatják s előkészíthetik a Kendek gyűlését? Szerencsém volt már mondanom önnek, gróf úr, s a pecsétőr urnák is kinyilatkoztattam: én csak a nemzet jelenlétében (ha t. i. a Rendek együvé hivatnak) fogom megtámadni a parlamentokat, ekkor, s csak ekkor lehet és kell őket az igazság-egyszerű szolgálóknak körébe visszaszorítani, csak ekkor lehet és kell nekik eredeti jellemöket visszaadni. De ha azon jogok helyett, melyeket magoknak felettünk bitorlottak, nem látunk oly alkotmányt emelkedni, mely hozzájárulásunk által szilárdított, — vájjon hogy lehet becsülettel, haldokló szabadságaink vég nyomait eltörteni akarni? Ha ezentúl csak egynek akarata fog törvényt szabni a monarchiában, mi szükség azon czívódások közé elegendnünk, melyek a fejdelem és akaratának bizományosai közt támadnak?

Mit veszíthetünk mi ezen czívódás által? vagy inkább, hogy ne serkentenők mi ellentállásra azon egyetlen egy testületet, melynek még hatalmában áll ama borzasztó akarattal megvívni?

Ah! gróf úr, már volt szerencsém önnek mondani, hogy az igen ügyetlen egy kormány fogna lenni, mely Fraucziaországot parlamentizálná; az magyarázhatlan egy eljárás

volna, mely azon lenne, hogy e veszedelmes hajlamot előmozdítaná! Vagy nem lehetünk-e el ténylegesen parlament nélkül mostantól a Rendek gyűléseiglen? Minek siettünk azt jogilag elmellőzni, ha valóságos szándékunk van, a nemzetet együvé híni? Mi nagy mértékben fog ezen hirtelenkedés gyanúsnak látszani a nép szemében? Ha a nemzetet azon agyrémtől, melyet oly sokáig jogainak egyetlenegy öre gyanánt tekintett, megfosztjuk, a nélkül hogy felhívnék, miszerint önmaga örködjék jogainak fenntartása és gyakorlata felett: akkor nem fogja hinni, hogy bontunk, mert újjá akarjuk szerkeszteni az országot; akkor azt fogja hinni, hogy az absolutismus, az egyszerű és tiszta önkény felé törekszünk. Az igen vakmerő egy ember volna, ki arról kezeskednék, hogy a közbizalmatlanság által túlzott és a roszakaratuak által elmérgesített ilyen körülmények közt nem történhetik lázadás; s ha történnék, az emberi bölcsesség fel nem számíthatja következéseit. . . .

Ha ellenben az önkényes hatalom elévült nyilatkozásai helyébe valódi nemzeti rendszert léptetünk: akkor az akadályok magoktól tűnnek el. Vagy nem látja ön, gróf úr, hogy az első ünnepélyes szóra, mely a Rendek együvéhívásának határnapját mint bizonyost fogja velünk tudatni, a jó polgárok, a békés egyének, a francziák, kik még mindig rokonszenvvel viseltetnek a monarchia iránt, mert mélyen érzik, hogy Franciaország, fekvésénél fogva monarchiái, — azon pillanatban reményleni fognak és szót fogadni; hogy a zavargóknak, a nyughatatlan testületeknek egyáltalában nem lesz módjuk, a nemzeti gyűlés egybehívásáig a legparányiabb zajt ütni; hogy azon esetre is, ha a kormánynak pillanatnyi segédre, ideiglenes hitelre van szüksége, ez a legjobb eszköz annak megszerzésére, mert a Rendek a mily szükségesek mint a pénzügyeknek egyedüli forrása, épen oly szükségesek mint az ország megállapításának egyetlenegy eszköze, és viszont; hogy végre mind ebben nem találhatni más nehézségeket, mint melyeket minnenmagunknak csinálunk, vagy melyek a mi-

nisztereknek azon borzasztó kórságából származnak: miszerint soha sem képesek magokat eltökélem, hogy azt ma jó szántukból adják meg, mit holnap okvetlenül kicsikarnak tőlök....

Nem, gróf úr, a parlamentek elleni tollharcznak ideje még nem érkezett meg. Az emberek még szerfeletti, de igen természetes bizalmatlansággal viseltetnek a kormány iránt; ha ez a nemzet bizodalját visszanyerendi (s ezt csakugyan nem fogja inkább eszközölhetni, mint ha felhívja a nemzetet, hogy ismerkedjék meg önnön ügyeivel, s hogy vessen ki magára annyi terhet, mennyit helyzete követel), ha a nemzet bizodalját visszanyerendi: akkor a parlamentek a dolgok erejénél fogva rögtön természetes mérveikre fognak szállítani; vétkes armányaik kudarcot fognak vallani; örült felhívásaikért méltó bér fog nekik kijárni. . . . Egész erejük a kormány szorultságán s a népek elégedetlenségén alapul.

Ezek, gróf úr, rövidere vont észrevételeim, melyeket egy részről őszinte vágyam önnek szolgálhatni, s a másíkról, az események és a tisztelet, melylyel enmagamnak tartozom, sugallónak nékem. Ne veszélyeztessen egy buzgó szolgát, ki az nap, midőn áldozatot követel tőle a haza, szívesen szembeszáll a veszedelmekkel, de ki valamennyi koronáért a világon nem akarná magát meggyalázni gyanús ügyben, hol a ezél bizonytalan, az elv kétes, az ösvény réműletes és sötét. Vagy nem fognám-e parányi tehetségemet, melynek befolyását ön a valóságnál nagyobbabnak tartja, végkép tönkre tenni, ha azon hajthatlan függetlenségről lemondok, melynek köszönhetem, s mely egyedül eszközölheti, hogy hazámnak, királyomnak használhassak? Az nap, melyen lelkiismeretem sugallatára és meggyőződéseim erejével, mint tiszta polgár, bü jobbágy, szűz író a küzdterre lépek, azt fogom mondhatni: hallgassátok meg azt, ki soha sem pártolt el a közügytől.“

Ilyen volt Mirabeau. A monarchiái formának barátja elvből, szolgálatát — mint láttuk — a kormányának, ha irányát, jellemét a magáénak ismerhe-

té, szívesen felajánló, mert ő hatni, elveit létesíteni akarta; de meggyőződését soha semmiért árába nem bocsátó, s a gyenge, következetlen, önkényre támaszkodó, előítéletekből élősködő, kergeségben szenvedő kormányt azonképen mint a fejetlenséget, az anyag és eszköz nélküli ellentörekvést, vagy a pörzsölt agy célja utáni barangolást — kaczagó, megvető. — Mirabeau inségben élt Párisban, midőn a kísértetnek ellenállott, s emléke azt követeli tőlünk: hogy midőn utóbb árulásról, politikai hitszegésről fogják vádolni, szigorú szemle alá vonjuk a vád tényálladékát, mielőtt az ember felett elmondjuk: a vétkeket. — Annyi bizonyos, hogy Mirabeaut a legújabb időkig sem magasztalói, sem ócsárlói nem ismerték. —

A levél, melyet közlöttünk, az 1788. májusi események után íratott. Tudjuk, hogy május 8-án a párisi parlament helyébe, melynek két vezértagja (Duval d' Esprémenil, utóbb a constituantban minden arisztocratiai kiváltságnak legdühösebb védője, és (foislart de Monsabert) elzárattott, — hogy, mondom, a parlament mint politikai -testület helyébe úgy nevezett cour pleniére léptettetett, melynek tagjai pairekből, birákból, főpapokból, tábornagyokból sat. állottak, s mely a felállítatni szándékolt „grands bailliage“-okkal egyetemben a parlamentoknak mind politikai, mind törvénykezési körét megszüntette volna. De a közvélemény felzúdult ellene, több tartományokban lázadások támadtak, s a mit a Rendek gyűlését minden áron kikerülni törekvő ármány kigon-

dolt, azt három hónap múlva már elejtette a gyengeség; s a kormány, mely a szünetlen experimentálásoknál fogva alapos kísérletek tételéhez rá sem ért, s mely terv és rendszer nélkül kóvályogván a megbotránkozott nép előtt, végtekintélyét is elvesztette: annyi húzás halasztás után még sem tehetett egyebet, mint 1789. május 1-jére együvéhívni a Rendeket.—

Mirabeau, mióta Németországból visszatért, csaknem kirekesztőleg írói munkásságának élt. Felszólítása az V-ik Vilmos ellen fellázadt hollandiakhoz (adresse aux bataves sur le stathouderat), melyben nekik kitérést és Óvatosságot tanácsol: — észrevételek a bicétrei fogházzal s a büntetések szigorúságának eredményeiről Romilly után, (közrebocsátva „hogya francia olvasó kérdezze magától: hol állunk tehát mi, ha az angolok még csak eddig jutottak el?); a sajtószabadságról Milton után; az agiotage bévadozásának folytatása s még néhány apróbb iratok ez időben láttak világot. Mindnyája, mint már címekből is láthatni, azon ügynek szentelve, melynek élt, melyben lélezett az író; s a végül említett a hitel szilárdítására világos szavakkal „alkotmányt“ követelő.

„Adjatok — így ír, — adjatok alkotmányt ez országnak! Mi nagy, mi termékeny, mi kifogyhatlan kincseket fog nektek pazarul nyújtani e föld, melyet kimerítettnek vélték, e nép, mely nektek elcsügedettnek látszik! Tegyétek a közadóságot valóban nemzetivé az által, hogy a jobbágyoknak érdekében álljon azt megismerni, mert tudják, hogy ezentúl ökö magok fogják adózásaikat meghatározni; léptessétek az ál-

lamminiszterek hitele helyébe az állam hitelét; alapítsátok a megtagadás jogán a bizodalomát s az adás hajlamát; fektessétek az adókra, melyeket biztos, férfias s valóban hathatós módon csak úgy fogtok nyerni, ha az adózókra bízátok azoknak megszavaztatását és felosztatását, — fektessétek, mondom, az adókra, ezen kétségbevonhatlan hypothekákra, a szükséges kölcsönöket, hogy a? adósság törlesztethessék, változtathassák, felszámolathassák, könnyíthessék, hogy ingóvá és ideiglenessé válhassék, és vegyétek e szerint azon előnyöknek hasznát, melyekkel ez ország, ha majdan alkotmánynyal fogott megszilárdítatni, még e tekintetben is felülhaladandja Nagybritanniát, melynek összeforrasztott, egy és állandó adóssága módfeletti erőködést kíván, hogy csak legparányiabb részében is emelintessék Cselekedjete, működjete ez irányban, és lehetővé, könnyűvé válik minden. S vájjon volt-e ezen Nagybritanniának, mely oly véghetlenül visszaélt hitelével, volt-e valaha más emeltyűje iszonyú terheinek elviselésére és hatalmának kifejlesztésére, mint az adózás megszavazásának vagy megtagadásának joga, és a közkötelezettség szaka datlan tiszteletben tartása?

A minden idők s minden helyek tapasztalása eléggé világosan szól, ha kétségbe vonható-e ezen két nagy rugónak befolyása. Törökország e föld legszolgaiabb birodalma: a nép itt semmit sem fizet; a zsarnoknak itt egyáltalában nincsen hitele. Az angol nemzet a legesleggazdagabb egész Európában: e nemzet hasonlíthatlanul több adót tizet, mint bármely más, és kormánya határtalan hitelnek örvend.

Alkotmányt! — ez minden gazdálkodásnak, miden se gédnek, minden bizodalomnak, minden hatalomnak alapja.

Azok ugyan sem a dolgok, sem az emberek természetét nem ismerik egyáltalában, kik úgy vélekednének, hogy a királyi hatalom meggyengíthetnék épen az által, mi erejét felszámíthatlanul öregbítené; de mi több, ők bűnösen rágalmaznának egy nagylelkű nemzetet, egy nemzetet, mely fejlődelmét mélyen tiszteli, melynek gyakran szerfelett vak hó-

dolása soha sem ismert határokat, s mely ennek oly példait adá, minőket semmi egyéb nemzet történetei nem mutathatnának fel. Segédről van szó szünet nélkül, melyet kérni kell tőle. Mit a nemzet az Dap, melyen összegyüiilekezendik, felajánland: az nem segéd leszen, hanem hathatos és teljes orvoslása az állam bajainak, melyek valamennyien rendetlen pénzviszonyokban foglalvák. Jaj annak, ki akkor segédről fog szólni; jaj annak, ki a szükséges áldozatokkal a közhitei fentartására, belügyeink és kültekintélyünk visszaállítására késni fog az nap, midőn megállapítandó leszen: mit adunk a fejedelemnek cserébe bizalmának és igazságszeretetének ily fényes nyilatkozásáért. . .

Ti, kik hol eladván magatokat, hol másokat vásárolván, a barátságot is árúnak nézitek (czélzás arra, hogy ellenei munkáit az agiotage ellen Panehaud banquier által sugallótoknak híresztelték), mondjátok meg: mi érdek sugallá nekem e sorokat! Bontsátok fel vegytanilag a mérget, melyet magokban foglalnak, tüntessétek fel gonosz törekvéseimet egész csúfságukban. . . Ah, ám legyen, erőkdjetekek büntettet találni hallgatásomban, de ne keressétek azt írásaimban, melyek jóval magasabban állanak, mintsem hogy őket elérhetnétek. Meglehet, hogy nem fognak ellenállhatni az idő élének, de a rágalom fogát mindig megszégyenítendik; a hígeszüek vagy az elégedetlenek mulékony igazságtalansága, kik a szállongó hírekben vagy a magán boszuságokból származó kedvetlenségben a közvéleményt s közmeggyőződést látják, engem nem fog elcsüggeszteni azon pályán, melyet magamnak választottam. Kiszolgáltattják majd nékem is az igazságot; az idő kiszolgáltattja azt mindenkinek. A legveszedelmesebb igazságok hirdetésének szentelt tizenöt év talán csak jogot ad valakinek követelnie: hogy apostatának csak akkor tartsák, ha elveit meghazudtolta.

Nem, nem. Ha nem írtam, ha nem írok a forrongás és pártoskodás e pillanatiban, az nem történik annálfogva, mert még nem jöttem tisztába magammal, vagy mert nem merem

elveimet bevallani; nem is annál fogva, mintha a parlamenti fanatizmus között, mely engem szánakozásra bír, és a hatalom előtti szolgálai lebomlás között, melytől iszonyodom, nem volnék képes függetlenségemet fenntartani és saját véleményemet kinyilatkoztatni; hanem azért: mert ámbár mint egyén a kormány jó szándékáról meg vagyok győződve: nem titkolhatom el magam előtt, hogy azon nagy és üdves forradalom közepette, melyhez hozzáfogott, a gyakran rászédett s kivált a közigazgatási elvek állhatlansága által szerfelett lioszsú ideig kijátszott nemzetnek még mindig méltó okai maradtak az aggodalomra.“

A jelen életrajz első részében láttuk, hogy Mirabeau örömmel üdvözlette a notableok összehívását, mert tudta, hogy azt szükségképen a Rendek gyűlése fogja követni; az imént idézett helyből pedig világos: hogy a Rendek gyűlésétől már akkor nem csak a pénzügy elintézését, hanem alkotmányt, az országnak új alapra fektetését is várta. De idézéseinkből világos egyszersmind: hogy Mirabeau, ki az összes emberiség ügyét karolá fel a legmagasbagnak ellenére, erős lábbal szeret állani a földön; hogy publicistái pályáján nem fog a végtelenbe, a határtalanba rohanni, mint gőz és pára; hogy magának a demokraciának érdekében, épen a szentnek hirdetett elv védelmére, védője lesz a monarchiái formának azok ellen, kik fellengős álmaikban vagy éretlenségükben a birodalom viszonyai között létesíthetlen eszmények vagy épen nevetséges agyrémek után szeretnének indulni; s hogy védeni fogja a monarchiái alkotmány biztosítékait azok ellen, kik a királyi széket megtartani akarják a nélkül, hogy alapról gondoskodná-

nak, melyen az saját vagy mások jogainak veszélyeztetése nélkül emelkedhessék. — E helyzetnek — mely néki a constituanteban osztályrészül jutott — előérzetében írta Mirabeau 1788-ban, midőn egy oldalról tollát a kormánynak megtagadta, s midőn más oldalról a legisták által gyanúsított, — ennek előéletében írta e sorokat: „ha a királyi hatalmat, a fejedelem szándékát rágalmaznám, szintoly vétket követnék el a nemzet ellen, mint ha a miniszteri önkénynek szolgálnék; s én esküszöm, hogy síromig fogom ezen hajthatatlan függetlenségemet fenntartani: a dühös demagógok daczára, s a zsarnok nagyvezírek gyalázatjára.“

Midőn decemberben a Rende 1789. május 1-jére összehivattak, Necker volt a minisztériumnak lelke. A párisi parlament, mely nevelés gőgjében annyira ment, miszerint híresztelék, hogy még a Rende gyűlésének végzései is csak akkor fognak érvényesekké válni, ha általa béla jstromoztattak, röviddel azelőtt kinyilatkozta: hogy a Rende 1614-ben tartott gyűlését kell példányul választani, s a harmadik rendnek, a polgárságnak csak annyi képviselőt engedni, mennyi polgárküldött ült az akkori gyűlésben; a notableok, kikét Necker 1788. novemberben újra együvéhívott, szintén nagy többséggel abban állapodtak meg, hogy a polgárságnak 1789-ben nem lehet más állása, mint a minővel 1614-ben bírt. De Necker csak azon esetben remélheté a közteherviseles elvének mind elfogadtatását, mind alkalmaztatását, ha a harmadik rend képviselőinek száma teteme-

sen öregbítették, s ennél fogva, miután a parlament előbbi határozatát odamódosította, hogy a polgári képviselőknek száma s ennek az első és második rend számához méréséklése a minisztérium intézkedésétől függ, — a fejedelemnél kieszközlé: miszerint királyi parancs útján a kérdés oda döntessék el, hogy a harmadik rend annyi képviselőt kiildhessen a gyűlésbe, mennyit az első és második rend együttvéve.

Ennek előrebocsátása után, mit nagyobb világoosság okáért szükség volt röviden érintenem, lássuk: mint készült Mirabeau magának helyet biztosítani a gyűlésben; ha ezt elérendi, tudta, hogy a befolyás el nem maradhat.

Először is Elsass felé fordult. 1788. augusztus 16-án egyebek közt ezeket írta nézeteinek ismertetésére Strassburgba: „Semmi kétség többé, a Rendek össze fognak hívatni; — kérdem öntől: ki fog 1789. május 1-jén fizetni 2 — Megtörtént, a mit annyiszor jószoltam a kormánynak: „ha nem akarjátok őket gyalog, majd lóháton fognak jöni“; az által hogy őket hátra akarták szorítani, csak siettették megérkezésüket, egész a rohanásig, — majd megismerszik rajtok. Mit fognak mívelni? kétségkívül sok eszelőséget; de semmi, — a nemzeteknek azonképen mint a kisdedeknek megvannak a magok fogbajaik, megvan a magok sírásuk rívásuk; fejlődésük azon egy.

Mi saját nézeteimet illeti, azokat őszintén fogom önnek elmondani. Harcot a szabadítékosak és a szabadítékok ellen, — ez az én jelmondatom. A szada-

dítékok hasznosak a fejedelmek irányában, de utálatosok ha a nemzetek ellen irányozvák, s a mi nemzetünk soha sem fog közszellemmel bírni mindaddig, míg tolok meg nem szabaduland: s íme, ez az ok, miért kell nekünk monarckiaiaknak maradni, s miért fogok én, részemről, igen monarchiái lenni. S csakugyan mi volna egy köztársaság, mely a bennünket rágcsáló valamennyi aristokratiákból lenne összeszerkesztve? A legnagyobb zsarnokság gyűlpontja. . . .

Az első gyűlés zajos lesz, s talán szerfelett messze fog menni; a második biztosabban fog indulni; a harmadik be fogja végezni az alkotmányt. — Ne tartsunk a gondolattól, hogy egy egész alkotmányt kell teremtenünk; alapítsunk ma mindent az igazságra, s holnap törvényszerű lesz minden. Óvakodjunk különösen a tanultságtól (nem a tudományt érti, hiszen őt Mirabeaunak hívják, — hanem a Rendek gyűlésének 1614-beli formáit s a történelmi jogok fürkészését s másod megállapítását), ne bíbelődjünk azzal a mi volt, keressük azt minek lennie kell, s ne vállaljunk fel kelletinél többet. A nemzet hozzájárulása az adóhoz s a kölcsönökhez, a polgári szabadság, a szabott időben megújuló gyűlések: ez a három főpont, melyeket a nemzeti jogok szabatos kinyilatkoztatására kell fektetni; a többi majd magától jó “

De az elsassiak, midőn Neckert ismét a minisztériumban szemlélték, nem akarák legszenvedelmesebb ellenét, ki őt rövid idő múlva egy új röpiratban

támadta meg, képviselőjükül választani, s így Mirabeau azon volt, hogy a Provenceban vagy a nemesség vagy a harmadik rend követének választassék.

1789. januárius 13-án Aixba érkezett. A nép a legnagyobb rokonszenv jeleivel fogadá őt, mi a nemességet még inkább felingerlé ellene. S midőn Mirabeau ennek gyűlésében az 1788. december 27-én kelt királyi rendeletben foglalt választási rendszer mellett s a Provence nemessége által felállított rendszer ellen nyilatkozott, az első és második rend „benne a béke ellenét látta, ki csak azért jött a Provenceba, hogy az egyetértést felbontsa.“ Mirabeau a sajtó utján is felelt a gyűlés ezen vádjára, s miután előrebocsátá, hogy a nemesség annál fogva nyilatkozott a december 27-én kelt királyi rendelet ellen, mivel ennek erejénél fogva annyi képviselője lesz a harmadik rendnek, mennyi a két elsőnek együtt véve, s hogy ezek a nemzeti gyűlés végzései ellen is fognak nyilatkozni, ha szabadítékaik nem örökítenek általuk, — felhívja őket: mondják meg, mi oknál fogva bélyegezhették őt a „béke ellenének.“ —

„De ha ti hallgattok, ha ezentúl is jelentésnélküli szóárban ömledeztek ellenem, engedjétek meg, hogy még egy pár szót ide toldhassak:

Minden országban, minden időben, az oligarchák kiengezelhetlenül üldözték a nép barátait; s ha némi szerencsés viszonyoknál fogva önnön keblükben támadott egy népbarát, ezt sújtották mindenek előtt, hogy az ekkép választott áldozat által mindenkit elrettsenek, így veszett el az utolsó

Gracchus a patríciusok keze által; de midőn a halálos csapást vette, a boszuló istenekre hivatkozva ég felé szórt egy marok port, és e porból született Márius: Márius, ki kevésbé nagy volt azon oknál fogva mert a Cimbereket kiirtotta, mint azért: mert Rómában megtörte az oligarchiát.

Ti pedig, polgárok, hallgassátok meg azt, kinek tapsaitok jól estek, de ki el nem csábztatott általuk. Az ember csak az egység által erős, az ember csak a béke által boldog. Legyetek szilárdak makacsság nélkül; bátrak lázongás nélkül; szabadok féktelenség nélkül; résztvevők vakbuzgóság nélkül; ne vessetek soha a mérleg egyik csészéjébe egy embert, másikába a hazát.“

Ily előzmények után nem csoda, ha a két első rend azzal boszulta meg magát, hogy őt gyűléseiből kizárta, mert — így motiválá a kizárást — sem tulajdonnal nem bír a Provenceban, sem valóságos birtoka nincsen.

Igaz, ők kizárták őt gyűléseikből, de mi haszna, ha nem zárhatták ki egyszersmind a Rendek gyűléséből? A birtoktalan nemesség, mely most ügyét az övével azonította, s a harmadik rend, annál nagyobb lelkesedéssel sereglettek körülötte, s midőn Párisból, hová februárius közepén útnak indult, hogy barátait lecsendesítse, kik ellene fellázadtak, mert választási költségeinek fedezésére „berlini titkos levelezését“ azon jelentéseket t. i., melyeket 1786-ban a kormánynak beküldött — kinyomatta, — midőn, mondom, Párisból visszaérkezett, diadallal fogadtatt; Aix és Marseille tisztelgő választmányokat küldtek elébe, a nép virágokat hintett útjára, s a harangzúgás, örömtüzek és a nép éljenzései között jelent meg dia-

dalkocsiján a csak imént még száműzött, megvetett, a patriciusok által megtagadtak férfiú. „Most látom, mondá elérzékenyedve, mint váltak rabszolgákká az emberek; először is a háladat mezején vert gyökeret a zsarnokság.“ — Mirabeau, a tulajdon és birtok nélküli Mirabeau, most nagyobb befolyással bírt a Provenceban „mint a hűberek tulajdonosai,“ kik őt rendjükből kirekesztették; s midőn a gabonának drágasága s a magas húsár miatt Marseilleban fellázadt a nép, a Provencenak katonai főkormányzója azon kérelemmel fordult hozzá: jöne át Aixból s csendesítené a népet. Mirbeau tökéletesen megfelelt a bizodalomnak, s két nap alatt a jörendet ismét helyreállította. Midőn Aixbe visszaérkezett, itt is lázadást vártak minden pillanatban, s ennek eszközlésén, úgy látszik, Mirabeau ellenségei fáradoztak, hogy követté választatását törvénytelennek nyilatkoztathassák. De ő reá bírta a hadi főkormányzót, hogy a katonaságot visszavonván, az általa rögtönzött polgári őrhadra bízta a várost, s a nyugalom nyomban helyreállott. Midőn ekkép „a békének ellene“ minden erejével a Provence békítésén fáradozott: április első napjaiban Aixben is Marseilleben is követnek választatott a harmadik rend részéről. Ő a kisebb, de, mint a tartomány fővárosa, Marseille felett álló Aixnek adott elsőbbséget, s hogy az akkori képviseleti osztályozás műszavaival éljünk, mint „az aixi sénéchaussée harmadik rendének első követe“ jelent meg az „Etats-généraux,“ az országos Rendek gyűlésében.

A követek május 3-án bémutattattak a királynak, ki velők s családjával és minisztériumával, május 4-én ünnepélyes szertartással, az utczákon végig hullámzó embertömegek között szent Lajos templomába (Versaillesban, nem Párisban, mint Schlosser tévedésből írja) indult, hogy arra, a mit teendők lesznek, az ég áldását kérjék. A nézők örömjajjal fogadták a királyt s a harmadik rendet, és ennek tagjai között kivált Mirabeaut; — de találkoztak olyasok is, kik zúgtak és pisszegtek, midőn mellettök elment, midőn egyszerű polgári öltözetben látták a gőgös provencai család büszke sarjadékát, kit csipkésen és tollúson inkább tiszteltek volna a hülék; midőn képviselői tisztében tűnt fel előttök az, kinél ők magokat jobbaknak tudták, nem azért, mert ő sokat botlott, ezt megbocsátják ők magoknak és másoknak, hanem azért, mert Franciaország erősségeinek topograflíáját jobban ismerte náloknál. De Mirabeau egy pillantással, szemeinek egy villámával válaszolt, — s a pisszegők tovább sompolygtak.

Midőn más nap a gyűlés megnyitattott, a kedves ügyfelek nem sejdítették, hogy az, ki köztök helyet fogott, egy fejjel nagyobb mindnyájuknál. Mondják, zúgással fogadták, mikor a terembe lépett. E zúgások aligha társaitól indultak ki. Hírheht ember, gondolák, de a híresek mi vagyunk; mi vagyunk az államférfiak, ő az aixi boltosok és olajárosok tribunusa. — Minek zúgtak volna!

De alig szólalt fel, s máris a gyűlés valamennyi felekezetei, a régi rendszer híveinek kivételével, Mira-

beaut az övéi közé szeretnék volna sorozni. A régi rendszer híveinek kivételével, mondom, mert ezek remélni sem merték, hogy ő zászlajuk alatt küzdhetne; — homlokán az volt írva, mi eleve hiúnak mondá e reményt. Azonban Mirabeau távol volt attól is, hogy a többieknek valamelyikével szövetkezék. Duport, Barnave s a Lamethok felekezetével már a gyűlés megnyitása előtt találkozott, de akkor elvált tőlök, mert nézeteiken a parlamenti ízt, a parlamenti makacsságot vélé észrevehetni; s a gyűlés folyama alatt is szükségképen távol maradt azoktól, kik akkor még a monarchiái formához megkívántaie biztosítékok nélkül akarták szerkeszteni az új monarchiát. Csak utóbb látták magok előtt az örvényt, mikor már nem volt mód visszatérniük.

Az angol rendszer barátjaival pedig (Mounier, Rabaud-Saint-Étienne, Malouet s az úgynevezett szabadéinTM aristocratiának meg' annyi sarjadékaival) már annálfogva sem érthetett egyet, mivel ezen rendszernek behozatala, mely felé negyven, ötven évvel később, a júliusi monarchia miniszterei, felvont vitorlával eveztenek: akkor veszedelmes kísértet fogott volna lenni, midőn mind az még fennállott, mit a forradalom lerombolt, s mi ezen rendszernek a közügyekre minden előleges bontás nélküli alkalmazása által könnyen mintegy törvényesítetett volna. Ha az 1789-diki mozgalomnak összes eredménye az angol formák átvállalásáig terjed s nem tovább, nem más irányban is, — akkor a francia typos legsajátabb jellemvonását nélkülözi: az egyenlőséget.

Más felekezetek nem voltak feltalálthatók a Constituante kebelében. Senni kétség, — egynél több kiváló egyéniséget látunk feltűnni, kik az említett három pártba nem soroztathatók, Sieyes, p. o., Talleyrand, Thouret, Lanjuinais, Pétion, Robespierre, Buzot stb., kik vagy csak utóbb gyűjtöttek magok körül tevékeny felekezetet; vagy inkább iskolát, inkább cotteriát alakítottak, mint pártot; vagy elszigetelve állottak mind végig. Mirabeau ezekkel egyszer másszor érintkezhetett pályáján, mint érintkezett vala amazokkal is, — de nem tartozott hozzájuk.

Ezen elszigetelt állapotában kétszeresen tarthatott mind tanainak mind eljárásának félremagyarázásától, s ennél fogva kétszeresen övedzé magát körül a nyilvánossággal: a követ politikai lapot szerkesztett egyszersmind, mely „journal des états généraux“ cím alatt indítatott meg, s midőn mint ilyes elnyomatott, „lettres du comte de Mirabeau k ses commettans“ (gróf Mirabeau levelei küldőihez) cízimmel merült fel újra, s többé nem háborgattott. Utóbb a „courrier de Provence“ alakult belőle. —

S ez volt az eszköz, melylyel a népre, a tömegekre kívánt hatni. —

Első nyilatkozásai a harmadik rend gyűlésében viszonylag mérsékeltek s a szenvedelmek csillapítására voltak számítva. A gyűlés a követi megbízások közös vizsgálata mellett, s ez által közvetve a rendenkinti tanácskozás és szavazás eszméje ellen vívott, mert a harmadik rend képviselőinek nagyobb számát

csak azon esetre remélhető utilísalhatni, ha mind a három rend együtt tanácskozik, együtt szavaz; szóval, ha fejenként, nem testületenként vétetnek számba a szavazatok, mert ez utóbbi esetben, a két első rend szövetezése s a harmadiknak kiilönmaradása, s e szerint, folyton folyvásti leszavaztatása elkerülhetlen fogott volna lenni. — Mirabeau, ki hírlapjában társait arra kéré, hogy ne viseljék magokat Európának színe előtt iskolásgyermek módjára, kik az orbiliusi pálcza elől szerencsésen megszöktek, s kik részegek örömben, mert szünnapjaik hetenkint egygyel szaporodnak, — hajthatlan szilárdsággal mérsékelt formákat ügyekezett párosítani; s midőn a harmadik rend, látván hogy a két első folyvást vonakodik a követi megbízások verificatiója végett vele egy teremben egyesülni, az időzés és várakozás szerepét a tevékenységével cseréié fel, s magát mint „nemzeti gyűlést“ constituálá: Mirabeau e név ellen óvást tett, nem mintha e határozott fellépést rosszallaná, de mert a „nemzeti gyűlés“ czime helyébe még most csak a „francia nép képviselői“ czimet ajánlá mint olyast, mely megismeri, hogy még eddig nem ül együtt az összes nemzet, s így jogbitorlásról, politikai coge intraréról egy töredék irányában sem lehet szó, de mely egyszersmind legszabatosabb formulája ama nagy kérdésnek: ha vájjon a francia nép, vagy külön állást követelő százezer egyén fog-e törvényeket hozni Franciaországnak?

„Ők nem fogadták el indítványomat, — így ír Mauvillonak, — s a legjobb esetben veszedelmes

hazardjátéktól függesztették fel a birodalom jövődjét, holott ha tanácsomat követik, oly sakkjátékhoz fognak, melyben mi vagyunk az erősebbek. Az ingerültség egyébiránt rendkívül nagy, s vannak kik neheztelnek, hogy én mindig a mérsékelt eljárást partolom; de én oly annyira vagyok meggyőződve azon végzetlen különbségbről, mely a földabroszoni utazás s a föld hátáni valóságos haladás között létezik; oly annyira tudom és vallom, hogy küldőink előtt metaphysikai elmékedéseink csak parányi érdekekkel bírnak, bár mi nagyfontosságuk legyenek különben, s hogy támaszokra csak azon esetre számolhatunk valósággal, ha kézzelfogható a nyereség; annyira tudom, miszerint a legbiztosabb eszköz a forradalom idéltetésére a szerfelett sokat követelés: hogy még huzamos ideig fogom ezen megtisztelő szemrehányást kiérdemelni.“

De ezen gondos ovakodás a politikai Somnambulismus ösvényeitől, s a formák tisztelete nem váltak soha az ügy iránti hanyagsággá, s Mirabeau épen akkortáiban, midőn mérsékeltsege rosztaltott, indítványozá, s az indítvány végzéssé vált: hogy az eddigi adónemek, mint a népre a nemzet hozzájárulása nélkül kivetettek, töröltessenek el, de a gyűlés végéig mégis kötelező erővel bírjanak, nehogy a közszolgálat fennakadjon; hogy a nemzet képviselői mindenek előtt alapját vessék egy bölcs alkotmány-nak; s hogy az állam hitelezőinek biztosítására a szükséges intézkedések megtörténvén, a fejedelem adóssága nemzet adósságává váljék, s a közhitel le-

téteményeseinek, a képviselőknek becsületére és hűségére bizassék; mind oly intézkedések, melyek ha megállapítalak, a közigazgatás szükségképen függővé válik a gyűléstől.

Ily körülmények között, midőn már a clerusnak többsége a harmadik rendhez közeledett, s a nemesi rend tagjai közül negyvennégyen, köztök az orléansi herczeg, Clermont Tonnere, Lally-Tolendal, Lameth Sándor, herczeg Aiguillon, Duport, — de nem Lafayette, kit utasítása elnémított, — a nemesség határozatai ellen óvást tettek, — ily előzmények után virradóit fel a június 23-kai nap. A nemzeti gyűlés tagjai négy órával előbb esküvel kötelezték le magukat egymásnak, hogy mindaddig el nem oszlanak, míg a monarchia való elvein alapuló alkotmányt be nem fejezték; s most királyi ülésbe hivatnak, melyben Lajos, jobb meggyőződése s Necker tanácsa ellenére s az udvar sugallatára kinyilatkoztatá: hogy a harmadik rend által hozott s felebb említett végzések érvénytelenek, s hogy a háromrendiség, — ha mindjárt ez alkalommal a birodalom javának előmozdítására együtt tanácskozhatnának is a Rendek, — mint az alkotmány lényege fenntartandó; kijelelé a reformoknak mind módját, mind határait; s miután a gyűlés elosztatásának lehetőségét is említé, meghagyta a rendeknek, hogy oszoljanak szét azonnal, s másnap reggel külön teremében gyűljön össze külön mindeuik rend, ügyeinek folytatására.

Ezzel Lajos, minisztereivel, a nemességgel s a clerusnak kisebbségével odahagyá a termet, melyből

ez alkalommal a közönség kizáratott; de a harmadik rend tagjai s a clerusnak egy része helyeiken maradtak, s midőn a miniszterek marquis Dreux-Brézét, az udvari szertartások nagymesterét a parancs ismétlésére a terembe küldötték, Mirabeau felállott, s ő, ki eddig a mérsékelt eljárás mellett küzdött, annak érzetében, hogy fordulóponton állanak a közügyek, honnan vagy az absolutismus és feudalismus örvényébe süllyed vissza a birodalom, vagy a polgárisodás kezdeményezéséhez jut fel, — a szertartások nagymesterét e szavakkal üdvezlé: Franciaország harmadik rende elhatározd, hogy tanácskozni fog. Mi megértettük, mire bujtatták fel a királyt; és ön, uram, ön ki nem lehet az ő orgánuma a nemzeti gyűlésen, ön, kinek itt nincsen helye, nincsen szavazata, nincsen szólásjoga, ön nem arra való, hogy minket a fejdelem szavaira emlékeztessen. Menjen ön, és mondja meg urának, hogy mi a népnek akaratánál fogva vagyunk itt, s hogy innen csak a szuronyok erejével űzhetni ki minket. “

Ez volt a forradalom első nyilatkozása. E szavaknak rémületes hatását elgondolhatja az olvasó, ha tudja: hogy még negyven évvel utóbb, a tudományok párisi egyetemének egyik díszje, utóbb Franciaországnak pairje és közoktatási minisztere, Villemain, e mintaszónoklat felemlítése után, szükségesnek látá hallgatóihoz így szólam: „Én, uraim, nem említeném e szavakat, ha reánk nézve épen hidegek-ké és tisztán historiaiakká nem váltak volna. Mi most minden veszély nélkül és mégis tanuságosan vizsgál-

hatjuk történeteink ezen nagyszerű emlékeit. Mert minemű veszedelem rejlenék abban, hogy én Mirabeunak ezen a mily erélyes oly indulatos szavait vizshangoztatom önök előtt? Vagy talán arról fognak vádolni, hogy őket a históriában olvastam? Azt hiszik-e, hogy most, midőn önök egy köztiszteletben álló fejedelmet látnak a királyi széken, s a mily szilárd oly békeséges kamarákat, hogy akkor veszedelmes és boszantó lehetne valakire nézve, ha ezen vésszes szónoklatról megemlékezünk, mely Franciaország új időszakát nyitá meg? Kétségkívül, hogy nem. Sőt ily alkalommal kell megismernünk és bámulnunk a gondviselés azon fenséges alchimiáját, mely a roszból vonja ki a jót, mely a legdühösebb szenvedelmekből, a demokratiai indulatosságból kilépteti utóbb a nyugodalmat, a birodalmak szabadságát.“

De ezen beszéd hatását, melynek végrészét, azt t. i. hogy végrésze elmondattott, napjainkban eléggé botorul kétségbe akarták vonni, mutatja még az is: hogy az összes gyűlés mintegy villanyozva felállott s helyeslést kiáltott; hogy az eddigi végzések érvényeseknek, és Mirabeau indítványára mindenik követ személye sérthetlennék nyilatkoztatott; hogy huszonnégy órával később a clerusnak felebb említett többsége, s két nappal utóbb már Talleyrand s a párisi érsek is, és június 25-én a nemességnek negyvenhét tagja végkép tért által a harmadik rendhez, mi nek következéséül a most Necker tanácsához folyamodott fejedelem június 27-én maga hagyá meg a clerus kisebbségének s a nemesség többségének, —

mely folyvást utasításaira hivatkozott, — hogy egyesüljenek a többiekkel.

Mirabeau nem tartozott a politikusok azon fájához, kik mint a kontárszínészek szemmeresztés és fuldoklás nélkül nem tudnak szólni, kik szünet nélkül, valamennyi ügyeknél s mindenik stádiumaikban „projiciunt ampullas et sesquipedalia verba,“ — b nem csak rontani akart, nem csak bámultatás után sóvárgott, ő szabályozni, szervezni kívánt egyszerűsmind, s mi több, ő irányt óhajtott adni az organiszmusnak, ő egy nap rendszerezett államot, nem az anarchiától feldúlt s csak despotismus útján ismét formái közé visszatéríthető országot szeretett volna, mint a koronának alkotmányos minisztere kormányozni. Természetes ennél fogva, hogy már néhány nappal a felebbi jelenet után azon volt, hogy féken tartassék a mozgalom, hogy ő ura maradhasson az ingerültségnek.

„A mi tusáink, így szólott, egyszerű vitatkozások; ellenünk megbocsátható előítéletek; győzelmeink nem lesznek kegyetlenek; diadalainkat áldani fogják a meghódítottak. Jaj annak, ki nem iszonyodnék ily tiszta forradalmat megmérge-síteni, s bizonytalan események gyászos véletlenére bízni Franzaország sorsát, mely egyáltalában nem kétes, ha mindent az igazságtól várunk s az észről.

Ha fontolóra vesszünk, mi eredményei lesznek huszonöt millió ember boldogságára nézve a törvényes, a miniszteri önkény helyébe léptetett alkotmánynak, a minden akaratok, minden értelmiségek arra való irányzásának, hogy a törvények tökélyesbítésenek, az adók enyhítésenek; hogy gazdálkodás hozassék be a pénzügyekbe, mérséklet a büntetések-

be, rendszer a törvényszéki eljárásba; hogy azon nagyszámú korlátok eltöröltessenek, melyek az ipart gátolják s az emberi képességet csonkítják; — szóval, mi eredménye lesz a szabadság azon nagy rendszerének, mely szabad választási joggal felkészítendő helyhatóságok bázisain nyugodva, felemelkedik fokonkint a tartományi igazgatóságokig, s melyet a Rendek évenkinti gyűlése tetőz be; — ha fontolóra veszszük mind azt, mit ily nagy birodalom helyreállása fog keletkeztetni: akkor érezzük, hogy az fekete merény fogna lenni az emberiség ellen, ha nemzetünk magas hivatásának ellenállnánk, ha ezt bilincseinek súlyától elnyomatva tartanók; de ily szerencsétlen eredményt csak a lázadások, a szabadság, a polgári háború iszonyai keletkeztethetnek. Sorsunk bölcseségünkön alapú, csak az egy erőszak veszedelmeztethetné azon szabadságot, melyet nekünk biztosít az ész.“

De midőn Mirabeau az engesztelődés ezen szavait hallata, épen akkor készültek tétettek az udvar részéről a gyűlés elosztatására; Necker, a nép bálvány, elbocsátatott a minisztériumból; s tizennégy, jobbra külföldiekből álló ezred (köztök egy „Bercsényi“ s egy „Eszterházy“ ezrednek nevét is olvasuk) szállásoltatott vagy szállásoltatandó volt Párisba, Versaillesba s a szomszéd helységekbe. Híjába sűrgeté a gyűlés, még pedig a trónus leghívebb védőinek hozzájárulásával, a katonaságnak elszállítását, — mely alkalommal Mirabeau által szóba hozott a nemzeti őrsereg felállításának szüksége, — híjába nyilatkozatá ki, hogy Necker s a vele együtt elbocsátott miniszterek a nemzet bizodalját bírják, s hogy a fejedelem jelen miniszterei s valamennyi tanácsosai felelősök, — a kérelem meg nem hallgatott, a nyilatkozatás figyelembe se vétetett. Ekkor

szerveztetek első ízben Páris utczáin a lázadás; egyes ezredekben az engedetlenség jelei mutatkoztak, mások a politikai szenvedelmek s az éhség által egyiránt felbőszített nép által megtámadtatok; — ekkor alakult Párisban a nemzeti őrsereg, s a választók ekkor ragadák magokhoz önkényleg a város igazgatását; — végre ekkor, július 14-én, rontatott le a bastille, s ez alkalommal és ennek kíséretében követték el az első gyilkosságok. — A gyűlés magát állandónak nyilatkoztatá, az udvar pedig sietett most a katonaságot előbbeni szállásaiba visszaküldeni. Július 15-én Mirabeau, ki pár nappal azelőtt vesztette el atyját, s ki most családi gondokkal volt elfoglalva, csak néhány pillanatra jelenhetett meg a gyűlésben, épen midőn küldöttség ment a fejdelemhez, mely őt a felebbieknek teljesítésére kéré.

„Elnök úr, — így szólott, — értesítse a fejedelmet, hogy az aranynyal és borral teli tömött idegen zsoldosok tegnap Franciaország rabszolgaságát jövendőlgették tisztátalan énekeikben, s hogy brutalitásukban a nemzeti gyűlés veszte után sovárogtak; értesítse őt, hogy az udvaroncok az ő palotájában táncaikat e vad zene hangjaihoz elegyítették, s hogy ilyes jelenetek előzték meg szent Bertalan éjét! Ertesítse őt, hogy azon Henrik, kinek emlékét áldja a világ, azon őse, kit ő példányul akart választani, eleséget küldött a fellázadt s általa személyesen ostromlott Párisnak; s hogy az ő, Lajos, vad tanácsosai visszautasítják a lisztet, melyet a hű és kiéheztetett Párisnak hoz a kereskedés.“

Már említettük, hogy az udvar engedett elvég-re. Lajos személyesen, örök nélkül jelent meg a gyűlésben, s ezt az általa választott czímen szólítva, s magát egynek nyilatkoztatva a nemzettel, jelenté, hogy a katonaság már visszaindul szállásaiba, felhivá a gyűlést a párisi zavarok kiegyenlítésére, s maga is Párisba indult, hol a legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott. A király által ez alkalommal tanúsított erélyesség még Mirabeaut is, — ki midőn Lajosnak megjelenéséről értesítetett a gyűlés, e szavakra fakadt: „fogadjuk őt komoly tisztelettel; a közfájdalom pillanatában a nép hallgatása tanúságul szolgál a királyoknak,“ — még Mirabeaut is meglepé. „A ki ez eljárást tanácsolta, — mondá Dumontnak, Bentham munkái francia szerkesztőjének s akkor a Courier de Provence egyik dolgozótársának, — az bátor halandó volt; e nélkül Páris veszve van a királynak, s neki két vagy három nappal később talán nem állott volna hatalmában, kapuin belépnie.“

Időközben Necker is visszahivatott. Midőn a gyűlésben indítvány tétetett, hogy a fejedelem új minisztereinek elbocsátására kéressék, Mounier úgy vélekedett, hogy a gyűlésnek joga van a minisztériumot bévádolni és elmarasztani, de nem elmozdítatását követelni.

„S ön megtagadja tőlünk — válaszolá Mirabeau — a nyilatkozás egyszerű jogát, ön, ki megismeri, hogy jogunk van, bévádolni, pörbefogni, s általunk alkotott törvényszék által elmarasztalni azokat, kiknek munkáikat — mint önnek kézzelfogható ellenmondása tartja — tiszteletteljes hallgatás-

sal kellene tekintenünk? Vagy nem látja, hogy én jobb sorsot szerzek a kormányzóknak, mint ön, hogy jóval mérsékeltebb vagyok önnél? Ön szerint a komoly hallgatás és a vérsóvár vádolás között nincsen középút. Hallgatni vagy büntetni, engedelmeskedni vagy sújtani, ez a ti rendszeretek. És én figyelmeztetek, mielőtt vádolok, én visszautasítok, mielőtt gyalázathoz fogok, én menhelyet mutatok a gondolatlanságnak vagy az értelmetlenségnek, mielőtt büntettnek mondom. Melyikünk mérsékeltebb és méltányosabb?

De nézzétek Nagybritanniát, mily ingerültséget okozott itt a népben az általatos követelt jog! Miatta veszett el Anglia. . . . Anglia elveszett! Ah, nagy Isten, mily gyászos hír! De mi által veszett el tehát? mily földrengés vagy a természetnek mily bomlása nyélé el e híres szigetet, ezen kifogyhatlan góczát a legnagyobb példának, a szabadság barátainak ezen classicus földjét? De önök megnyugtattak engem. . . . Anglia még virágozik az egész földnek örök tanúságára; Anglia dicsőséges némaságban gyógyítja azon sebeket, melyeket hagymázában ejtett önmagán. Anglia kifejleszti az ipar minden csiráit, kibányászza valamennyi ereit az emberi boldogságnak; s még csak imént, a legerélyesebb ifjúság lelkeségével s a közügyekben megőszült nép bámulatos érettségével tölté be alkotmányának egy nagy hézagát.“

A szónok a régenség kérdését érti, melyet Fox életrajzából már ismer az olvasó. —

Más nap (július 13-án) a minisztérium leköszönt, s egy hét múlva Necker visszatért Báselből, hogy még egy diadalt, a végsőt, melyet nem csekély részben személyes ellene eszközölt ki néki, üllhesse Párisban.

A bastille bevételét — mondtuk már — egyes gyilkosságok követték. Demoulin és elvtársai ezekben népiálatokat láttak. Mirebeau élesen kelt ki hír-

lapjában ezen őrjöngő tan ellen. „Siessünk annak ki-nyilatkoztatásával — így ír, — hogy ezen borzasztó népdictatura épen úgy veszélyeztetné a közszabadságot, mint elleneink ármánykodásaik. A társaság csakhamar felbomlanék, ha a vérhez és rendetlenséghez szokott tömeg a bírákon felülemelkednék, ha daczolna a törvényekkel. Ily úton a nép nem a szabadsághoz jut el, hanem a szolgaság örvényébe veti magát, mert a veszedelem igen gyakran kibékelteti az embereket a korlátlan hatalommal, s az anarchiának ölében még a despota, is megmentőnek látszik.“

Mirabeau az államférfiúnak biztos pillanatával már jelenleg is veszedelmet látott a párisi hatóság rendezetlen voltában, s azon körülményben, hogy a párisi választók, minden felhatalmazás nélkül, köz-igazgatási testületté alakultak, mely egy oldalról a végrehajtó hatalom külön jogait is bitorolta, s melyet a másíkról a város kerületei, a keletkező demagógiának ezen fészkei, gyanús szemmel s lázadási hajlammal kezdtek tekinteni. Mirabeau, hogy az innen várható veszedelmeknek elejét vegye, június 23-án indítványt tett a legújabb eseményeknél fogva Párisban alakult hatóságok együvé olvasztására s a helyhatóságokat szabályzó törvény hozatalára. A gyűlés ez indítványt elmellőzte, s a párisi helyhatóság egy hét múlva már annyira ment bitorlásaiban, hogy egy politikai fogolynak (Besenvalnak) önnön hatalmából megkegyelmezvén, őt fogságából kibocsátotta, mert — így hangzik végzése — „Páris megkegyelmez elleneinek.“

„E szó: kegyelmezés — monda Mirabeau más nap a gyűlés szónokszekén, — s a végzés, hogy Besenval úr szabadon bocsátassék, megrovást érdemlenek, s egyszersmind fonák politikából indultak ki; még nekünk magunknak sincsen jogunk amnistia adásához. A jelen kegyelmezési jog, addig míg létezik, kitűnőleg a fejdelem joga, addig, mondom, míg létezik, mert nagy feladás annak meghatározása: ha vajjon létezhetik-e ezen kegyelmezési jog? s ha igen, — kinek kezében fog létezni? s vajjon megbocsáthatók-e, még ezen esetben is, a nemzet ellen elkövetett bűntettek? Én még csak mellelgesen sem akarom érinteni ezen kérdéseket, én még nem elmélkedtem eléggé felettök; nincs is szó most rólok, hanem csak arról, hogy mi nem bírunk a kegyelmezés jogával. . .

Mirabeau ellenségei, ezen fellépésében személyes neheztelés kielégítését s a népszerűség minden ároni hajbászátát látták; s hogy ennek is amannak is volt benne része, szívesen hiszszük, de annak megismerésével is tartozunk, hogy az érintett gyengeségek ez úttal a legjózanabb elvek hirdetésére vezették őt, melyek a gyűléssel kimondatták, hogy Besenval ismét börtönbe küldendő és törvényes bírái elébe állítandó.

A nemzeti gyűlés, hogy nagy feladását, az alkotmány életbeléptetését, minél előbb megközelíthesse, nappal is, éjjel is üléseket tartott. Egyikében ezen éjjeli üléseknek, augustus 4-én, néhány óra alatt, magoknak a szabadítékos osztályoknak indítványára, a hűbéri rendszer minden adózási és kiváltsági folyadéka eltöröltettek. Mirabeau nem volt jelen az ülésben. Állítólag annál fogva, mert családi gyülekezetben kellett részt vennie; de valósággal azért, mert nem

helyeslé az eljárás módját. Mit, úgyszólván, valamennyi utasítás egyhangúlag követelt, annál kevesebbet, természetesen, ő sem akarhatott; az eltöröltetés ellen tehát, az ellen, hogy Franciaország a polgárisodás élére álljon, legparányiabb kifogása sem lehetett, neki még kevésbé, mint bárkinek; — de kifogása volt a mód ellen. Az ostrom útja volt a rövidebb; a tanácskozásé s az elvek és az alkalmazás egy időbeni megállapítása e hosszab, de biztosabb út is fogott volna lenni. Mirabeau említi a Currier de Provenceban azokat, kik sajnálják, hogy azon formák és szabályok elhanyagoltattak, melyeknek alkalmazása jellemzi az eredmények érettsége után törekvő gyűléseket, s kik roszeják, hogy néhány óra lefolyása alatt annyi tárgy intéztetett el, folytonos zaj és tobzódás között, mely az érett tanácskozást még physikailag is lehetetleníté. De utána veti: „azonban, ha mindjárt jobb módszerrel lehetett volna eljárni, jobb eredményekhez lehetetlen lett volna eljutni.“

Mirabeau nézeteit e tárgyról s általában a forradalom eddigi összes irányáról egy levélben találjuk öszpontosítva, melyet nagybátyjának irt e tájban. Az olvasó örömmel fog rajta végig menni, mert benne az írónak egyénisége hatalmas vonásokban tükrödzik vissza.

„Mindig egy véleményben voltam kegyeddel, kedves nagybátyám, s most még sokkal inkább mint valaha, bogy a királyság az egyetlen horgony, mely bennünket megmenthet a hajótöréstől. Ez oknál fogva azon voltam, s naponkint azon vagyok, hogy a végrehajtó hatalmat támogassam, s hogy

azon bizalmatlanságot lefegyverkezhessem, mely a nemzeti gyűlést korlátain kívül barangoltatja. Az is, mit kegyed az augusztus 4-én hozott végzések szerfeletti siettetéséről mond, tökéletesen megegyezik elveimmel; de nem hiszem, ha mindjárt az országnak legnagyobb része egyet nem értett volna is e végzésekkel, hogy a gyűlés hatáskörénél külebb terjeszkedett. Lemondás helyett, mely jóval kevesebb ünnepélyességgel jár, mint egy törvény hozatala, azt óhajtottam volna: hogy a szabadítékok és hűbérek, a terhes cím mellett szerzett tulajdonok valamennyi kérdései megvitattak volna, mi által kevesebbet rontunk, de kevesebb előítéletet is költünk fel ellenünk; mindenik párt visszanyerte volna a kedélyek kiengesztelése által, mit áldozatok útján veszít vala; s legalább kikérvültük volna a veszedelmet, romgarmada alá temetni a szabadság emelkedő épületét.

Nem, mintha legtávolabbról is sajnálnám a hűbérrendszer maradványainak eltöröltetését; — ismerem ez iránt kegyed tisztességes elveit: kegyed úgy vélekedik, hogy a hűbér ura nem egyéb, mint vasallusainak pártfogója; s önmaga után ítélvén meg másokat, az elveket szive szerint, és saját cselekedetei után azt, a mi lehetséges, — kegyed attól tart, hogy a legisták éhes falánkságának s az uzsorások mindenmű ingadozásainak kitett földmivelők ezentúl védelem nélkül fognak maradni. De gondolja meg kedves nagybátyám, hogy az emberiség szerencsétlenségére a kegyedhez hasonló földes urak szerfelett ritkák; emlékezzék vissza a nemességnek egy év óta tartó megfoghatlan dőreségére, mint szövetkezett hol a parlamentokkal, melyeket nem kellett volna védnie, hol az udvarral, melyet nem kellett volna szolgálnia, — s akkor könnyű lesz kegyednek látnia, hogy a nemesség megsemmisítése a nemességnek saját műve. Nines oly polgársági követ, ki igen mérsékelt eszmékkel nem jött volna a nemzeti gyűlésbe; de az akadályok, melyeket meghaladni kellett, hogy a Rendek azonegy gyűlésbe olvasztathassanak, felháborgatták a kedélyeket. A nemesség olyformán járt el, mint

az eszélytelen hadi sereg, mely a helyett, hogy az újoncz katonaságot eldöntő csatára hívná ki, időt nyújt neki csetepaték s apró tusák útján megtanulni a háborút. Az udvarnak örült-sége a július 14-dikei ügyben megkábitott mindenkít; akkor már nem voltak többé azon, hogy a szabadságot megállapítsák, mert azt hitték, hogy már kivívták; s ezentúl könnyű volt előrelátni, hogy olyatén forradalom, mely a bastille ostromával s lenyakazásokkal kezdődött, százszor tovább fog menni, mintsem mennyire hittük volna.

Egyébiránt, kedves nagybátyám, a forradalom egészéhez képest kell megítélni a jót s roszt, melyet számunkra készít, s nem az anarchiából s a szabadságból kiindulva, melyek e pillanatban uralkodnak, s melyek sokkal erőszakosabb állapotot képeznek, mintsem hogy állandó maradjon. Kegyed jobban tudja nálamnál, hogy a két forradalom közötti időszak mindig roszbab azon helyzetnél, honnan a kiindulás történt, bár mi kellemetlen lett legyen az különben. Ha a forradalom polgári háború nélkül eszközöltetik, mint remélem: még mindig kénytelenek leszünk vallást tenni, hogy számos nemzetek nem váltak ily olcsó áron szabadokká.

Mi engem a jövendőre nézve megnyugtat, az abban áll: hogy a dolgok oly pontra jutottak, miszerint a forradalom, legyen bár jó, legyen bár rossz, tényleg megtörtént. S így épen a felvilágosodott emberek fogják mindenek előtt érezni a szükségét, hogy segédére keljünk a rengésnek, mert ezáltal kevésbé erőszakossá válik; hogy minden ellenállás a mily gyászos, oly haszontalan fogna lenni; és hogy a polgároknak, legyenek bár ilielegek vagy hanyagok, ilyen vagy amolyan rendszer barátjai, e pillanatban azonegy célra kell törekedniük: elősegíteni a birodalom új megállapodását, s azon lenni, hogy az erőmű mozgalomnak indulhasson, melyből jóságát vagy hibáit megítélhessük. Ha vannak hibái, s ha mindjárt nagyobbak volnának is ezen hibák, egy következő törvényhozás azokat helyreigazítandja. Sőt tegyük fel, hogy vissza kellene lépni, ez is úgy eszközölhető, ha a szekér már nin-

csen többé meredekségekkel körülpárkányzott ösvényen; — a mi meredek parton lehetetlen, az síkságon eszközölhető; a mi az anarchiának közepette nem síikeről, azt a béke ölében végrehajthatni; s miután kegyed kedves nagybátyám, azt ajánlja nekem: hogy a végrehajtó hatalmat támogassam, könnyen fogja általlátni, hogy egy rendnek makacs ellenállása csak új boszúállásokra ingerelhetne, csak új megrázkódásokat idézhetne elő, s így megrontaná épen azon hatalmat, mely körül sereglenünk az ország legfőbb érdekei parancsolják. . . . Csak most veszem észre, hogy igen hosszú s igen fárasztó levelet írok kegyednek. De bocsánatot remélek azon megelégedésért, melyet a kegyeddel! értekeződés nyújt nekem. A szónokszek diadala, a karzat tapsai, s még a szónoklat zsarnoksága sem érnek fel egy óranegyedével azon foglalkodásnak, mely szívemre nézve tökéletesen egyesíti a kötelességet és a hajlandóságot.“

Ha az idézett levélben uralkodó higgadtságot egybevetjük azon indulatos kitérésekkel, melyekkel ugyanazon időben elleneit a szónokszek magasságából megtámadta, előttünk van Mirabeau államférfiúi működésének mindkét oldala: a comitiumokat felvilanyozó tribunusi szemsugár, az öldöklő fegyverré vált élő szónak erőszakos kezelése, — s ennek többszomszédságában folytonos törekvés fékmentartani a népszenvedelmeket, melyek szavára vetettek lángot; egy oldalról terveinek mélysége, nézeteinek mérsékllete, a pártvezér calculusainak ügyes felvetése, a czél felé irányzott mindenik lépésnél egyegy tekintet a háttérre, hogy szükség esetében a visszavonulás becsülettel eszközölthessék, — s más oldalról a szónoklat indulatossága, a beszéd hullámmásában annyi tűz, annyi erő, mintha a szenvedcdem tajtékozó makacssá-

ga lelkében minden egyéb érzelmet elsüllyesztett volna, — ezen valóban jánusi typus, a hatásnak ezen kettős neme, melyet Villemain csaknem egymással megférhetlennék nyilatkoztat, s melylyel mégis bírnia kellett annak, ki a legmagasabb pályabér után törekedett: kivívni a forradalmat, s eredményeit rendszeres kormány viszonyaiba fűzni.

De a levél tanúságos annál fogva is, mert a nemzeti gyűlés ezen időszakának annyi politikai adeptusai között, kik a forradalom cráterének első nyílásakor úgy találták, hogy bizony igaza volt Duboisnak, midőn a regensnek tanácslá: „hagyna fel a Rendek összehívatasának szándékával, mert a nép küldötteinek egész felkészültsége, az, hogy felhatalmaztatnak a fejedelem előtt nyilatkozni és sérelmeiket előterjeszteni, némi gyászszal jár, melyet egy nagy királynak mindig távol kell tartani magától,“ — mert a gyalázatosság ezen adeptusai s annyi nemeslelkű ideolog között, kik Rousseau conti-at socialjával, vagy Plutarcius paralelláival, vagy egy más világrész chartájával kezökben kisebb nagyobb mértékben politikai álmjárásnak indultak, melyből, való igaz, utóbb néhányan a tapasztalás durva keze által erőszakosan felriasztattak: látni, mit akart Mirabeau. Ő az alkotmányos monarchiát, — sem többet sem kevesebbet, — a nép, a szabadság minden biztosítkaival de egyszerűsmind a trónus szükséges támaszaival, a monarchiát a democratiának érdekében akarta; — célbavette azt, a miért Duport és társai küzdöttek a Constituan-te vége felé, mi a forradalom valamennyi catacly-

musainak természetszerű végeredménye gyanánt tekintetett utóbb Guizot, Thiers, Odilon-Barrot által egyaránt.

Ezek után nem fog dualismust látni az olvasó Mirabeaunak augusztus 7-én mondott következő' beszéd-töredékében:

„Kinyilatkoztattuk, hogy a vadászat joga össze van nőve a tulajdonnal, s hogy attól el nem választathatók többé.

Én meg nem foghatom, mint indítványozhatni azon gyűlés kebelében, mely ez elvet felállította, oly végzés hozatalát, melynél fogva a király, ezen őre, ezen védője valamennyj tulajdonnak, a kérdéses szabály alól vétetnék ki oly törvényben, mely a tulajdonjogot szentesíti; én meg nem foghatom, mint lehessen a nemzet felséges kijelöltjét a köztörvény alól felmenteni; én meg nem foghatom, mint rendelkezhetnek önök az ő számára azon tulajdonokról, melyek nem tartoznak önökhöz.

De a királyi előjog! Ah! az én szemeimben sokkal magasabb értékkel bír a királyi előjog, mintsem hogy reá állanék, azt egy kártékony időtöltés silány szabadítékába helyezni. Midőn szó lesz a királyi előjogról, azaz, mint annak idejében bé fogom bizonyítani, — a nép legdrágább birtokáról: akkor majd megítélheti kiki, ha tudom-e azt egész terjedelmében felfogni. Én ugyan előre is tagadom, hogy ügyfeleim között a legroyalistább követ nagyobb vallásosabb tisztelettel viseltethetnék iránta nálamnál.

De a királyi előjognak semmi köze azzal, mit a királyi kapitányságok multságainak mondanak, melyek legalább is húsz mérföldnyi területet foglalnak magokban, s hol a vadászati önkény minden csínjai követtetnek el. . . . Minden embernek joga van saját földjén vadászni, senkinek sincsen joga vadászni a másén. . . .“

Augustus 8-án és 9-én tűzzel szólalt fel az államhitelezőknek érdekében, s más nap és augusztus 13-án megtámadá azokat, kik végzést kívántak hozni, hogy a katonaság a helyhatóságok kezeibe tegye le az esküt. Ugyancsak augusztus 10-én a tizednek a harmadik rend valamennyi képviselőinek utasításaik által követelt eltöröltetését sürgeté, „miután — úgymond— az nem tulajdon, nem is birtok, hanem csak az oltár szolgáinak ellátására szentelt adó. Ezeknek, folytatá, kétségkívül igen kitűnő helyet kell elfoglalniok a társasági hierarchiában; — igazságos és illendő egyszermind, hogy tisztük méltóságával és hivatásuk fontosságával megegyező módon legyenek el látva: de nem szükséges, hogy az adónak egy veszedelmes nemét tulajdon gyanánt bírják.“ —

Mirabeau azok közé tartozott, kik, mint Fox, emberi jogok nélkül nemzeti jogokat sem tudtak magoknak biztos alapon képzelni; de ő az emberi jogokat inkább az alkotmány s a köz- és magánjog összes rendszere által, mint külön „nyilatkozttatások“ képében akará formulázni. Mounier igen helyesen jegyzé meg, hogy előbb jó alkotmányt kell szerkeszteni s aztán utána küldeni az ember jogainak kinyilatkoztatását, s hogy az ellenkező eljárás fonák és veszedelmes. Minek szállítanék az embereket, mondá, egy hegy csúcsára, minek mutatnék nekik onnan jo gaiknak összes birodalmát, ha meg' le kell szállanunk velők a valóság talapzatára, hol minden lépten nyommon szükségképen korlátokra kell találniok? Ha elkészítettük az alkotmányt, akkor könnyebb lesz for-

nulláznunk az emberi jogokat, s látván, hogy ezek megegyeznek amazzal, a nép még nagyobb szeretettel fog törvényei iránt viseltetni. — Mirabeau, felebb érintett nézetéhez képest, hasonló értelemben nyilatkozott a Courier de Provenceban; s a gyűlésben, midőn Lafayette indítványát hallá, nevetve mondá szomszédjának: ezen elévülhetlen jogok így magokban egy évig sem fognak élni. Részemről mindig csodálkoztam, hogy az odvas fejnek ezen szüleménye, az éjszakamerikai, 1774-ki nyilatkoztatásnak ezen — alkotmány s erkölcsök nélkül — fonák s Bentham által is rosztal utánczása egy Duport, egy Barnave előtt kegyelemre talált. Én mindig úgy vélekedtem, hogy az, mi a forradalmat elferdíté, az nem annyira a mértéken túli haladás vala, hanem azon jámbor hit, hogy elég a jogok kinyilatkozásával fellépni, s hogy nem szükséges a kötelességek kinyilatkozását adni egyszersmind; s volt továbbá a kornak azon hajlama, mely csak az egyének, az emberek jogairól akart hallani, nem a társaságéiról egyszersmind. Azon egyszerű tétel, mely kivált az ős-szerződés eszméjén alapuló észjogból önkényt foly, — s más nemű jogphilosophiát nem igen ismert vagy nem igen túrt a kor, — azon egyszerű tétel, mondom: miszerint minden külön jognak megfelel egy külön kötelesség, nem üdvezeltetett annyi lelkesedéssel, mint a jogoknak felállítása, — s igen természetesen, mert századokon keresztül kötelességeinek teljesítésére szorítatott a nép, s jogait nem volt ki őrizné; de a törvényhozónak nem kellett volna amarról vétkezen

megfelekednie, s nem hinnie, hogy holmi civismusi ünnepek, felavatások stb. fognak azon jogoknak elégséges sanctióul szolgálhatni, holott — s ez ma talán már mindenki előtt világos, — a jogot erkölcsileg csak a néki megfelelő viszonti kötelesség szentesítheti. Aztán, mindenki szólott az egyén jogairól: senkitem a tá'rsaságéiról; az egyén szentségéről mindenki emlékezett, az államéit nem volt ki hirdesse. Hogy is? hiszen az ember eredeti romlatlan állapotjával a természeti, az, melyben szerintök társaságon kívül élt, állítatott fel; romlott állapotjával pedig az, mely keletkezett, midőn társaságba lépett, hogy céljait létesítse. Rousseaunak ezen tana, s Mably ainplificatiói e tárgyról, tömérdek eszmezavarnak s közvetve számos gyászos eseményeknek szolgáltak volt forrásul. Azon gyanús óvatosság, melylyel a múlt század ideológusai az egyént a társaság ellen, az ellen, mely nélkül meg sem élhet, védi, az nem vezethetett egészséges társadalmi állapothoz. —

Mirabeauinak boszantó szerep jutott ez alkalommal, mert ő egyike volt azon öt tagból álló küldöttségnek, melyet a gyűlés az emberi jogok kinyilatkozásának szerkesztésével megbízott, s mint ezen küldöttség szónokája, kénytelen volt augusztus 17-én oly tervet okadatolni, melyre nézve, huszonnégy órával később „mint egyén s nem mint küldöttség! tag oda szavazott: határozassék meg, hogy a jogok kinyilatkoztatása az alkotmánynak kiegészítő s elválaszthatlan részét, annak első fejezetét fogja tenni, de hogy szerkesztése akkorra halasztandó, midőn az alkot-

mány egyéb részei is meghatározottak és bevégeztek fognak lenni.“ — Ez óhajtott alkalmul szolgált irigyelnek, a szónokszékről figyelmeztetni a hallgatóságot: hogy végre mégis csak ők a nép emberei, ők, kik mindenek előtt akarják írásba foglalni az emberi jogokat, nem Mirabeau, kit a nép eléggé botor, nagyobb hazafinak tartani náluknál, s ki íme most elveti az álorczát, s az alkotmány szerkesztését indítványozza mindenek előtt, kitüntetvén ez által is, hogy szándéka félrevezetni a gyűlést. Mirabeau nemes önnérettel mondá válaszában: „bátor vagyok mindenkire hivatkozni, hogy nincsen író, nincsen államférfiú, ki büszkébben emlegethetné nálamnál eszméinek merészségét, önzésnélküli nézeteit, makacs függetlenségét, és változatlan elveit. Az én állítólagos felsőbbségem önöknek ellenkező czélokhöz vezetésében, értelemüres sértés, alulról felfelé lőtt nyíl, melyet harmincz kötet elégségesen pattant vissza, s így nem méltó, hogy vele foglalkozzam.“

Csak röviden érintem, hogy augusztus 22-én és 23-án korlátlan vallásszabadság mellett nyilatkozott, mint ez az éjszakamerikai egyesült államokban s az 1795-ki alkotmány erejénél fogva utóbb Franciaországban is divatozott; — a többség jogot tulajdonított az állodalomnak a cultusok ügyében intézkedni; — azon beszédét is, melyben augusztus 27-én a Necker által tervezett államkölcson mellett nyilatkozott, mondván: „ez árverése az alkotmánynak, a deficitben rejlik az állam kincse, a deficit a szabadság csirája,“ — csak mellelgesen érintem, és sietek a veto

feletti vitatások tárgyalásához, azaz: a gyűlés a feletti nézeteihez, ha vájjon szükséges-e a törvények érvényességéhez, hogy azok a fejedelem által megerősítsenek, s ha vájjon ezen megerősítésnek megtagadása felfüggesztő (veto suspensif) vagy teljesen akadályozó (veto absolu) erővel bírjon-e?

Lally-Tolendal már augusztus 19-én mondott egy beszédet a két kamararendszer s a királyi veto szükségességéről, s Mounier még előbb ez értelemben nyilatkozott: „*Considérations sur les gouvernemens*“ című munkájában, mely az államhatalmak súlygyenéből s a törvényhozó testnek két kamarái osztásából indul ki. De az alkotmány ezen főfői feletti csak augusztus 27-én nyitotta meg a rendszeres tanácskozás, mely két nappal utóbb a veto iránti vitatkozásokra tért át. A gyűlés jobb oldalának makacssága, mely az első kamarát birtokaristocriainak óhajtá, oda vitte a dolgokat, hogy a két kamararendszer Lafayette, Mounier, Malouet, Lally-Tolendal törekvéseinek daczára tökéletesen megbukott, s hogy a nemzeti gyűlés a végrehajtó hatalom által feloszlatatlannak nyilatkoztatt. A dolgok ez állásában, midőn a gyűlés egyik felének, neveztessek aztán senátusnak vagy bárminek, vétójáról már szó sem lehetett: azoknak szemében, kik a végrehajtó hatalmat úgy nem óliajthaták erőtelennek, mint nem magát a törvényhozó hatalmat, s kik tudták, hogy Angliában még az 1640-diki parlament sem tagadta meg a koronától a negatívát, s hogy a közkormány-nak alkalmas formákba fűzésénél ezen jog visszaélé-

sétől nincs mit tartani, mint ismét Anglia példája mutatja, hol midőn e tanácskozás folyt, a negativa, a veto, a régi normann formula: „le roi savisera“ már kilenczven év óta nem alkalmaztatott, — ily viszonyok közt, mondom, az alkotmányos monarchia barátainak szemében kétszeres értékűnek mutatkozott a veto kérdése.

Sieyes s néhány híve egyáltalában megtagadták a vétót. Lafayette, a Lamethek, Barnave, s általában azok, kikkel Mirabeau rendszeren szavazni szokott, a felfüggesztő veto mellett nyilatkoztak, oly veto mellett — így ír Odilom Barrot a constituante-ról szóló munkájában, — „mely elégtelen volt, valamit akadályozni, de nagyon is elégséges compromittálni a királyságot,“ s maga Necker, attól tartván, hogy a teljes vétónak nem szereztethetik meg a többség, a felfüggesztési erővel bírót eléglé. Mirabeau, a tribunus, monarchiaibb volt Neckernél, s a teljes veto mellett nyilatkozott, s nyilatkozott akkor, midőn az izgatók halállal fenyegették ezen vétónak védőit, s midőn a fellázított tömeg, ha a nemzeti őrsereg által szét nem veretik, Versaillesba megyen, hogy a teljes veto pártolónak a gyűlésből kirekesztését követelje. Necker Mirabeaut „tribün par calcul“-nak mondá; magam is annak hiszem, ha a calculusbóli tribunusság annyit jelent: hogy ő nem vett parancsot a tömegektől, mert jobbnak látta az ész s a szabadság nevében irányt adni nékik, s megvívni velők, ha szükséges» —

Már június 16-án, midőn a magokat royalista-

pártnak tartó udvarhősök Catilinát láttak Mirabeau-ban, ez így szólott: „És én, uraim, én úgy vélekedem, hogy a király vétója oly annyira szükséges, miszerint inkább Konstantinápolyban szeretnék élni, mint Franciaországban, ha a király azzal nem bírna. Igen, én kinyilatkoztatom, én nem ismerek iszonyúabb valamit, mint hatszáz ember souverain arisztocráciáját, kik magokat holnap elmozdíthatlanoknak, holnapután örökösöknek nyilatkoztathatnák, s kik végre, mint a világ valamennyi arisztocráciái, magokhoz ragadnának mindent.“

September 1-jén hasonló éi-telemben nyilatkozott, beszédét e szavakkal rekesztvén be, melyek nézeteit a törvényhozó s a végrehajtó hatalom egymáshoz mérlegezéséről foglalják magokban: „Osszefogom az általam mondottakat: évenkénti nemzeti gyűlés, az adónak évről évre kivetése, a miniszterek felelőssége, s a királyi sanctio Írott megszorítás nélkül, de ténylegesen korlátolva: ez leszen a nemzeti szabadság palládiuma, s a nép szabadságának legbecsebb kincse.“

September 13-án, két héti tanácskozás után 684 szavazat 325 ellen végzéskepen kimondá: hogy a veto csak felfüggesztési erővel fog bírni, s hogy két törvényhozás lefolyása után érvénytelenné, azaz: a gyűlés decretuma fejedelmi sanctio nélkül is törvénynyé válik.

Mirabeau másodsor is készült felszólalni, de a gyűlés nem akará még hosszabbra nyújtani a vitatkozást oly tárgyról, mely annyit szenvedélyességet

gerjesztett a kedélyekben, s megtagadd tőle a szót. Különös egy neme a parlament! tanácskozásnak, mondd Mirabeau, hol azoknak, kik elsők voltak a szólásban, nem engedtetik meg, hogy feloldhassák azon nehézségeket, melyek a vitatkozás folyama által elejökbe gördítettek; — s válaszát a Courier de Provenceba iktatá, politikai nézeteinek ezen tárházába, melyben az olvasó némely tárgyakra nézve többet talál, mint az összes parlament vitatkozást magában foglaló Moniteurben.

A válasz itt következik:

„Végzés hozatott a királyi sanctióra nézve: a tény el van döntve, de a jog még mindig kérdésben marad; mit a törvényhozók elhatároztak, azt még vizsgálat alá veheti a politika.

A nemzeti gyűlés ezen nagyfontosságú kérdést egész terjedelmében s azon komolysággal tárgyal, melyre méltó. Ez nagy leczke a mindent egy csapással elintéző, felületes embereknek, a gondolat nagyvezíreinek, kik a gordiusi csomókat ketté vágják, holott ügyes kezek alig képesek azokat feloldani, s kiknek szomszédságában okoskodhatik az ember» a nélkül hogy fülök volna a hallgatásra. Ok hasonlók a rövidlátókhoz, kiknek látkörük egyiránt keskeny, akár a szabadban sétáljanak, akár szobájokba zárkózzanak. Úgy rémlett előttök, mintha a királyi veto, külön egy embert felhatalmazna egy egész nemzet kívánságának ellene szegülni, s innen azt következtették, hogy tehát a veto a mily fonák, oly gyászos valami. Rousseau a Gautier úrnak adott válaszában mondta: az ember nem adhat mind azoknak pápaszemet, kiknek arra szükségük volna.

Néha jeles tehetségek is kedvencz rendszerekkel foglalkozásközben nem annyira ennek nehézségein akadnak

fenn, mint inkább azokon, melyek az ellenkező eszmékből származnak; önelégedéssel nézik mind azt, mi saját véleményüket támogathatja, rosszul mérlegezik az ellenük s a mellettük szóló okokat, s ítéletük hibás, ha mindjárt igen tágas ismereteknek eredménye.

A királyi sanctio iránti nézetek tetemesen szétágaztak. Tisztességes nevekből álló phalanxok homlokegyenest küzdöttek egymással a tusában; ezek hogy a teljes vétót vívhasák ki, amazok hogy a vétónak minden nemeit kizárhassák. A számra legerősebb felekezet közepettök fogott helyet. Közép végzés keletkezett: a felfüggesztő veto.

Bontakozzunk ki minden tekintély, még a nemzeti gyűlésé alól is. Bontakozzunk ki mindenek előtt a szavak tekintélye alól, mely annál veszedelmesebb, mert nem tartunk tőle s mert zsarnokilag hat a gondolatra. Igen jól tudjuk, hogy a szó nem teszi a dolgot, valamint a ruha nem teszi az embert; tudjuk, és mégis bolondjai vagyunk szónak és ruhának.

Midőn az angolok azon politikai jogot akarják kifejezni, melynek segédével a törvényhozó testület kiegészítő részei visszaszoríthatják egymást, ezen latin szóval élnek: veto, melyet mi aztán tőlük magunknak kölcsönöztünk. De ezen szó csak a tapasztalás és gyakorlat eszméit ébreszti fel az angoloknál; s miután alkotmányuk ezen vétónak segédével rázkódás nélkül halad a királyi s a népi befolyás között, ők ezen kitételben csak a rend, biztosság és bölcsesség eszméjét látják. Mi kölcsönöztük tőlök a szót, de mi nem kapcsolhatjuk hozzá a dolgot; nekünk teremtenünk kell; mi még nem érkeztünk meg a tapasztalásnál.

Mi tehát csak grammatikailag ítéelhetjük meg a szót. Már pedig ezen szavakban: én ellentálok, én ellenzem, — van valami durvaság, mely visszataszítólag hat az emberre. A keletkező szabadságnak csiklandós fülei vannak, nem örömet lát ily szavakat szótárában. Úgy látszik ennélfogva, hogy ezen külföldi szólásmódot nem kellett volna alkalmazni, mely

nálunk csak előítéleteket költ fel: mert attól lehetett tartani, hogy midőn a szónak élet elvenni akarjuk, majd olyas módosítást fogunk kigondolni, mely nem csak a szóra hat, hanem az eszmét is tökéletesen megváltoztatja.

Hát ha még ezen rémületes: veto-hoz hozzákapcsoljuk a még rémületesebb: teljes, korlátlan, szót? Nem fognak-e a despotismus által sugallott valamennyi rémek feltámadni ezen szavaknak gyászos összekapcsolására? Tapasztalásunk szerencsétlenségünkre olyas volt, melynél fogva nagyon könnyen költethetnek fel ez érzelmek; — szoros kötelességünk ehhez képest elmozdítanunk e kétfejű szörnyeteget; talán nincs benne gonoszság, de annyi bizonyos, hogy ijeszt, és a képzelődésnek nyugottnak kell lenni, hogy az ítélet szabad maradjon.

Arról van tehát szó egyesegyedül, hogy tudhassuk: szükséges-e, miszerint a király akarhatja a törvényhozó testületével egyesülni, hogy ez utóbbinak végzései törvény erejével bírjanak. Ez mondatik királyi sanctiónak, mi nem egyéb, mint a királynak hozzájárulása a törvényhozó testület végzéseihez. A kérdés igen-nel oldatott meg, s ez az ész és a bölcsesség határozata.

Világos, hogy a nemzet, melytől eredetileg minden jogok származnak, azonképen ruházhatja fel a fejedelmet, helyeslése által a törvények hozatalára befolyni: a mint hatalmában áll, a törvényhozó testületnek tulajdonítani a kezdeményezés jogát e nagy munkánál.

Világos, hogy az akaratot a törvényhozó testületbe helyezni s a cselekvést a végrehajtó hatalomba, kettőjünkkel közös kapocs nélkül, hogy ez kézzelfogható fonás, politikai desorganisatio, és nem alkotmány fogna lenni. Mit mondanánk azon művészről, ki ha azonegy erőműben benső viszonyok által összekapcsolhatná és azonegy törvénybe foglalhatná a mechanizmust, mely az órákat mutatja, s azt, mely ezeket üti,— két, egymástól elszigetelt művet készítene, egymástól függetlenül működést jelelvén ki mindenik számára? Ezen erőművek

talán az első pillanatokban megegyeznének egymással, de csakhamar nem járnának többé együtt; megismerzenék rajtuk, bogy hi ányzik az őket szabályzó elvazonság, s hogy célját eltévesztette a rendező.

Világos, hogy a törvényhozó hatalom legalább egy kiegészítő részének birtokából áll lényegesen a királyság. S miután Franciaországban nem az feladása, hogy bármily kormányt teremtsen, hanem hogy a monarchia újjá szülessék: össze kellett szedegetni a monarchia első elvének töredékeit; e nélkül a nép csalódnék, ha mondaná: királyom; a király nem mondhatná többé: népem; s a czim, melyet meghagynának neki, csak gúny volna a királyságra.

Világos, hogy akaratának és hatalmának egyesülete által országol a király, s ezen hatalom működésének szabad elvből kell kiindulnia. A királynak nem csak a törvény végrehajtásába kell beléegyeznie, hanem azon törvény hozatalába is, melyet végrehajt. Kell hogy nemcsak másoknak hagyja meg a törvények iránti engedelmességet, hanem azt is érezze: hogy akaratának megnyugvása által önmaga is e törvényekhez van kötve; s hogy midőn megtartásukat követeli, önnön művét koronázza, belső óhajtását teljesíti. Fosztatok meg ezen erkölcsiségtől az államnak életet adó főhatalmat: s íme saját jogosságának tudalmától fosztottátok meg őt, vak és gépszerű erővé alacsonították, s egy roszul szervezett hatalom minden rendetlenségeinek tették ki a közjót.

Világos, hogy ezen akarategyesület nemzet és fejdelem között a törvények hozatalára nézve, szent és szükséges köteléket alakít közöttök. A nemzetnek szükségképen nagyobb bizodalma van királya iránt, nagyobb biztossággal bírónak nézi a közigazgatást; s a király nagyobb hajlammal fog viseltetni a nép, — nagyobb érdekléssel a törvények fenntartása, nagyobb buzgalommal a közjó iránt.

Világos, hogy erkölcsi személy gyanánt tekintvén a nemzetet, méltósága csak elvoutképen létezik gondolatunkban. Ennélfogva szükséges volt, neki képviselőt teremteni, ezt

felruházni mind azon méltósággal, mely magát a nemzetet illeti, olyformán, hogy a nemzet eleven képévé váljék, hogy annak legdicsőebb tulajdonaival bírjon. Szükséges, hogy csak azt értse a nemzet, főnöke alatt, melyet maga magának adott; ezen fényes képviselőségen alapul a király személyének sérthetlensége. Az egyszerű egyén is lealacsonítja magát, ha akaratán túlád, ha külakaratra veti magát alája; s a király fennséges funciói közben nem bírna minden szabad ember jogával? O nem volna többé a nemzetnek főnöke, ha nem volna feljogosítva, Ítéletet hozni azon törvények felett, melyeknek ő letéteményesévé választatott; reá nézve a végrehajtására bízott mindenik törvény szolgaság ezimévé válnék.

Világos, hogy bölcs egyensúly a két alkotó hatalom, a törvényhozó s a végrehajtó között, szükséges jól szervezett alkotmányhoz. Ezen két hatalom gyakorlatára két delegátus létezik, az egyik testületi: nemzeti gyűlés cím alatt, a másik: egyéni, neve: a király. Ezen, elvont értelmökben egymástól igen különböző hatalmak ténylegesen egymásba nyúlnak, és a politika sohasem vonhat közöttök szoros elkülönítő vonalat. A törvényhozó hatalom néha kormányzási működésben jár el, s emez amahhoz szövetkezik a törvényhozásrai szükséges befolyása által. Megismerem ezen politikai mérlegnek kikerülhetlen oscillatióit, de elégséges, hogy az e célra hozott törvények túlyomossága által helyreállítsék az egyensúly. Ezen törvényeknek olyasoknak kell lenniök, melyek mindkét hatalomnak szólanak, s melyek fékező erejük által mindkét részről akadályozzák a rögtöni vagy lassú bitortlásokat.

Innen a monarehának kötelessége megelőzni a hatalom minden csonkítását, melynek gyakorlatát reá bízta a nemzet, s elutasítani minden törvényt, ha ez azon nemzet boldogságával ellenkezik, mely őt védőjének nyilatkoztatá. Ezen védő működés gyakorlatára szükséges volt, miszerint az alkotmány a helyett, hogy a fejdelem felügyelését békóba verné, azt in-

kább felhívja és hatékony fegyverrel gyámolítsa. Ezen fegyvert a királyi sanctio adja kezébe.

Lehetnek, kik bámulták az ezen elvek ellen felhozott okoskodási törekvéseket. De ezeknek nagyobb sikerök lett volna, ha kormány dolgában a kirekesztőleg szemlélődő eszmék felmentenének az emberismeret s a gyakorlati igazságok szüksége alól. Valamely eróműnek szerkesztésére nem elégséges, hogy számbavegyük az elvont erőket, hogy hívek maradjunk a mozgalom egyszerű törvényeihez; ismernünk kell az anyagokat, melyeket használunk, sajátásaikat és különbözőéseiket: mindennemű gyakorlati tekinteteket kell vegyíteni az elmélet elveihez. S a politikai mechanizmus anyagai az emberek akaratai és szenvedelmei lévén, tanulni kell mind azon elveket, melyek e nagy szervezésre befolyással vannak, mind azt, mi hatását biztosítja, s hibáit vagy megelőzi vagy helyrehozza.

A nemzeti gyűlés bőven gondoskodott birtokának, a törvényhozó hatalomnak biztosításáról: a minden második évben megújított gyűlés állandósága s azon teljes függőség által, melyben az adóra nézve tartja a kormányt. A hűség esküje, melylyel a sereg nemzetnek s fejedelemnek egyiránt van lekötöztetve, a polgári őrseregnek az egész országban felállítására, a hatalom kezelőinek felelőssége, a sajtószabadság, s az erélyesség, melylyel a képviselő alkotmány ezen új rendszerében felruházott a kösvélemény, — mind ezek a törvényhozó hatalomnak biztosítékai.

Ha ennyi óvatossággal voltunk a végrehajtó hatalommal szemben, kell-e ezen csodálkoznunk? Hiszen valamennyi nemzeti jogainkat bitorlotta, a törvényhozó hatalom valamennyi funkciót kioltotta. Tulajdon kicsapongásai által meggyengítve, valamennyi államhatalom tobzódása által megrontva, önmagától bukott meg a kormány, segédszerek, orvoslás nélkül. A mi az emberi testet szokta érni, az érte az államot; midőn a testnek egy oldala paralyáltatik, az ellenkező rész erői uralkodókká válnak, s ellenállás nélkül működnek; a különféle

részek helyből mozdulnak, s idomtalanságot okoznak. A kór-ságnak áldozatul esett nemzet csak annak szükségét érzé, hogy a baj ismétlése megakadályoztassék; és képviselői, a crisis közepette mind azon rendszabályokhoz nyúltak, melyeket nagyon is méltányos neheztlés, és semmi más által ellen nem súlyozott tapasztalás sugallottak nékik.

Induljunk ki most egy hasznos „felteszem“-ből. Tegyük fel, hogy a törvényhozó hatalom fosztotta volna ki Franciaországban a kormányt, mint ez egynél többször történt a régi republikákban, s mint ezt nem régiben láttuk Svédországban; tegyük fel, hogy az kedvező időpontot találván, forradalmat idézett elő, s az állodalom urává lett: akkor a kormányt oly hévvel látnók lángolni, mint most a nemzeti gyűlést, látnók, minden erejét a törvényhozó hatalom ellen intézni, s óvást óvásra halmozni hasonló merények ismétlése ellen. Mind ez a közbiztosság, a szabadság, a hazafiság nevében történnék, s a múlt mindezen intézkedéseket igazolná.

Mit következtessünk innen? — Azt, hogy nincsen hatalom, mely szerfelett messze nem menne, midőn elnyomatás alól felegyenesedik, s midőn törvényt szab a győzelem után. Az elégedetlenség hevében az ember nem véli eléggé megszoríthatni elleneit; s a nyugalom helyreállításával észreveszi, hogy szerfeletti félelem miatt eszélytelenné vált. S ennél fogva valamennyi hatalmaknak az egy alkotmányra kell figyelemmel lenniük, hogy ennek előmozdítására szabályozzák és el-lensúlyozzák egymást; nem kell egymással küzdeniük mint autagonistáknak, hanem egymást elősegíteniök mint barátoknak. S így az alkotmány megmarad állandóan közöttök, s megszilárdul egyenlő és kölcsönös hatásuk által.

E szerint szükséges volt, hogy a nemzeti gyűlés, melynek feladása: egyiránt meghatározni és felszentelni mind azon hatalmakat, melyek az alkotmányt teszik, — hogy, mondom, magát gondolatban végrehajtó testületté, államfőökké alkossa, s hogy ezen minőségében megvizsgálja mind azt, mi őt, mint illyest illetné; hogy a nép majestását képviselje, az

alaptörvényeket fenntartsa, s a közjót a törvényhozó hatalom botlásai vagy ambíciója ellen védje.

Az angol alkotmány e végre nagyszáma eszközöket nyújt a végrehajtó hatalomnak. A miénk eddigien csak egy joggal foglalkodott, melyet a fejdelem minőségében elidegeníthetlennék tekinthetni, s e jog: akarni a mit tesz, helyeselni a mit rendel.

A sancciónak ezen joga, természeténél fogva, nem látszik semmiféle módosításra, semmiféle tartalékra képesnek; magában egyszerű, tárgyra nézve általános. Ha a fejdelem lényegéhez tartozik, a törvényhozás végzéseivel szabadon hozzájárulni: akkor által nem látható, hogy mint vonathatik el e végzések valamelyike ezen szükséges hozzájárulás alól.

S még is, miután a megegyezés joga ezücsóghépen a meg nem egyezés jogát is foglalja magában, kelletlenségek és aggályok között hányatunk. Ismeretesek mind azon aggodalmak, melyek e tárgyra nézve nyilvánultak.

A nemzeti gyűlés inkább látszott azon veszedelemtől tartani, mely a megtagadásból származnék, ha a király bizonyos törvényekhez hozzájárulni vonakodik: mint azon mindennemű kelletlenségektől, melyek a királyi megegyezést nélkülöző valamely törvény kihirdetéséből származnának. Ennek következtében úgy vélekedett, hogy közép utat kell választania megegyezés s megtagadás között, s időpontot jelelt ki, mikor a király által visszavetett törvény végre sanctióját szükségképp fogja megnyerni.

E szerint a nemzeti gyűlés úgy vélekedett, hogy a leg-erősebb s legszamosabb óvakodások sem elégségesek a végrehajtó hatalom fékezésére; hogy kötelessége, ezt még életének forrásaiban is megszorítani, s a pillanatra mutatni, midőn megszűnik szabad maradni, midőn nem fog többé önnakaratából működni, hanem oly tekintély által, mely az övét meghódította; azon pillanatra, midőn kénytelen lesz azt sanctiónálni a mit roszall, azt végrehajtani a mit kártékonynak tart. A király az lesz a nemzeti gyűléssel szemközt, a mi az ő par-

lamentje volt hajdanta ő irányában; a nemzeti gyűlés néki szintén „parancs-leveleket“ (lettres de jussion) fog adni, s ő kénytelen lesz engedelmeskedni. A fejedelem méltósága akkor mintegy felfüggesztve leend, és a királyi tekintély fogyatkozást fog szenvedni.

Ilyes törvény aztán megállapíthatnék a nélkül, hogy igazi sanctiót nyert volna; mert megegyezés nélkül nincsen sanctio. Itt nem csak sanctiohiány forog fenn; mert ez esetben legalább kétséges maradna a fejedelem véleménye, sőt még megnyugvását is lehetne feltenni: holott a kényszerített kihirdetés nem egyéb, mint a király világos ellenkezésének kihirdetése.

Itt tehát új erővel fordulnak ellenünk mind azon okok, melyek a királyi helybenhagyásban a törvény szükséges fel-tételét látják, — olyatén okok, melyek szerint csak a király akaratára befolyó indokok határozhatják el a király sanctió-ját. Mert ha lehetnek törvények, miknek érvényességére nem szükséges a királyi sanctio, miért kívántatnék meg ez más törvényekhez?

Nem csak a királyi méltóság szenved csorbát ezen rendszabály által. A törvény meggyengül a trónus lealacsonításánál fogva, honnan fényét és hatását kölcsönzi a nép szemében; s mind az, mi a törvényt gyengíti, akadályozza a közrend megállapodását. Vannak kik hiszik, hogy a szabadságnak róják le adósságukat, ha a királyi méltóságot lealacsonítják; de a szabadság visszautasítja ezen meggondolatlan adományt, mely előbb utóbb végomlását fogja eszközölni.

E szerbit kétnemű törvények készülnek; olyasok, melyek valóban bírják a királyi sanctióját, s melyek akaratának bélyegével lesznek ellátva, melyek ki fognak hirdettetni a fejedelmi méltóságtól környékezve, mindennek kíséretében, mi őket felmagasztalhatja a nemzet szemében; — s olyasok, melyekben a királyi akaratnak nem lesz része, melyek csak kancelláriai sanctióra támaszkodhatnak, s melyeknek kibocsátása nem hogy a fejedelem méltóságát is éreztetné,

kényszerítettségét és föggőségét fogja hirdetni mindenszerte.

Kérdem: ha fog-e olyatén törvény, mely e végrehajtó hatalom által kihirdetnének, mind a mellett, hogy azt, ha szabadjára hagyatják, visszautasította volna, — ha fog-e, mondom, a bizodalom ennek hű végrehajtására nézve a törvényhozó gyűlésnél s a nemzetnél oly alapon nyugodni, mint a törvényhozásnak a fejdelem által sanctionált minden egyéb végzéseire nézve?

Attól tartunk, hogy a fejdelem igazságos és szükséges törvények hozatalának fog ellent állhatni; és azt nem látjuk, mennyi akadályokkal nyugözheti le a törvények végrehajtását, ha kihirdeti a nélkül hogy helybenhagyná.

Az uralkodások változnak, a szenvedelmek minden nemei forrhatnak idővel a királyi széken. Tegyük fel egy mérész, ingerlékeny, a kemény zablától türelmetlenné vált királyt, ki magát királynak érzi még azon pillanatban is, midőn az alkotmány parancsolja, hogy szűnjék meg az lenni, azon pillanatban, midőn köteles pálczájának gögjét parancsoló hatalommal szemközt lealázni. ... Az összes közerővel felfegyverkezve, neheztelése vészeket fog felkelteni; gyászos körülmények talán elősegíthetik e királyi lázadást; önmaga készítheti előre távolról a sükert.

Ettől, azt mondják, nem csak a korlátolt megtagadás rendszerénél kell tartani; a korlátlan megtagadás szintily veszedelmes következéseket vonhat maga után, midőn a törvényhozó testület összes erejével fegyverkezik fel, hogy diadalmaskodjék. — De ezen két eset között nagy a különbség.

A királynak szabadságában állván választani a között: ha állandóul akar-e a sanctio megtagadásához ragaszkodni, vagy pedig bevárni a következéseket, melyeket ezen megtagadás magával hoz, mindig csak erkölcsi kényszerítést fog érezni. Ő összevetheti a veszedelmeket, melyek magát a nemzeti gyűlést fognák érni, ha valamennyi erőforrásait használná a királyi megtagadás legyözésére, — azon fontossággal,

melyet a gyűlés az illető törvénynek tulajdoníthat; ő remélheti, hogy a nemzeti gyűlés inkább le fog mondani a hozott végzésről, mintsem hogy valamennyi alkotmányos fegyverének használatát által veszélyeztesse a közügyet. Ha pedig a király enged elvégre, akkor ugyanazon szabadsági elvek szerint jár el, mint más esetben a törvényhozó gyűlés; tekintetbevételek, indokok által kormányoztatik; ellenállása eloszlatottnak látszik nem lenyűgözöttnek; ő enged mint király, mint a ki még ura önkaratának.

Jegyezzük meg továbbá, hogy a fejedelem, midőn korlátlan megtagadását kifejleszti, legalább nyíltan cselekszik, önvédelemre hívja fel a törvényhozó hatalmat. Ilyenkor törvényszerű küzdelem kezdődik, mely veszedelem nélkül, az észnek nyugott diadala által végződhetik. De az ideiglenes megtagadás elve mellett, ha a végrehajtó hatalom forradalomban akarja keresni akaratának felszabadítását, működhetik titokban, hasznát veheti a biztosságnak, melyben illetően megtagadás hagyja a törvényhozó hatalmat, megtámadja álmában, s előkészítheti eszközeit a sötétben.

Hogy a megtagadás jogát korlátoló ezen módosítás értékét megítélhessük, lássuk mindenekelőtt befolyását a törvényhozásra. A politikai intézkedések legnagyobb hatása nem mindig az, mely legközvetlenebbnek, legszembeszökőbbnek mutatkozik. Ok hatnak az emberek gondolkozására, befolyással vannak jellemökre, meghatározzák erkölceiket; ők oly állapotot idéznek elő, mely gyakran ellentétben áll a törvényhozók nézeteivel.

A királyi sanctio megtagadásának korlátai első tekintetre hasznosoknak látszanak annál fogva, mert a törvényhozó hatalom akaratát mindig fölébe emelik a végrehajtó hatalomnak, mely csak orgánumul, eszközül szolgál az elsőnek. De hassák át önök inkább a tárgyat, és nyomozzák ezen könnyű győzelem eredményeit: s látni fogják, mennyire kell attól tartani, hogy a meggondolás, az előrelátás, az igazság szelleme — ezen lényeges

szüksége minden törvényhozó testületnek — tetemesen gyengítetik általa.

A király hatalma, folytonosan ellenszegülni oly törvény sanctiójának, mely néki helytelennek látszik, természetesen hatással van a törvényhozók eljárására. Ez mérséklettebb, meggondoltak!) léssen, s több szorgalom fog mutatkozni: tekintetbe venni a közös érdeket, testvérülni a végzései felett bíraskodó rokon hatalommal. A törvényhozók azon lesznek, hogy egyetértésben maradjanak azon tekintélylyel, mely megtagadásainál megmaradhat. Ok előre fogják érezni az általános megrázódást, mely az érdekek s akaratok szerfelett erőszakos összekocczanásából származhatnék; ők megelőzik majd azon jogos ellenzéseket, melyekkel szemközt talán csökönősséget tanácsolna a veszedelmes góg.

Ha a királynak ellenállása szabott határidő lefolyása után szükségképen megszűnik, a törvényhozó gyűlés mindig biztos perspectivát lát maga előtt. Tudja, hogy kevés türelem s ugyanazon nézetekbeni megmaradás segédével, diadal-maskodni fog szükségképen. Ekkor gondolatjában azon hátnapra szökken át, mely a sanctiót kötelességévé teszi a végrehajtó hatalomnak, midőn a megtagadás joga megszűnik; s nem annyira azon vau, hogy végzéseinek sorsát bölcseségtől és ildomosságuktól függeszse fel, mint inkább azon, hogy őket az eldöntő pillanatig fenntarthassa.

S ne higye senki, hogy annálfogva, mert a megtagadásnak korlátlan joga talán alkalmazás nélkül fog maradni a király kezében, hogy ennélfogva ezen jog haszontalan, hogy, mint mondatott, a trónusnak csak tiszteleti kellékei közé sorozandó; mert épen ezen jognak jelenléte fogja megelőzhetni alkalmazását, holott hiánya szükségét éreztetné. Az erősséget épen annálfogva szoktuk megbecsülni, mert erősség. Vagy lehetséges-e azt következtetni: hogy azon esetre is, ha védelem nélkül marad, hogy akkor sem fogott volna bevétetni?

A követeknek a különféle törvényhozásokban megújulása csak kevésbé fogja megváltoztatni a törvényhozók hajla-

mát; s előre látható, hogy rendesen elődeik kívánságát fogják ismételni; mert nem csak, hogy ugyanazon tagok, kiktől a kívánság kiindult volt, a királynak a megtagadás számára kijelölt határidő előtt újra foglalhatják el helyeiket, s arra bírhatják társaikat, hogy támogassák azt, mit a nemzeti gyűlés becsületének fognak hívni; hanem mi több, az ezen pagy pörben felhívott közvélemény is aligha méltányos Ítéletet fog hozni. A nemzet sokkal hajlandóbb, magát az őt képviselő testülettel, melynek tagjai általa választattak, azonosítani, mint a végrehajtó hatalommal, melynek formái kevésbé népszerűek, s mely bizalmatlanságot gerjeszt mindig. E szerint a törvényhozó gyűlés érdekei könnyen nemzeti érdekek képében fognak feltűnni, s magánérdekek gyanánt a fejedelemi. S így nem bízhatni szerfelett az idő hatásába, mely a függőben maradt veszedelmes indítványokat megszüntetendi majdan, mint ezt a korlátolt megtagadás védői állítják. A korlátlan megtagadás jobb hatású fogott volna lenni; mert azon indítványok talán elmaradnak miatta.

A megtagadás tiszta és egyszerű jogához kapcsolt öszinteség és erélyesség helyébe, a jog korlátozása által a gyengeség és ármánykodás álnok fogásait léptetjük. A korona, hogy a kényszerítésben fekvő megalázódást kikerülje, vagy könnyelműen sanctionáland oly törvényeket, melyek megvizsgálandók lettek volna, vagy módok után fog nézni, hogy befolyást gyakoroljon a törvényhozó testület működéseire. Már pedig egy terjedelmes hatalom ipariája, mely valamennyi kegyelemnek forrása, nem fog ily módok híjával lenni.

A törvényeket a nemzeti jellemhez idomítani nem jelent annyit, mint ezen jellemet kicsapongásiban is legyezgetni, hanem jelenti ezen kicsapongásoknak Üdves féken tartását. Ilyformán mozdítják elő a bölcs intézkedések az emberi tökélyesedést. Ha tehát valamely nemzetben több a közjó utáni vágy, mint a közjó létesítése körül tett tapasztalás; ha az egyenlőség, szabadság és boldogság újdontan új ösvényébe hanyat-homlok akarnak rohanni az emberek, nem hogy azt megfutni

törekednének; ha az eszmék körüli elbizakodottság elhamarkodtatná velök a vizsgálatot, s időelőtti végzések hozatalára tenné őket hajlandókká; ha a törvényhozó szellem még köztők meg nem szülemlett volna, olyatén hajlam lévén az, melyet még nevelni kellene; ha az elhamarkodás és éretlenség néhány nyomait máris lehetne a nemzet új törvényhozási pályáján szemlélni, — vájjon akkor tanácsos-e, korlátok nélkül hagyni a törvényhozókat, csak formabeli gátat emelni ellenük, mely önmagától elenyésszik, s e szerint védelem nélkül adni nekik által a trónus és a nemzet jövődjét?

A bölcsek democratiák magok magokat korlátozták hatalmas óvások által a közügyi könnyelműség ellen; az általuk hozott törvények fokonkint különböző kamarákban dolgoztatnak ki, melyek viszonyaikat, illemeiket, tárgyukat és formájukat megvizsgálják; s csak ha tökéletesen megérleltettek, terjesztetnek a nép sanctiója elébe. S így mennyivel inkább szükséges, hogy a nemzet oly monarchiában, hol a törvényhozó hatalom functiói épen azok, melyek legtöbb cselekvősséggel bírnak, képviselő gyűlésre bíztak, — hogy, mondom, a nemzet ügyekezze ezen gyűlést mérsékelni, szigorú formák alá vetni, s önnön szabadságát ilyen hatalom megtámadásai és elfajulása ellen védeni; mert nem kell megfélemlenünk, hogy a nemzeti gyűlés nem maga a nemzet, s hogy minden részletes gyűlés az aristocratiának csiráit hordja magában.

Mily óvások tétettek a készülő alkotmányban, hogy a nemzet ezen veszélyek ellen biztosítsák? A végrehajtó hatalmat mindenkép ellenörködés alatt, korlátok között találjuk; s a törvényhozó hatalomnak eddiglen más szabályát, más korlátját nem ismerjük, mint tulajdon akarátát. Midőn magát egyetlenegy tanácsból állónak nyilatkoztatta, lemondott a lehetőségéről, önmaga felett ellenörködni, s önnön kebelében érlelni meg önnön határozatait.

A szabad, önkéntes királyi sanctio, a trónus méltósága szükséges előjogának, s a törvényhozó tevékenység elkerül-

hellen mérséklőjének mutatkozott egyszersmind. Ezen, magának a fejedelemnek érdeke által szabályozott sanctio a korlátlan megtagadás minden jó következményeivel bírt volna, ennek bal tulajdonai nélkül, s ajánlatos azonfelül oly oldalról, melylyel a korlátolt megtagadás nem bír. Mi lealacsonítottuk ezen főjogot. Az alkotmány oly időről s oly körülményekről szól, midőn a sanctio erőszakolttá válik, s midőn csak névszerint mondathatik sanctiónak. Ez által lényegében szüntetik meg az öszves sanctio; mert, hogy ez egyetlenegyszer létezhessék, nem szükséges-e, miszerint mindig megtagadathassék?

Vessünk egy pillanatot Európa legszabadabb állodalmaira: van-e csak egyetlenegy is, hol a törvényhozó hatalom magát oly annyira felszabadította volna minden megszorító óvás, minden önmaga elleni visszahatás alól? Van-e csak egyetlenegy is, melyben legalább néhány azon republikái formáknak nem léteznék, melyek mérsékelvén a menetet, mintegy valamennyi érdekekkel lépnek tanácskozásba, s így bölcseséggel haladnak a közjó nagy eredménye felé?

Midőn a végrehajtó hatalom, mint tulajdon kicsapongásainak martaléka, fék és szabály nélkül, véghatárához ér, akkor önmagától bomlik szét; visszatér a nemzethez, honnan kiindult. Akkor egynek hibáit mindnyájan hozzák helyre, a politikai gép újjá alakú vagy megíjúl a erisisben. Nem kell messze mennünk, hogy erre példát találjunk.

De ha a forradalom ellenkezőleg indult volna ki; ha a törvényhozó testület, egynél több módja lévén neki a nagyra-vágyáshoz és elnyomáshoz, nagyra-vágyóvá és elnyomóvá válnék; ha egy nap kényszerítené a nemzetet, felkelni egy gyászos oligarchia ellen, vagy kényszerítené a fejedelmet, egyesülni a nemzettel e gyűlöletes járomnak lerázására; akkor rémiiletés pártok keletkeznének a decomponált nagy testből; a leghatalmasabb főnökök központul fognának szolgálni azon különféle felekezeteknek, melyek egymást meghódítani töre-

kednének; minden kormány aristocratiai anarchia által semmisítenék meg; s ha a királyi hatalom, a szakadás és boldogtalanság éveit után végre diadalmaskodnék, az csak mindennek lapításával, azaz: mindennek tönkre tételével történhetnék. A közszabadság eltemetve maradna a romok alatt. Csak egy korlátlan úr volna királyi név alatt, s a nép nyugton élne és megvetve csaknem szükségessé vált despotismus alatt.

S ez volna azon perspectivának véghatára, mely a keletkező alkotmány fenekén mutatkozik? — Ha igen, akkor az állapot, honnan előlépünk, jobb dolgokat készítet volna annál, melybe belépni sietünk. A despotismus, erőszakoskodásainak és rendetlenségeinek közepette, a szabadság közel helyreállításának csiráját hordaná magában: holott a szabadság, azon merész emlékebe, melyet önmagának emel, már színváltozásának és romlásának elemeit rekesztené be.“

Ítélje meg maga az olvasó, ha nem voltak-e azok a monarchia ügyének árulói, kik Mirabeaut folyvást a legfeketébb színekkel festették le a király előtt, kik őt a monarchiái alkotmány ellenének, az anarchia legbuzgobb apostolának híresztelték ki; s ítélje meg továbbá az olvasó, mily hitelt érdemlők azon úgynevezett historikusok, kik a személyek arczképezéséhez a pamphletírók mázbögréjéből kölcsönzik a színeket a reájok hagyományul szállított torzkép festéséhez; nem hogy szemébe néznének az álarc nélkül fellépett férfúnak, ki a czudarokkal szemközt Medusaarczczal szeretett volna bírni, s ki az eszelősöket és gyávákat elriasztotta volt maga elől, de kinek arczából a józanok s a becsületesek az alkotmányos állampolgár, s a teremtő genius vonásait

olvashatták ki. A közlött cikkelyt mi illeti, ahhoz hasonlót, az eszmék alaposságára, a közügyek állásának biztos felfogására, a nézetek államtani értékességére nézve, a Constituante annyi szónoklati kincsei között, csak egyet ismerünk, azt, melyet Duport életrajzában fogunk közleni. A korlátolt vétónak czélszerűtlen, sőt veszedelmes voltát, azt, hogy épen ellenkezőleg a Cicero által említett vétóval, mely a tiltakozónak „injuriae faciendae potestatem ademit, auxilii ferendi reliquit,“ az illetőkön nem segített s a fejedelemnek ártott, — vagy is, mint felelőbb Odilon Barrot után mondtuk: elégtelen volt a rosznak akadályozására, de elégséges a fejedelem veszélyeztetésére, — azt világosan mutatja a vétónak négyszeri alkalmazása a Constituante után következett, úgynevezett „législat.ive“ gyűlés idejében, mely kísérletek nem hogy az illető ügyet ideig óráig biztosították volna: talán még az emigránsok örült taktikájánál is inkább siettették Lajosnak és családnak a „temple“ba kerülését, s azon napot, melyre Fitt az: „excidat illa dies aevo“-t alkalmazd.

Miután September 20-án kivált Mirabeaunak sürgetéseire, az augustus 4-kei éjjel hozott végzések Lajos által lielybenhagyattak, Necker rendkívüli, egyszer mindenkorra fizetendő adónak megszavazására hívá fel a gyűlést, mely a jövedelemnek egy negyedrészt, s drágaságok s készpénz után százától másfelet foglaljon magában, s mely alól csak a nap-számosak s a negyven livrenél csekélyebb jövedelemmel bíró egyének legyenek felmentve. Mirabeau-

nak eljárása ez alkalommal jellemzetes reá nézve, de talán még jellemzetesebb azokra nézve, kiket szónoklata magával ragadott. Oda czélt, hogy Neckernek terve elfogadtassák, de Neckernek feleletterhe alatt, miután, úgymond, nincs idő a tervet megvizsgálni, s másrészt a közhitei letéteményesei, a nemzet képviselői öngyalázat nélkül nem vonhatják meg Neckertől támaszukat. Ismétlé, hogy a gyűlés annyira van elfoglalva az alkotmány szerkesztésével, hogy Necker tervének közelebbi vizsgálatába nem ereszkedhetik, hogy a miniszternek népszerűségét utilisálni kell, hogy a közvélemény pártolása nélkül a legnagyobb talantum sem diadalmaskodhatnék a körülmények felett, hogy Neckernek tervét minden bővebb meghányás nélkül kell elfogadni, mert a legparányiabb halasztás is öregbíti a bajt, mert ez egy nap, egy óra, egy pillanat múlva halálossá válhatik; — s midőn a gyűlés elbámult, látván, hogy a szónok, ellenét, a pénzügyi minisztert, kinek financiai elveit most sem vallá a magáéinak, ideig óráig financiai dictaturával akarja felruháztatni, Mirabeau harmad ízben is felállott a szószékre, s újra és újra lelkére kötvén az ünnepélyes csendben figyelő gyűlésnek a terv elfogadását, ekkép rekeszté be kétséget, ingadozást elsodró előadását:

„Oh! ha ünnepélyes kinyilatkoztatások nem biztosítanák tiszteletünket a közhitei iránt, a bukás gyalázatos szavátóli iszonyodásunkat: akkor bátor volnék azon titkos, s talán minnenmagunk előtt is ismeretlen indító okokat nyomozgatni, melyek nekünk botorul hátrálást sugallanak azon

pillanatban, midőn egy nagyszerű áldozat küszöbén állunk, melynek nem leszen hatása, ha elhalasztjuk, ha nem fakad valóságos önmegadásból. Azoknak, kik talán már megbarátkoztak a közkötelezettség megszegésének gondolatával, mert a rendkívüli áldozatoktól, az iszonyú adótól tartanak, — azoknak mondanám: hiszen mi egyéb a bukás, mint legkegyetlenebb, leggonoszabb, legegyenetlenebb, leggyászosabb adó? . . . Barátim, figyelmezzetek egy szavamra, egyetlenegy szóra.

Két százados zsákmánylások és ragadozások ásták meg azon örvényt, mely tátong, hogy az országot elnyelje; ezen borzasztó örvényt be kell tölteni. Ha mondanám néktek: íme itt van a francia birtokosok lajstroma, választzatok a leggazdagabbak között, hogy minél kevesebb polgárokat áldozatok fel, de választzatok; mert nem szükséges-e egy kis számnak veszedelmeztetése, hogy a néptömeg megmentessék? íme, ezen kétezer notablenak van annyija, mennyi a deficit pótlására szükséges: hozzatok vissza financiáitokba a rendet; a, békét és boldogságot az országba; sújtsátok, áldozatok fel könyörületlenül ezen gyászos választottakat, vessétek le őket az örvénybe, s ez be fog csukódni ... Ti iszonyodva hátráltok . . . S nem látjátok-e, ti következtelen, ti kishitű emberek, hogy midőn a bukást törvényesítitek, vagy midőn — a mi még ennél is gyalázatosabb — elkerülhetlenné teszitek a bukást a nélkül hogy célzt érnétek, — hogy akkor még ezerszer bűnösebb cselekedettel szennyezzétek be magatokat, és — megfoghatlan dolog! — a mily bűnös oly haszontalan cselekménnyel: holott amaz iszonyú állapot legalább eltüntetné a deficitet. Vagy azt hiszitek, hogy mert nem fogtatok fizetni, hogy azért már semmivel sem fogtok tartozni? azt hiszitek, hogy azon ezer, azon millió emberek, kik e rémületes explosio vagy ellencsapásai által mindent elveszítenek egy pillanatban, mi életüknek gyönyörűségét s talán egyetlen biztosítékát tévé, hogy azok miatt nyugalomban fogjátok élvezhetni e büntetet? Stoicus szemléelői azon felszámíthatlan

szerencsétlenségeknek, melyeket e catastropha Franciaországra hányand, érzéketlen ego-stáb, kik hiszitek, hogy a kétségbeesés s nyomorúság ezen vonaglásai el fognak tűnni mint annyi egyéb, s annál gyorsabban, mennél erőszakosbak voltak, — vájjon bizonyosak vagytok-e, hogy ennyi kenyér nélkül maradt ember békén engedendi ízlelnetek azon étkeket, melyeknek sem számát sem finomságát nem akartátok lejjebb szállítani? . . . Nem, ti el fogtok veszni, és azon egyetemi conflagratióban, melyet nem iszonyodtok felgyújtani, veszett becsületek egyetlenegyét sem fog gyalázatos élvezetei között megmenteni.

Ennyire fogunk jutni . . . Hazafiságról, a hazafiság tüzeréről, a hazafiságra buzdításról hallok szót tenni. Ah! ne gyalázzátok meg a hazának s a hazafiságnak nevét. Mintha bizony, rendkívüli nagylelkűség rejlenék abban, ha feláldozzuk jövedelmünknek egy részét, hogy özves birtokunkat megmentsük! Hiszen ez nem egyéb egyszerű számvetésnél, s a ki még tovább is késnék, az a haragot csak azon megvetés által fegyverkezheti le, melyet botorsága érdemel. Igen, én a legközönségesebb ildomoságra, a legmindennapiabb bölcseségre, én legkézzelfoghatóbb érdeletekre hivatkozom. Én nem mondom többé nektek, mint hajdanában: S ti lennétek az első nemzet, mely a többieknek példát adand, mint szegheti meg hitét az özves nép? Én nem mondom többé nektek: Ah! mi jogotok lehet a szabadsághoz, mi eszközökkel fogtok bírni annak fenntartására, ha mindjárt első lépéstök túlteszen a legromlottabb kormányok czudarságain? ha hozzájárulástoknak és felügyeléstöknek szüksége nem szolgál biztosítékul alkotmánytoknak? . . . Én azt mondom nektek: ti be fogtok rántatni az egyetemi végveszélybe, s magatok vagytok azon áldozat első érdekeltjei, melyet a kormány töletek kíván.

Szavazzátok meg ezen rendkívüli adót, s legyen bár elégséges! Szavazzátok, mert ha kétségeitek vannak a módra nézve (homályos, fel nem világosított kétségeitek), lehetetlen, kétségkednetek az adónak szükséges volta s tehetetlenség-

günk iránt, azt közvetlenül egyébbel pótolni. Szavazzatok meg; mert a közügyek halasztást nem szenvednek, s mert mi felelősek vagyunk minden késedelemért. Óvakodjatok, időt kívánni; a szerencsétlenség nem ád soha ... Ah, uraim! egy palais-royali nevetség indítvány, egy nevetni való lázadás következtében, mely csak a gyenge fejek előtt bírhatott nyomatokkal, vagy néhány árulkodónak gonosz célzataiban, hallottatok minapában e dőre szavakat: „Catilina Rómának kapái előtt van, s mi tanácskozunk.“ Pedig akkor bizony se Catilina, se veszedelmek, se lázadók, se Róma nem volt körülöttünk ... De ma a bukás, a gyalázatos bukás van előttünk; azzal fenyeget, hogy megemészti benneteket, birtokaitokat, becsületetöket, — és ti tanácskoztok!“

Nem volt mód, hogy fiatal, a lelkesedés minden szelídjének megnyíló gyűlés ellene állhasson e szónoklatnak. S Mirabeau csakugyan e naptól fogva, mint Dumont emlékirataiban olvassuk, mintegy kiváló lénynek tekintett; nem volt többé versenytársa; voltak szónokok kívüle, de csak d volt a szónoklat mestere; s annál élénkebb volt a benyomás, mert ezen beszéd rögtönöztetett, tehát nem lehetett reá elkészülni, és mert épen azon pillanatban, midőn fölébe emelkedett mindennek, miben mások (genfi barátjai s nevezetesen Dumont maga is) segédére voltak, mindent csak önmagából merített.

Az October 5-dikei s 6-dikai eseményeket, melyeknek következtében Lajos s a nemzeti gyűlés Yersaillesből Párisba költöztek, csak melleleg említjük, mert a, francia forradalom kritikai ismeretével bírók ma már aggregét látnak azon vádak alján, melyek Mirabeaut e lázadás bujtogatójának híresztelték.

Maury, az udvar legszenvedelmesebb párthíve, s Mirabeaunak talán legindulatosabb ellene a Constituante kebelében, maga Maury a gyűlés szószerkén vallomást tett, miszerint a por irományaiból meggyőződött, hogy Mirabeaunak azon lázadáshoz nem volt semmi köze; és Mallet du Pan, a royalista-párt legjelesebb journalistája (sz. 1749. mh. 1800.), ki benne 1789-ben minden rosznak forrását látta, 1800-ban kinyilatkoztató: hogy miután huzamos ideig az October 6-dikai rejtelmet áthatni törekedett, miután mindennemű tanúságtételeket együvé hasonlított, miután elégséges bizonyságokat gyűjtött össze, meggyőződött: hogy Mirabeaunak ezen büntetben sem elméletileg sem gyakorlatilag nem volt része.

Mirabeau teljes joggal irható, e hírekre vonatkozólag, tíz nappal utóbb nagybátyjának: minden józan ember fogja látni, hogy néha egy ismeretlen, hír és név nélküli ármánykodó huzamos ideig gázkodhatik ilyképen, a nélkül hogy megfenyítetnék; de gróf Mirabeau, ő kit engesztelhetlen ellenek környékeznek mindig, egy hibás lépést sem tehetne büntetlenül.

Mirabeaunak magaviseleté ez alkalommal egyiránt komoly és éles volt mind az udvar, mind a garázdálkodó tömeg irányában. Midőn a jobb oldal kétségbevoná az ellenforradalomra célzó készüléteket, Mirabeau késznek nyilatkozott, aláírni a vádpontokat, s ezeket diadalmas bizonyossággal támogatni, „feltéve — úgy mond — hogy a gyűlés egyedül a király személyét fogja sérthetlenné, s mást

mindenkit, bár mi magas állású legyen, a törvények által sújthatónak nyilatkoztatni.“ Midőn pedig a fel-lázadt néptömeg fegyveresen a gyűlés teremébe ro-hant, s a tanácskozást félbenszakítá, e szókkal: „kenyeret, kenyeret, nem hosszú beszédeket,“ Mira-beau felkiáltott: szeretném tudni, ki mer itt reánk törvényt tukmálni? —se szavak, az ő hangjának, az ő mimikájának kíséretében elnémították a felbő-szülteket.

October 19-én — az nap midőn a gyűlés első ülését tartá Párisban — Mirabeau Lafayettenak, mint a nemzeti őrsereg vezérének, s Baillynak, mint Páris városa maire-jének köszönetét szavaztatott; 27-én indítványt tett, hogy a megbukott adós s még fiai is, ha atyjuknak tartozását le nem fizették, követekül ne választathassanak; 30-án és november 2-án az autuni püspök (Talleyrand) indítványát pártolá, hogy az egyházi javak a nemzet rendelkezésétől függhenek, s végzés hozatván ez értelemben, az két nappal utóbb a király által helybenhagyatott.

E tájban esik az udvarnak, vagy inkább Lajos-nak s a királynénak első közeledése Mirabeauhoz. Ez, — mint Lameth Sándornak: „a Constituante tör-ténetei“ című munkájából láthatni, — röviddel az October 5-dikei és 6-dikai események után, egyik roko-nához, Aragon marquisnéhez, Lafayettet, Latour-Maubourg-t, Larochefoucauld-t, Laborde-Mérévillet, Barnave-ot, Duportot s a Lameth testvéreket tanács-kozás végett megkíván, alkotmányos minisztérium képezésére a gyűlés több népszerű nevét jelelteté ki

velők, melyek aztán Lafayette által a királynak voltak ajánlatandók. Talleyrand, Thouret, Laroche-foucauld-Liancourt neveiket találjuk közöttök, de nem Mirabeauét, ki alkalmasint azért, mert Lafayette vonakodott e minisztérium tagjává válni, önnön kijelentését is ellenzé, okul adván: hogy egy halom előítélet küzd ellene, s hogy még időre van szüksége ezen előítéletek legyőzésére.

Lajos, úgy látszik, nem sok hajlandósággal volt ezen tervezett új minisztérium iránt; de látván, hogy a terv Mirabeautól indul ki, őt magát szerette volna minisztériumában szemlélni, s Mirabeau csakugyan november elején bizton hívé, hogy rövid idő múlva kormányozni fogja a birodalmat. Ő mindig úgy vélekedett, s mind a szószeken, mind hírlapjában több ízben kinyilatkoztatá: hogy elkerülhetlenül szükséges, miszerint a miniszter követ is maradhasson egyszersmind, — mint Angliában látjuk; — hogy a gyűlésben ne csak eltűressék, ne csak felvilágosítás adására a terem korlátai elé idéztessék, hanem, hogy állandó tanácskozási és szavazási joggal bírjon. Most, midőn magát minisztériumának előestvéjén hívé, természetesen kétszeresen érzé Mirabeau az eddigi miniszterek szomorú állását a gyűléssel szemközt, s november 6-án, miután a pénzügyről szólott, s az akkori minisztérium valamelyik lépését roszallotta, beszédét ekkép rekeszté be:

„Mi oknál fogva kell a minisztereknek távol maradniok a nemzeti gyűléstől? hogy fogunk mi valóságos közerőt megállapíthatni, ha a végrehajtó hatalom s a törvényhozó testület

ellenségeknek nézik egymást, ha veszedelmesnek tartják, egymással tanakodniok a közügyről? Nézzük Angliát; jött-e valaha eszébe, a király minisztereit kirekeszteni a parlamentből? Sőt nem lát-e Anglia épen a miniszterek jelenlétében parlamentarizmus szabadtéket? nem intézhet-e a parlament mindenik tagja kérdéseket a miniszterekhez? nem tartoznak-e ezek felelni? s nem válnak-e ezáltal a kibúvások, félreértések, hamis állítások lehetlenekké?

Vagy talán azt fogjuk mondani: hogy a nemzeti gyűlésnek nincsen szüksége a miniszterek értesítésére? De hiszen főképp ezekhez tartozik a tények ismerete? Azok, kik a törvényeket hozzák, nem tanulhatnak semmit azoktól, kik a törvényeket végrehajtják, és viszont? S hol történhetik ezen kölcsönös értesítés nagyobb haszonnal, mint a gyűlés kebelében? Ha a miniszterek a gyűlésből kirekesztetnek, akkor azt válaszolhatják, a mi nekik tetszik, vagy nem is válaszolnak egyáltalában. Talán decretumok útján fognak megkérdeztetni? de ez esetben mennyi bonyolódás, mennyi késedelmek, homályosságok, összekoceanások, meglegedetlenségek! Ha a miniszter távol van a gyűléstől, csak többség által idéztethetik ide; ha jelen van, egyetlenegy tagnak felhívása is kötelezi őt, nyilatkoznia mindnyájunk előtt s mindenről.

Hol fogják a miniszterek észrevételeiket a törvényhozás végzéseiről hasznosabban előadhatni? hol fognak előítéleteik, hibáik, nagyravágásuk nagyobb erélyességgel leleplezteni? hol fognak inkább járulhatni a határozatok állandóságához? hol fogják magokat ünnepélyesebben ezen határozatok végrehajtására lekötelezni? — nemde, a nemzeti gyűlésben.

Vagy talán azt fogják mondani: hogy a miniszternek nagyobb befolyásuk leszen a gyűlésben, mint ha nem volna joguk ott ülni? — bizony, nehéz lenne ezt bebizonyítani. A miniszterek befolyása, ha nem talentumaik és erényeik eredménye, titkos fogásokból és megvesztegetésekből származik; s ha ez ellen van gyógyszer, az csak abban állhat, hogy mint a gyűlés tagjai szünet nélkül szemmel tartathat-

nak az ellenzék által, melynek nem áll érdekében, kímélettel lenni irántuk.

Szeretném tudni, miért kellene nekünk a miniszterek jelenlététől tartani? talán azért, mert magok fogják kijelelni áldozataikat? De ne feledkezzünk meg arról, hogy mi szabad alkotmányt alapítunk, s hogy a despotismus, ha állandó nemzeti gyűléseket képes volna kiállani, ezeket kémjeivel töltené meg, kik elől a bátor férfiak úgy nem menekülhetnének, mint nem a miniszterek jelenléte elől. Minket csak az egyéni szabadságról hozott törvények fognak a miniszteri zsarnokság alól felmenteni, ezekben áll a szavazatok szabadságának való, egyetlenegy palládiuma.

Nem, mi nem fogunk alaptalan aggodalmaknak, hiú agyrémeknek engedni; mi nem fogunk azon gyanakodó féltékenységgel bírní, mely épen azért, hogy mindenkép kikerülni ügyekszik a veszedelmeket, hanyathomlok rohan beléjük.

A végrehajtó hatalom fő kezelői szükségesek minden törvényhozó gyűlésben; ők értelmisége orgánumainak egyik részét teszik, a velők megvitatott törvények könnyebben alakúinak; a sanctio biztosabbá, a végrehajtás teljesebbé válik; jelenlétük megelőzendí a közbenjöhétó félreértéseket, biztosítandja eljárásunkat, s több öszhangzást hozand azon két hatalom közé, melyekre a birodalom sorsa van bízva.“

Így szólott Mirabeau. S mit tön a gyűlés, mely a minisztérium tagjaitól megtudá, bogy a szónok értelmében hozandó végzés első lépés leszén Mirabeunak a minisztériumba jutásához? — A gyűlésnek udvari pártja, mely Mirabeaut minden áron távol akará tartani a kormánytól, nehogy általa az alkotmány ügye szilárdítathassék, szövetségre lépett azokkal, kiknek Mirabeau nem volt eléggé forradalmi

ember, kik már is tovább akartak menni, mint a Constituante többsége, s hozzájuk járulván még egy két tapasztalatlan ideológ szavazata, kik ezen kivárlólag gyakorlati szabály nagy fontosságát nem méltányolták eléggé, — végzés keletkezett: hogy a miniszterek sem tanácskozási, sem szavazási joggal nem bírhatnak a gyűlésben; s mi több: hogy a követek nem választathatók miniszterekül. Híjába hozá fel Mirabeau, hogy a végzés utóbbik része csak ellene lévén hozva, elégséges lészen kimondani: hogy ő, Mirabeau, nem válhatik miniszterré; hogy örűlt-ség hinni: miszerint azért, mert valaki a választók bizodalját bírja, már nem bírhatja a fejedelmét; hogy tagadhatlanúl jobb, ha a király a nép választottainak sorából szedi a minisztereket, mint ha azokat az udvaroncok seregéből választja; — mind híjába, a végzés meghozatott, azon végzés, melyről negyvenöt évvel utóbb Lamartine így nyilatkozott a követek kamarájában:

„Emlékezzünk vissza a Constituante által hozott azon gyászos törvényre, mely szerint tagjai csak két évvel a gyűlés eloslása után válhattak miniszterek-ké. Ezen törvény Mirabeau ellen volt intézve; ő azt magára nézve elfogadta, de bámulatos ösztöne érezteté vele e végzés módnélküli fonákságát és gyászos voltát, s ellene volt másokért. Mi történt? — a törvény meghozatott, Mirabeau nem volt miniszter, és Franciaország megfosztatott az újabb idők legnagyobb politikai geniusának szervező szolgálataitól, ilyesek az irigység s a kizárás törvényei, migtizedelik

az értelmiségeket, vigasztalják a középszerűségeket, és megrontják az országot.“

Mirabeau nem palástolá sem azt, hogy a mind inkább közeledő vész fékezésére is szándéka volt megragadni a kormányt; sem azt, hogy a gyűlés, midőn önnön tagjait, a nemzet színét távol tartá a kormánytól, oly politikai hibát követett el, melyért lakolni fog az ország. Testvérének, gr. du Saillant-nénak, november 18-án e tárgyra vonatkozólag ezt írta: „Ne szólj nekem ezen gyalázatos vagy szerfelett buta gyűlölködésekről, s ne boszankodjál azért, mert minket érnek, hanem azért, mert az állodalmat s a forradalmat érik, melyhez ők nem értenek; valóban jogom volna szólanom, mint Cicero Atticushoz: *Quaeris deinceps, qui nunc sit status rerum, et qui meus? Reipublicae statum ilium, quem tu meo consilio, ego divino confirmatum putabam, qui bonorum omnium conjunctione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi quis nos Deus respererit, elapsumscito esse de manibus uno hoc iudicio.* — Fiad majd megmagyarázni fogja, hogy mit akarok mondani.“ Mauvillonnak pedig e tájban ezeket írta: „Ali, barátom! önnek nagyon is igaza van: Szerfelett sok hiúság és kevés dicsőség-szeretet. Ez oknál fogva kell változtatnunk a nemzeti jellemet, s hogy eszközölhetnők ezt jobban, mint egy új időszak alapítása által? Egyébiránt nálunk még nincsenek pártok; mind ez csak a második s talán a harmadik törvényhozás alkalmával fog származni, mert mi természetünkénél fogva nem vagyunk rendszeresek,

Nem mondom, hogy a gyűlés nem kissé szigorú irántam; de ha tudná ön, hányféleképp ármánykodtak ellenem a miniszterek, s valamennyi pártembryo!..

S mind a mellett még sem akadályozhatják soha, hogy ezen nyakas, zajgó s kitünőleg ostracista gyűlés néha általam ne vezéreltessék korlátlanul. “

A december 20-án hozott végzéshez, mely szerint Franciaország nyolczvanhárom kerületre — mindenik külön közigazgatási tanácssal — ezen kerületek ismét külön igazgatóságokkal bíró járásokra, ezen járások pedig cautionokra osztattak, — e törvény hozatalában, mely a régi Franciaországot közigazgatási tekintetben tökéletesen megszüntette, nagy része volt Mirabeaunak is, de ő a felosztásnál nem annyira oro- és hydrographiai tekintetekre, mint inkább ethnographiai szempontokra szeretett volna ügyelni, s nyolczvanhárom kerület helyett százhuszat ajánlott.

1790. januárius 9-én midőn az engedelmességet megtagadó rennesi parlamentnek a gyűlés elébe idézett elnöke a Bretagne szabadítékaira hivatkozott, Mirabeau szokott hevével támadá meg a parlamenteket, melyek — úgy mond — századok óta a nép által uralkodni akartak a király felett s a királyok által a nép felett, s most előttünk dicsekednek engedtlenségükkel. Kit képviselnek ők? hol van erejük egy forradalom irányában, mely náloknál jóval erősebb akadályokat győzött le? mit mívelhetnek ők, a legyőzött szabadítékok orgánumai, a nemzeti reform ellen, melyre szerzői jogosítva voltak, mely a nemzet érdekében történt, s melyet a nemzet helyeselt?

mily értékkel bírhatnak ma ezen tisztán helybeli, erőszak vagy ravaszság útján alakult egyezkedések, ama nagy politikai szerződés ellenében, melyet valamennyi francia irt alá? — Ily hangon szólt Mirabeau, midőn a feudalismus újra az alkotmányosság álorczájával állott elő; s határozat kelt: „hogy a rennesi parlament tagjai mindaddig képtelenek lesznek az activ polgárok jogkörében eljárni, míg a hűség esküjét le nem teendik a nemzeti gyűlés által hozott s a király által helybenhagyott alkotmányra.“ Két héttel utóbb, midőn indítvány tétetett: vizsgáltatnának meg a közadosság eredete, okai és öregbülése, — Mirabeau ellene volt ez indítványnak, mint olyanak, mely önkénytes, s a törvényes és törvénytelen jogcímeket egyiránt sújtó kutatássá fajúihatna. Erre, egészen váratlaní, épen Maury, a minden birtokcízimnek legszenvedelmesebb ügyvéde támadá meg Mirabeaut, s oly hangon, hogy találkoztak, kik őt a nemzeti gyűlésből kirekeszteni akarták. Mirabeau, ki egy idő óta tökéletesen érzéketlenné vált minden megtámadás ellen, s ki barátjainak gyakran emlegeté Senecáuk e szavait: Magni animi est injurias desplicere: ultionis contumeliosissimum genus est, non esse visum dignum ex quo peteretur ultio. Multi leves injurias altius sibi demisere, dum vindicant. lile magnus et nobilis est, qui more magnae ferae latratus minuatorum canum securus exaudit, — Mirabeau, arra figyelmezteté a gyűlést: hogy a kizárás indítványában nagy közjogi kérdés rejlik, mely még nem vitattatott meg, s még

nincsen eldöntve, — s azt mondá: hogy a szavaknak egyszerű megrovása is elégséges büntetés.

Februárius 20-án Casalés az egyre növekedő rendetlenségekre figyelmeztetvén a gyűlést, indítványt tett: ruháztatnék fel a fejedelem három hónapra korlátlan végrehajtó hatalommal; — Mirabeau ezt Theseus és Hercules idejébe illő indítványnak mondá, midőn egy ember nemzeteket és szörnyeteket hódított; de szükségesnek látá, hogy a lázadások elnyomására ne csak a községek felelőssége állapítassék meg, hanem hogy az egyes községi tisztviselők személyesen is felelősökké tétessenek; — az indítványnak ez utóbbi része, ha mindjárt egyik versenytársa — Dupont által is pártoltatott, nem válhatott végzéssé.

Április 13-án, midőn az egyházi javak saecularisatiója új vitáknak adott alkalmat, mondá Mirabeau a híressé vált szavakat: „Miután mások történeti idézésekhöz is folyamodtak a szőnyegen levő tárgyban, magam is idézek egyet. Emlékezzenek vissza önök, hogy innen, e székről honnan szólok, látom azon palotának ablakát, hol a lázadók földi érdekeket kapcsolván össze a vallásnak legszentebb érdekeivel, elsütötték egy francia fejedelem kezében a gyászos csőt, mely jelül szolgált Bertalan éjének.“

Mirabeau már egy korábbi alkalommal, midőn javaslatba hozott: oszlanék szét a nemzeti gyűlés s engedné át helyét líj választottaknak, — ellenzé. az indítványt. Midőn április 19-én a jobb oldal tagjai, mert botorul úgy vélekedtek, hogy az új törvényho-

zás kevésbé forradalminak mutatkoznék: kétségbe vonván a gyűlés jogát, szűkre mért utasításaival még tovább is képviselni a birodalmat, új választásokat sürgettek, — Maury abbé oda nyilatkozott: miszerint a nemzeti gyűlés csak azért van együtt, hogy a francia népnek befolyását a törvényhozásra biztosítsa, hogy megállapítsa, miszerint az adó felajánlásához a nemzet hozzájárulása szükséges; — s az alkotmányt késznek, a gyűlést korlátain túlcsapongónak mondván, folytatá: „én ellene vagyok minden törvénynek, mely a népnek jogait a képviselőkre korlátolná ... a szabadság felettünk áll, s mi tulajdon hatalmunkat rontjuk le, midőn a nemzeti hatalmat korlátoljuk“, (azaz: ne hozzunk belátásunk szerint törvényeket, hanem menjünk haza s kérjünk új utasításokat). Mirabeau ekkor lángoló ellenszónoklatát, melyben a nemzeti gyűlés szolgálatait s ezek által kivívott, és utasításokkal, a közjót veszélyező idővesztegetés nélkül nem korlátozható jogait tárgyalá, — ekképen fejezé be: „Uraim, önök mindnyájan ismerik azon rómainak eljárását, ki hogy hazáját nagy összeesküvéstől megmentse, kénytelen volt túllépni azon határokon, melyeket a törvény kijelelt volt hatalmának. Egy szórszálhasogató tribunus esküt követelt tőle, hogy a törvényeket megtartotta. Ő úgy vélekedett, hogy ezen álnok kérdés által vagy hamis esküre, vagy alkalmatlan valloásra fogja bírni a consult. Én esküszöm, válaszolá a nagy férfiú; én esküszöm, hogy az országot megmentettem! . . . Uraim! én esküszöm, hogy önök

megmentették a közjót!“ — A gyűlés végzést hozott: hogy a nemzeti gyűlés csak az alkotmánynak bevégezésével oszolhatik szét; s hogy a kötelező' utasítások a jelen ülés idejére eltöröltetnek. (Az 1791. alkotmány őket jövődre nézve is eltörölte.)

Május 3-án szó volt Páris városának szervezéséről, s midőn Robespierre azon hatvan kerületnek fenntartását óhajtá, melyekre a város a forradalom kezdetével önjogulag oszlott, Mirabeau válaszában megjegyze: „A kerületek állandóságát kívánnunk, annyi mint hatvan souverain osztályt akarnunk alapítani egy nagy testületben, hol összes hatásuk és ellenhatásuk csak alkotmányunk lerontásában állana . . . Ne nézzük az elvek túlságát azonegynek az elvek fenségével.“

Ekkortájtban kezdődött Mirabeau levelezése a királyi családdal, ez idő óta intézett a királyhoz s a királynéhoz, ezeknek felszólítására, időről időre, emlékiratokat, melyek észrevételeit, a történekről s a történendőkről foglalák magokban. Az indító okokat e lépésre tulajdon szavaival adjuk. „Az emberek és az események, így ír a királynak, engem annyira fegyverkeztek fel az emberi viszontagságok látásából származó elérzékenyedés ellen, hogy minden módon ellenállanék szerepet játszani a pártosságok és zavarok e pillanatában, ha nem volnék meggyőződve, hogy a király törvényes tekintélyének helyreállítása Franciaország első szüksége, s hogy az ország csak ez úton mentethetik meg . . . Ily körülmények közt, könnyű átlátni, hogy egy jó

és szerencsétlen király jelen szándoka, midőn tanácsosai sőt még szerencsétlenségei is szünet nélkül azt sugallják, hogy oka van reám neheztelni, s ő még is nemes és bátor, bízni bennem, — oly varázsszal hat reám, melynek nem fogok ellenállani . . .“ Mignet ekképen jellemzi a viszonyt: „Mirabeau, mint a reformok fő szerzőinek egyike, állandóságot is akart kölcsönözni a reformoknak, a pártok fékezése által; szándéka volt az udvart megnyerni a forradalomnak s nem ezt az udvarnak. A támasz, melyet nyújtott, alkotmányos támasz volt; ő nem is nyújthatott volna mást, mert hatalma népszerűségétől függött, s népszerűsége meg' elveitől De ő helytelenül cselekedett, hogy azt megvásároltatta; ha tömérdek szükségei nem fogadtattak volna el általa az adott tanácsokért pénzt, ezen eljárását szint oly kevésbé lehetett volna roszallani, mint a változhatlan Lafayetteéét, a Lameth felekezeteét, a girondistákét, kik egymás után értekezésekbe ereszkedtek az udvarral . . .Valamennyi népfőnök közül talán Mirabeau volt legnagyobb hatással az udvarra, mert legragadóbb volt s legerősebb mindnyája között.“ — S Montigny, Mirabeaunak fogadott fia, ennek eljárása s a Lamethpárté és a girondistáké között azon különbséget látja: hogy ezek a mily erősök voltak a rontásban, oly gyengéknek mutatkoztak a helyreállításban, hogy későn kezdték a megszabadítás művét, melyet magok tettek volt lehetetlenné: holott más oldalról Mirabeaunak eljárása, ha időnek előtte el nem hál, valószínűleg nem maradt volna süker nélkül, s holott Mirabeau

az maradt, a ki volt, barátja a szabadságnak s barátja a monarchiái alkotmány-formának.

Első levelében, melyet Mirabeau, 1790. május 10-én a királynak írt, ezeket mondja: „Én kinyilatkoztatom a királynak, hogy minden ellenforradalmat szintoly veszedelmesnek s bűnösnek tartok, mint Franciaországra nézve chimaerának tartom bármily kormány reményét vagy terveztetését, melynek feje nem bír elégséges hatalommal, az összes közerőt a törvények végrehajtására fordítani.

Ezen elvek nyomán véleményemet írásban fogom adni az eseményekről, a módokról ezeket igazgatni, és megelőzni ha félelmesek; azon leszek teljes erőmből, hogy az alkotmányban illő hely jusson a végrehajtó hatalomnak, mely, szükség, hogy teljesen, megszorítás és felosztás nélkül a király kezében legyen.

Két hónapra van szükségem, hogy összegyűjtssem, vagy — ha így szólhatni — hogy készítsem eszközeimet, hogy a szellemeknek irányt adjak, s megnyerjem az észnek a józan polgárokat, kiknek szolgálatára szüksége van a királynak Mindenik departementban befolyásos levelezésem leend, s közleni fogom az eredményeket; eljárásom észrevehetlen lesz, de egy lépést fogok tenni minden nap. A kuru-zsoló rögtöni gyógyítást ígér és öl. A való orvos figyelmez, hat kivált az életmód által, mérsékel, s gyógyít néha.

En épen oly véghetlenül távol állok az ellenforradalomtól, mint azon kicsapongásoktól, melyekre

az ügyetlen és gonosz kezekbe került forradalom juttatta a népeket. Magaviseletemet nem kellene soha részletesen, soha egy tényből, soha egy beszédből megítélni. Nem mintha vonakodnám, akármelyiket is megmagyarázni; hanem azért: mert csak az egészről hozhatni Ítéletet, és csak az egész által lehet hatni; lehetetlen napról napra megmenteni az állodalmat.

Én a királynak loyaltást, buzgalmat, tevékenységet és bátorságot ígérek, minőt talán távolról sem sejdítenek; szóval én mindent ígérek néki, a sükeren kívül, mely soha sem függ egy személytől, s melyet csak igen vakmerő s igen vétkes elbizakodottság biztosíthatna azon réműletes betegségben, mely alássa az állodalmat, s mely ennek főnökét fenyegeti. Az különös egy ember fogna lenni, ki hűtlen vagy közönös volna a dicsőség iránt: megmenteni mindkettőjüket, — én nem vagyok azon ember.“

A béke és háború jogáról szóló tanácskozás a constituantenak legindulatosabb jeleneteit idézé elő. Mirabeau ezen jog gyakorlatát részben a törvényhozó, részben a végrehajtó hatalomra akará bízni, holott a jobb oldal (Cazalés, Maury) kirekesztőleg a végrehajtó hatalomnak, s a bal oldal (Barnave, Pá-tion, Robespierre) kirekesztőleg a törvényhozó testületnek tulajdonítá e jog alkalmazását. Barnave, egyike a Constituante legjelesebb szónokainak, szenvedelmesen támadá meg Mirabeaut május 21-én, s e beszédéért diadalmasan körülhordozá őt a nép ugyanakkor, midőn már Párisnak minden utczáin árulgat-

tak egy pamphletet Mirabeau ellen, melynek czime: „gróf Mirabeau nagy árulásának felfedezése,“ s melynek egyik helye így hangzik: „Vigyázz magadra, hogy a nép viperagégédbbe aranyat ne csepegtessen, ezen égő nectárt, mely a téged megemésztő szomjat örökre eloltandja; vigyázz magadra, hogy a nép körül ne sétáltassa fejedet, mint körülhordotfa Foulonét, kinek száját teli tömték szénával stb.“ Mirabeau május '22-én készült ezen belső és külső megtámadásokra válaszolni. Otven ezer ember sereglett össze a tuillériák szomszédságában, s a nép oly forrongásban volt. mint nem még soha, mióta a nemzeti gyűlés Versaillesból Párisba tétetett át. Midőn Mirabeau a szószerk felé indult, Volney e szavakat kiáltá utána: a capitolum közel van a tarpeji kösziklához; s midőn fellépett, oly zajjal fogadtatott a jobb s a baloldal stentorai által, hogy három negyedóráig nem jöhetett szóhoz. Keresztbe tett karokkal állott azon helyen, honnan annyi villámot szórt szónoklata, s hol most nyugton várá a zaj lecsillapodását. Végre felszólalt:

„Tisztán bevallani, mire nézve egyezünk meg, mire nem, — ez kétségkívül annyi, mint némileg egymáshoz közelíteni a feleket. Arra, hogy egymást megértsük, a barátságos vitakozások többet érnek, mint a gyanúsítások hintegetése, az örült vádiások, a versenyzés gyűlölködései, az ármánykodás s a gonoszság öszves eszközei. Nyolcz nap óta híresztelik, hogy a gyűlésnek azon osztálya, mely a béke és háború jogának gyakorlatához a királyi akaratnak hozzájárulását kívánja, hogy az a közszabadság gyilkosa; a hitszegé«, az

árulás híret terjeszthetik, boszúra hívják fel a népet, hogy a vélemény zsarnokságát támogathassák. Valóban, úgy látszik, mintha vétek nélkül nem térhetnének el egymástól nézeteink a társasági szervezés egyik leggyengédebb s legnehezebb kérdése iránt. Az különös egy örültség, sajnálatos egy vak-ság, mely egymás ellen fegyverzi fel azon embereket, kiket azonegy czélnek s ki nem irtható rokon érzelmenek mindig egymáshoz kellene közelítenie, mindig egyesítenie a legindulatosabb vitáknak közepette; s kik e szerint az önzés indulatosságát léptetik a hazaszeretet helyébe s odavetik egymást táplálatalul a nép előítéleteinek.

Ah! engem is, engem is akartak kevés napokkal ezelőtt diadalban körülhordozni, s most kiáltják utczaról utczára: „gróf Mirabeaunak nagy árulása“ . . . Nem volt szükségem e leczkére, hogy tudjam: miszerint csekély távolságra van a tarpeji sziklától a capitólium; de az észért, a hazáért küzdő férfiú nem hajlandó azonnal hinni, hogy legyőzetett. Az, ki magában érzi, hogy érdemei vannak a hazáért, s kivált hogy még hasznos szolgálatot tehet néki; az, ki a hiú hírességgel nem lakik jól, s ki a mai napnak sikerét megveti a való dicsőségért; az, ki a közvélemény mozgékonyaságától függetlenül akarja kimondani az igazságot s akar munkás lenni a közjóért, — az magában hordja szolgálatainak jutalmát, fájdalomainak balzsamát és veszélyeinek díját; annak nem kell várnia aratását, jövendőjét, — az egyetlenegy, mely őt érdekelheti, — nevének jövendőjét egyébtől, mint az időtől, ezen vesztegethetlen bírótól, ki mindenkinek kiszolgáltatja az igazságot. Hogy azok, kik nyolez nap óta jósolgatták véleményemet a nélkül hogy ismerték volna, kik beszédemet e pillanatban gyanúsítják a nélkül hogy megértették volna: a tehetetlen bálványok tömjénezőjét látják bennem azon pillanatban, midőn ama bálványok felforgattattak, vagy azon emberek alávaló béresét, kik ellen meg nem szüntem harczolni; — hogy a forradalom ellensége gyanánt vádolják be azt, kinek ezen forradalom talán némi hasznát vette, s ki, ha mind-

járt dicsősége nem állana kapcsolatban e forradalommal, csak benne találhatná fel biztosságát, — bogy a megcsalódott nép dühének vetik oda azt, ki húszt év óta minden elnyomás ellen küzd, ki szabadságról, alkotmányról, ellenállásról szólott a francziáknak, midőn az alávaló gyanúsítok az udvarok tejét szopogatták s valamennyi uralkodó előítéletből élőködtek . . . mind ezzel nékem semmi közöm; ezen alulról felfelé irányzott csapások engem nem fognak megállítani pályámon. Én mondani fogom nékik: válaszoljatok, ha tudtok; aztán gyanúsítatok tetszéstök szerint.“

S most általért Barnave érveinek czáfolatára.

„Barnave úr, mondá, ha mindjárt jeles szónoknak bizonyító be magát, a legparányiabb államférfiúi ismeretet sem tüntette fel. Ő szónokolt azon roszak ellen, melyeket tehetnek és melyeket tettek a királyok; és szépen Óvakodott megjegyezni, hogy alkotmányunknál a monarcha ezentúl nem válhatik zsarnokká, s hogy nem járhat el semmiben önkényesen; és szépen Óvakodott, kivált a népmozgalmakról említést tenni, ámbár önmaga adá vala példáját azon könnyűségnek, melylyel egy külső hatalom barátjai befolyással lehetnének a nemzeti gyűlésre az által, hogy a népet körülötte seregeltetik, s hogy ama hatalom ügyviselőit közsétákou megtapsoltatják. Periclest idézé, mint ki háborút viselt, hogy ne kellessék kiadásairól számot adnia; — az ember szinte kísérteibe jó hinni, hogy Pericles király volt vagy zsarnokminiszter. Pedig Pericles oly ember volt, ki tudván a népszenvedelmeknek hízelkedni, s magát szépen megtapsoltatni, midőn a szószékről lelépett, bőkezűsége vagy barátjai által a peloponesusi háborúra bírta . . . kit? Athénének nemzeti gyűlését!“

S most önállításait helyezé kellő fénybe, melyeket a beszéd berekesztésében rövidre összevonva talál az olvasó:

Ideje már, bérekesztenünk e hosszú vitákat. Reményiem, ezentúl senki sem fogja többé elpalástolni az igazi nehézséget. Én akarom a végrehajtó hatalomnak hozzájárulását a közakarát kinyilatkozásához béke és háború tárgyában, valamint az alkotmány ezt néki társadalmi rendszerünk ed diglen megállapított valamennyi részleteiben tulajdonította ... Elleneim ezt nem akarják. Én akarom, hogy a feliigyelés joga, mely a nép egyik delegátusát (a végrehajtó hatalmat) illeti, tőle el ne vétessék a politikának legfontosabb működéseinél: és elleneim azt akarják, hogy a delegátusok egyike (a törvényhozó gyűlés) kirekesztőleg bírja a háború jogát, mintha bizony még azon esetre is, ha a végrehajtó hatalomnak nem volna része a közakarát alakításában, csak a háború kinyilatkoztatásának egyetlenegy tényéről kellene tanakodnunk; mintha ezen jog gyakorlata nem vonna maga után egy sor vegyes működést, hol a cselekvés s az akarat egymást érik és elvegyülnek egymásba . . .

Azt javaslották néktek, hogy e kérdést tekintettel arra kell megítélnetek, hogy kik voltak mellette, kik ellene; azt mondták nektek, hogy egy oldalról látni fogtok oly embereket, kik előhaladhatni remélenek a seregben, vagy a külügyek kezelése után áhítóznak; oly embereket, kik a miniszterekkel s ezeknek híveikkel vannak szövetségben; s a másik oldalról a csendes, erényes, ismeretlen, nagyravágyás nélküli polgárt, ki boldogságát és léteit a közjóban találja fel.

Én nem fogom követni e példát. Én nem hiszem, hogy a politika eljárásával inkább egyezzék meg, mint az erkölcsiség elveivel, fenni a tört, melylyel nem sebesíthetjük meg versenytársainkat a nélkül, hogy rövidre miunen kebelünk is ne érezze szúrását. Én nem hiszem, hogy oly emberekhez, kiknek a közjót valóságos bajtársakként kellene szolgálniok, illenek nyomorú gladiátorok módjára klizdeniök egymással, s ráfogások és ármányok, nem értelmiség és talentumok dolgában túltenniök egymáson, és egymás

elnyomásában keresniök bűnös diadalukat, egynapi trophaeumokat, melyek mindennek ártanak, még a dicsőségnek is. De én ezt fogom önöknek mondani: Azok között, kik tanomat támogatják, önök valamennyi mérsékelt embert fogják találni, kik nem hiszik, hogy a bölcsesség a túlságokban rejlik, s nem, hogy szükségtelen, miszerint a rontás bátorsága valaha helyet engedjen az újjáépítésének; önök találni fogják legnagyobb részét azon erélyes polgároknak, kik az országos Rendek gyűlésének elején (mert így hívták akkoron ezen még a szabadság pólyáiba göngyölgetett nemzeti conventet) annyi előítéletet lábbal tapostak, annyi veszedelmeknek daczoltak, annyi ellenállást kijátszottak, hogy a harmadik rendhez térhessenek át, mely ez önmegadástól kölcsönzé azon bátorságot s erőt, mik valósággal eszközölték dicsőséges forradalmotokat; önök itt látni fogják azon néptribunusokat, kiket a nemzet még sokáig az irigy közepszerűség kotyogásainak »«á»«»-a haza szabadítói közé fog számítani. Önök itt látni fognak oly embereket, kiknek nevék lefegyverkezi a rágalmat, s kiknek sem mint magán — sem mint közférfiaknak még legféktelenebb pasquillansok sem kísértették meg neveiket elhomályosítani; szóval, oly embereket, kik mocsok, önösség és félelem nélkül halálukig büszkék lesznek barátaikra és ellenségeikre.“

Lafayette Mirabeauval szavazott: „En nem fizethetem le jobban — így szólott — azon véghetlen tartozást, melylyel adósává váltam a népnek, mint ha nem áldozom fel egynapi népszerűségnek azon véleményyt, melyet reá nézve leghasznosabbnak hiszek.“ Huszonkét törvényjavaslat között Mirabeaué csekély, Chapelier által indítványozott módosítással fogadtatott el körülbelül ötven szavazat kivételével s így csaknem egyhangúlag. Mirabeau győzött, de

közte s az anarchia és a pusztá elméletek emberei között világos volt a szakadás. Nehány nappal később ezt írta volt Maubillonak: „Mi valóságos crisisben vagyunk, s ez nem lesz az utolsó; de történnék bár mi, önnek barátja élni s halni fog mint jó — s talán mint nagy polgár.“

Mirabeau Franklinnal, midőn ez Versaillesben Franciaországot szövetségre léptette az éjszakamerikai egyesült államokkal, közelebbi viszonyban állott, s az ő buzdítására írta volt munkáját a Cincinnati ellen. Franklin 1790. április 17-én meghalálozott s Mirabeau június 11-én következő beszédet mondott felette a nemzeti gyűlésben:

„Franklin meghalt ... Az Istenség kebelébe tért vissza azon genius, mely Amerikát felszabadította, és fényárt őm leszett Európára.

A bölcs, kit két világ vall a magáénak, a férfiú, ki a tudományok történeteinek tárgya s a birodalmakéi, kétség kívül magas polczon állott az emberek között.

... A nemzeteknek fátyolt kell kötniök jótévoikért. A nemzetek képviselői hódolattal tartoznak az emberiség hőseinek.

A congressus két hónapos gyászt rendelt a szövetség tizenégy államaiban Franklinért, és Amerika e pillanatban lerővja a tisztelet adóját alkotmányának egyik atyja iránt.

Kern volna-e hozzánk méltó, urak, csatlakoznunk e vallásos tiszteletadáshoz, s részt vennünk e hódolatban, mely a világ színe előtt bemutatatik az emberiség jogainak s azon bölcsnek, ki általános diadalukat leginkább előmozdítá? A régiség oltárokat emelt volna ezen nagy és hatalmas géniusnak, ki az emberek javára eget és földet ölelvén át gondolatában, meghódítani tudta a villámot s az angol zsarno-

kokat. A felvilágosodott és szabad Franciaország az emlékeztetnek s a bánatnak legalább egy tanúságtételével tartozik iránta, mert ő egyike volt a legnagyobb embereknek, kik a philosophiát s a szabadságot valaha szolgálták vala.

Ezzel indítványozom: liozassék végzés, hogy a nemzeti gyűlés három napig fátyolt köt Franklin Benjámínért.“

Az indítvány elfogadtatott, s az összes gyűlésben esik egy ember találkozott, ki a fátyolkötésről semmit sem akart tudni: d' Epremesnil, a néhai párisi parlament hőse.

Június 28-án, midőn a Keletindiából visszatérő hajóknak számára kirekesz főleg a lorienti kikötő ajánlatot kijeletetni, Mirabeau a kereskedési szabadság elvéből indulva ki, ezen megszorítás ellen nyilatkozott.

Június 14-dike, a foederatio napja, mintegy megállapodási perez volt a kezdő forradalom zivatarában, nyugpont, melyen valamennyi párt maga körül s önmagába tekintett. Mirabeau ekkortájban ezeket írta Mauvillonnak:

„Önnek igaza van hinnie, hogy a pálya napról napra kétesebbé válik. Először is, én soha sem hittem, hogy nagy forradalom vérontás nélkül eszközölthessék, s én nem remélem többé, hogy a belső forrongás, kapcsolatban a külmozgalmakkal, nem fog polgári háborút előidézni; azt se tudom, ha vájjon nem szükséges rossz-e ezen borzasztó crisis. Aztán én személyesen is a nagyravágyók, a lázadók, az összeesküvők czélpontjává lettem. A népfélekezet

azon része, mely csak zavart óhajt, mely több ízben sakkmattá tétetett általam, s melyet a béke és háború jogának kérdésénél lenyűgözém vala, felhagyván a reménnyel, hogy lemondhatnék a monarchiái elvekről, összeesküdött vesztetre. A majordomo (Lafayette), ki jól tudja, hogy velem lesz dolga, ha egyéb akarna lenni mint nagy polgár, s hogy engemet nem lehet nézeteimből kiemelni, ezerféleképp ármánykodik ellenem. Az egyiránt oktalan és gyáva minisztérium nem képes, még önnön üdvességére sem, nekem megbocsátani azon szolgálatokat, melyeket a nemzetnek tettem. A trónusnak nincsenek eszméi, nincs mozgalma, nincs akarata. A tudatlan és anarchizált nép ide s tova ingadozik, mint azt a politikai szemfényvesztők s önnön csalódásai akarják. Valóban nem egy könnyen találtathatnék ösvény, melyen több volna a kelepce. De én haladni fogok rajta mint eddigien, mert öntudatom mondja, hogy mindig csak hasznos akartam lenni. Mindazáltal, ha mondom: hogy „haladni fogok,“ az nem jelent annyit, mintha nem volnék elhatározva megállapodni, mint jelenleg, addiglan míg a gyűlés kormányzó testület leend, a helyett hogy eljárna tisztében, mint alkotó testület. —

Ez úton elvesz a gyűlés s mi elveszünk vele, és én nem látok sehol orvoslást, mint egy jó és jólelkű minisztérium alakításában, s ez mindaddig lehetetlen, míg amaz eszeveszett végzést meg nem semmisítettük, mely a gyűlés tagjai elől a közigazgatás minden helyeit elzárja . . . “

Augustus 27-én és September 27-én s 28-án Mirabeau az assignáták ügyében szólott. Hogy az olvasó az assignátáknak minden alap nélküli kibocsátását vagy a négyvenkilencz milliárdnak egy tetemes részét Mirabeaunak ne rója fel, s hogy 1795-öt, midőn egy louis d'or 3390 livret ért assignátákban, össze ne téveszsze 1790-el, midőn az assignáták benn az országban csak egygyel kettővel állottak al-pari alatt szától, s midőn a külföldi pénzvásárokon ötven s egynéhány % volt értékök, ide írjuk végzésé vált indítványát: „hogy a lehajló adósság assignátákban fizetessék vissza, melyek a nemzeti javadalmak fizetéséhez illeszthetők; összesen még nyolcz száz millió gyártassék azon négyszáz millió felül, melyekről már az 1789. december 19-kei végzés szól; hogy az assignáták, a mint visszakerültek a kincstárba, elégetendők, s hogy újak csak az eladatlanul maradott nemzeti javadalmak értékének arányában, s csak a törvényhozó hatalom rendes végzésének erejénél fogva bocsátathatnak közzé, s hogy egyszerre 1,200 millió assignátáknál több nem lehet forgalomban.“ Necker ellene volt e végzésnek, s hivatalából lelépett még mielőtt az hozatott volna. S az a nép, mely egy évvel azelőtt: „au ministre adoré“t (az imádott miniszternek) irt háza fölébe, most átkokat és szitkozódásokat küldött utána. Ezt nem érdemlette, s amaz az akkor napi renden volt tulságok közt még igen szerény helyecskét foglal el.

Június 19-én, 27-én, augustus 28-án, September 2-án és 7-én testvére, a vicomte ügyében, s azon elv

mellett, hogy a követ csak azon esetre vonathatik törvényszék elébe, ha helyén látja a törvényhozás, szólott és küzdött Mirabeau a gyűlésben. Neki t. i. egy testvére volt (Bonifác), ki mint a limogesi nemesség követe, kivált a délutáni ülésekben talán lehangosabb védője vala minden szabaditéknak. Bonifác nem volt elmésség nélkül, mit ezen észrevétele is bizonyít: „hogy őt minden más családban korhelynek és okosnak tartanák; csak az övében ostobácskának nézik és jámbornak;“ de midőn a gyűlésben, mint szónok, bátyjával akart versenyezni, atyja ezt írta neki: ha „az embernek oly testvére van az országos Rendek között, minő a tied: akkor az ember testvérenek engedi a szót, és hallgat.“ Bonifác részt vett az éjszakamerikai háborúban, > egyike volt a sereg legkedvesebb ezredeseinek; de midőn hallá, hogy katonái között az engedetlenség szelleme szerte-harapódzik, egy reggel Párisból Perpignanba szaladt, s tulajdon személyében sem állíthatván helyre a fegyelmet, haragjában a zászló kötelékeit leszaggató s elvivé magával. E miatt egész Perpignan fellázadt ellene, s a boszúállott ezredet elfogták útjában, és ő talán áldozatul esett volna csodálatos eljárásának, ha a nemzeti gyűlés, hol testvére „ez ügyben nem szólhatott, mint bíró, de szólott mint öcscsének ügyvéde“ szabaddá bocsátását el nem rendeli. Az ezredes-limogesi követ június 27-én személyesen védte magát a gyűlésben az ellene felhozott vád ellen, de rövid idő múlva kivándorolván, bátyja a felebb érintett napokon ke-

gyeletből vedé őt, nem szükségből, mert ítélet és büntetés úgy sem érhatték volna az emigránst, ki a Rajna partjairól azzal fenyegette Franciaország urait, hogy „rövid idő múlva semmivé fogja tenni a lázadókat, a forradalom embereit, kiket ő még inkább megvet mint gyűlöl,“ — oly szándék, melyet már annál fogva sem létesíthetett, mert rövid idő múlva meghalt Freiburgban (Breisgau).

Időközben Mirabeau mindent elkövetett, hogy a gyenge fejedelemben bizodalomát ébreszsen önma-ga, az új intézkedések, az ríj emberek iránt, mert e nélkül híjába esküdött fel a korona tanácsosául, e nélkül Injába törekedett a gyűlésben valóságos alkotmányos pártot teremteni. Látván, hogy tanácsainak síkére a királynénak befolyásától van feltételezve, nem szűnt meg Marie-Antoinettet a körülmények fontosságára figyelmeztetni. „Oly pillanat is érkezhetik, irá neki, midőn látnunk keilend, mit tehet egy asszony és egy gyermek lóháton, ez különben is a királynéra nézve ismeretes család hagyomány;“ (czélzás az 1741-diki pozsonyi országgyűlés híres jelenetére). De addig még minden más eszközt kell elülegesen megkísérteni. Szükséges, miszerint a királyné ne engedje, hogy férje a visszatérítletlen múlt után sovároqjon. hogy megholt institutiók feltámasztásával babráljon; mert nincsen — úgy mond — emberi erő, mely képes volna az alkotmány alapjait felforgatni. s ilyesminek megkísértése örűlség és perfidia fogna lenni. Szükséges, folytatá, hogy a királyné tevékenységre hívja fel a királyt, mert vál-

tozván a dolgok, a kormányzás módját is kell megváltoztatni; a fejedelemnek most a közrokonszenvre van szüksége, s őszinte és ügyes magaviselet által akadályozván a közvéleményt mindig messzebb esni a monarchiától, jól választott vezérekről kell gondoskodni, kik néki egészséges irányt adjanak mind Párisban mind a hatóságokban; s végre nem kell soha szem elől ereszteni az alkotmány végrevízióját, mikor majd alkalom leszen, a fonák törvények helyébe józanabbakat léptetni, s a magokat már is éreztető hézagokat kipótolni.

Csak mellelegesen említjük Mirabeaunak October 2-án mondott beszédét, melyben a múlt évi October 5-kei és 6-kai események miatt ellene intézett vádak alaptalanságát bizonyítja, s melyre egyhangúlag végzés hozatott: hogy ellene törvényes eljárásnak nincsen helye. — Azon egy pár jelenetet, midőn őt a jobb oldal precói: brigand, scélérat, gueux s több ily nevekkal illették, mert ellenforradalmi működéseiket fedezé fel, mert az alkotmányosság ellen intézett ármányaikat s fondorkodásaikat mutatá be a világnak; s midőn ő, ki rendesen közönöséggel vette a tehetetlenségi indignatiót, marquis Foucoultnak ezen szavaira: „mikor Mirabeau úr mindig gúnyokat halmaz reánk!“ válaszó: „jól van, ha önök nem szeretik a gúnyt, tehát a legmélyebb megvetést küldöm önök fejére,“ — ezeket is csak mellelegesen említjük; valamint a clerus polgári alkotmánya ügyében november 27-éu s még utóbb mondott beszédeit is csak érintjük e helyt, miután

egyes kivonatokból s az ügynek részletes fejtegetése nélkül helyes fogalmat nem képezhet magának mind a tárgyról, mind Mirabeau utóbb kissé módosult s Lafayettéivel alkalmasint megegyező' nézeteiről az olvasó. Csak annyit kell itt megjegyeznünk, hogy kivált a november 27-én mondott beszédből világos, miszerint Mirabeau úgy is mint a koronának titkos tanácsosa, nem jeletteté ki magának más által az ösvényt, melyet kövessen, s hogy kötelességének tartá, segédét, szolgálatát felajánlani a koronának, nem kedvét keresni.

Mirabeau ritkán látogató meg a jacobinusclubbot, de most midőn feladásának nézé, minden alkotmányos eszközt megragadni, melynek segédével a rontás mesterségétől az építésére téríthesse át a kedélyeket, november 30-án magát ezen clubb elnökül választatá. Miután székfoglaló beszédében arra figyelmezteté az egyesületet: „hogy a közvélemény, ha nem egy pártnak gyármánya, ha egyetemi mint az ész: akkor megvesztegethetlen öre a jó törvényeknek“; — s továbbá: „hogy a francziák már valamennyien barátjai a szabadságnak, de hogy még azon kell lenni, miszerint a szabadosság elleneivé s a rend és béke szövetségeseivé is váljanak mindnyájan,“ — csak hamar felingerlé maga ellen a tagokat, midőn Robespierret beszédeközben rendre utasítá, megjegyezvén: „hogy hozott törvény ellen az egyesület gyűléseiben tilos a szó.“ Robespierre párthívei hozzáláttak az ágaskodáshoz, de Mirabeau kifogott rajtok, s e helyen is oly népszerűvé

lön, hogy midőn december 23-án egyidőre a Provenceba, nevezetesen Aixba készült vala, Danton indítványára választmányt küldött hozzá az egyesület, mely őt Párisban maradásra kérje.

S Mirabeau Párisban maradt, talán nem anynyira e kérelemnek, mint barátjai sürgetésének engedve, kik őt januárius 1(-án a párisi kerület tagjának, 18-án a chanssée d'antini őrsereg vezértisztének, 29-én a nemzeti gyűlés elnökének választaták. Az olvasó tudni fogja, hogy a constituanteban az elnök mindig két hétre választott, s hogy ugyanazon egyén, csak miután más által váltatott fel az elnöki széken, bízathatott meg újra az elnökség tisztével. Első elnök Bailly volt. A Constituante kezdetén, midőn p. o. Clermont-Tennerre és abbé Montesquieu rövid időközben épen mérsékeltségöknél fogva kétszer töltötték be az elnöki széket: szó sem lehetett, hogy a forradalom tribunusa elnöknek választassék; s most, midőn a gyűlés vége felé sietett, midőn a baloldal túlsúlya az elnöki választásokban is mutatkozott, kifogásul az hozatott fel Mirabeau ellen: hogy ő szorosán véve semmiféle párthoz nem tartozik, s hogy forradalmi tüze tetemesen megszelidült. De végre mégis sükerült barátjainak, oly ígélet mellett, hogy tizennégy nap múlva meg' Dupontra fogják adni szavazataikat, a Lamethfelekezetet is megnyerni, s Mirabeaut, a Constituante legelső talentumát, a Constituante második évének vége felé, negyven s nem tudom hányadik elnöknek választani.

Dumont, Benthamnak nagy hírű barátja, ki ek-

kortájban közelebbi viszonyban állott Mirabeauval, s ki néki több rendbeli parlamentarista munkálataiban segédere volt, elnökségi eljárásáról ezeket írja:

„Az elnöki hely még nem volt soha ily jól betöltve. Ő itt egészen új tehetségeket fejlesztett ki; eljárásában annyi rend, annyi szabatoság mutatkozott, mindről elődei még csak nem is álmodtak; elmozdított minden mellestől; egy szóval felvilágosította a kérdést, egy szóval lecsendesítette a zajt. Kímélő bánásmódja minden felekezet iránt, a tisztelet, melylyel a gyűlés iránt folytonosan viseltetett, beszédeinek szabatos volta, a korlátok előtt megjelent különféle küldöttségekhez intézett válaszok, melyek, a rögtönzöttek azoképen mint az előre készültek, mindig méltósággal, mindig kellemmel adattak, s melyek még megtagadás esetében is kielégítőek voltak; szóval, tevékenysége, pártatlansága és lélekjelenléte hírére, fényét még nevelték, s pedig azon helyen, hol elődeinek nagyobb része hajótörést szenvedett. Ő azon mesterséggel bírt, hogy elsőnek látszott s hogy a közfigyelmet magára fordította még akkor is, midőn nem szólhatván többé a szószéken, őt legszebb előjogától véltük megfosztottnak. Nehány ellensége s s néhány irigye, kik szavazataikat reáadták, hogy rajta túl tegyenek, hogy őt hallgatásra bírják: kínjokban látták, hogy új boglással növelték dicsőségét.“

Azon válasz, melyet Mirabeau az elnöki székről a vallásuk szabad gyakorlatáért jelentkező qua-

ckerküldöttségnek adott, a tárgytól s az eszméktől elvonatkozva is valóságos műveszi bocscsel bír.

„Az üldözök s a zsarnokok elöl megfutamodott quackerrek természetesen bizodalommal fordultak azon törvényhozókhoz, kik első voltak az emberi jogok törvényesítésében; és az újjászületett Franciaország, azon Franciaország, mely a béke ölében nyugodva, ez iránt mindig csorbitatlan tisztelettel fog viseltetni, s ezt minden más nemzetnek is óhajtván, maga is boldog Pennsylvaniává fog válhatni.

Elveitek, mint philanthropiai rendszer, bámulatunkra méltók; eszünkbe juttatják, hogy erkölcei, hajlandóságai és szükségei által összefűzött család volt minden társaságnak első bölcsője. Ah, semmi kétség! azok volnának a legfelleγγősebb elvek, melyek mintegy másod ízben teremtvén újjá az emberi nemet, ezt első és erényes származásához közelebb hoznák.

Tanaitoknak vizsgálata, úgy tekintvén azokat mint véleményeket, nem illet bennünket. Ez iránt már határozunk. Van egy tulajdon, melyét senki sem akarna a köznek odaengedni, — lelkének mozgalma és gondolatának iránya; ezen szent birtok a társasági állapotnál magasb hierarchiába helyezi az embert. Mint polgár, kormányformát választ: mint gondolkozó lény, hazául ismeri a világot. Ehhezképest tanaitok, mint vallási rendszer, nem fogják tanácskozásaink tárgyát tenni, mert az embernek viszonyai a Lénynyel ott fenn, függetlenek minden politikai intézkedéstől; melyik kormány merne közvetítő lenni Isten és az ember szive között? Mint társasági maximák, kívánataitok meg fognak vitattatni a törvényhozó testület által. Ez meg fogja vizsgálni, ha vájjon azon mód, mely szerint a születéseket és házasságokat constatáljátok, ád-e elég hitelességet az emberi nem azon leszármazási lapjának, melyet az erkölcsiségen kívül még a tulajdonok egymástól különítése is elkerülhetlenné teszen; ha vájjon oly nyilatkozás, melynek hamissága az

áltanúk s az áleskük ellen megállapított büntetéseknek lenne alávetve, nem fogna-e valóságos áleskü lenni?

Tisztelt polgárok, ti csalódtok; ti már letettétek azon polgári esküt, melyet minden szabadságra méltó ember inkább gyönyörűségnek nézett mint kötelességnek. Ti nem hívtátok fel Isten tanúságát, de ti hivatkoztatok lelkiismeretekre, s vájjon nem felleg nélküli ég-e a tiszta lelkiismeret? nem az istenség sugara-e az embernek ezen része? — Azt mondjátok továbbá, hogy vallásoknak egy cikkelye tiltja néktek: fegyvert fogni, s bármi szín alatt ölni. Semmi kétség az szép philosophiai elv, mely ezáltal mintegy az emberiség cultusát megállapítja. De tartok tőle, hogy minnenmagunknak és hasonlóinknak védelme, szintén vallási kötelesség. Vagy ti talán nem ráztátok volna le zsarnokaitok jármát? S miután mi a magunk számára s a ti számotokra vívtuk ki a szabadságot, miért vonakodnátok azt fenntartani? S vájjon ha a ti pennsylvaniai testvéreitek kevésbé távol esnek vala a vadaktól, talán hitveseiket, gyermekeiket, szülőiket inkább meggyilkoltatták volna, mintsem hogy visszatorlják az erőszakot? S vájjon a botor zsarnokok, a nyers hódítók nem vadak-e szintén?

A gyűlés valamennyi kívánataitokat bölcs vizsgálata alá fogja venni; s valahányszor én egy quackerrel találkozandom, azt fogom neki mondani: Öcsém, ha jogod van szabadnak lenned, jogod van megakadályoznod, hogy rabszolgává ne tegyenek. Miután felebarátodat szereted, ne engedd őt a zsarnokság által meggyilkoltatni; ez annyi lenne: mint tennenmagadat megölnöd. Te a békét akarod? lám a gyengeség idézi elő a háborút; az általános ellenállás egyetemi béke fogna lenni.“

Ki hinné e nyugalommal párosult erőnek szemléletére, hogy már oly közel volt a szónok végnapja? — Mirabeau ezt maga sem sejtíté, midőn

februárius 25-én elleneit élethalálraiharczrá hívá ki: „Mi az alkotmány által — így szólt — hittel vagyunk lekötelezve az alkotmányos király iránt; én azt mondom: hogy a legnagyobb sértést követjük el, ha tiszteletünket ezen eskü iránt kétségbevonjuk. Ez világos nyilatkozásom, s ezért az egész világgal fogok megvívni, mert el vagyok tökéelve a lázadók valamennyi fajai ellen harcolni, kik a monarchiái elveket megtámadni akarják, bármily rendszerben, az országnak bármily részében mutatkozzanak . . . Ez az én nyilatkozásom, s ez valamennyi helyre, valamennyi időszakra, valamennyi rendszerre, valamennyi személyre s valamennyi pártra terjed ki.“

Midőn a szószéken állott, a parlamentaris tusának viharában érzéketlenné vált maga iránt; s midőn elleneivel vívhatott, általa megállíthatónak véle a forradalmat, ő, ki barátjainak körében, — közel halálát s az állam végveszedelmét jósolá egy idő óta. Dumont pár nappal azelőtt utazott el Genfbe, s Mirabeau ezt monda neki távozásakor: „Rövid idő múlva meg fogok halni, édes jó barátom; mi talán nem fogjuk egymást viszont látni. Mikor már nem leszek többé, akkor tudni fogják, mennyit értem. Az általam fenntartóztatott szerencsétlenségek mindenünnen meg fogják rohanni Franciaországot; ezen gonosz csoport, mely remeg előttem, nem fog többé féket ismerni. Csak a szerencsétlenség jóslatait látom szemem előtt. . .“

Februárius 28-án, midőn törvény indítványoz-

tatott az emigránsok ellen, kiknek gyászos törekvésekre Mirabeau nem szűnt meg a királyt s a királynét figyelmeztetni, de kik ellen annál fogva nem akart törvényt hozatni, mert régi elve az volt, hogy az expatriációkat nem lehet, nem tanácsos, nem szabad eltiltani, mint ezt egy öt évvel azelőtt közzétett munkácskájában is ügyekezett bém bizonyítani (lettre; i Frédéric-Guillaume II.), — három ízben lépett a szószerűkre. S midőn elleneit megtapsolták, felkiáltott: „A népszerűség, melyet kevély voltam megérdemelni, s melyben annyi részem volt mint bár ki másnak, nem gyenge nádszál. Gyökereit a földbe akarom szúrni, az ész s a szabadság mozdúlhatlan alapjába. Ha törvényt hoztok az emigránsok ellen, esküszöm, hogyannak nem engedelmeskedem soha.“ S midőn most: áruló! kiáltással válaszoltak egy gomoly agban ülő ellenei, Mirabeau reájok vetvén egy pillanatot: „Csitt! a harmincz szavazatnak!“ menydörgéssel némitá el őket.

Mirabeau győzött; az indítvány elvettetett; de este a jacobinusclubban zivataros üléshez tétettek készültek. „Az egyre veszekedő jacobinusok, így ír Dumont, kik államot képeztek az államban, s kik olykor a nemzeti gyűléssel versenyeztek: ámbár a Lamethek, Robespierre, Fótion által kormányoztatva, még is csaknem mindig szót fogadtak Mirabeaunak, ha ez megalázó magát, szószerűkőn megjelenni; de ő ezt ritkán tette, s csaknem szintannyi megvetéssel mennyi féltékenységgel ezen veszedelmes párt iránt.“ — Ez úttal azonban megjelent

a gyűlésben, hol kevélységről és parlamentaris dictaturáról vádoltatván, s arról hogy Lafayettel és a minisztériummal a jacobinusok s a nemzeti érdekek ellen szövöttek, válaszolá: hogy kétféle dictatura van: az ármány s a merészség dictaturája, s az észé és a talentumoké. Ha azok, úgy mond, kik az elsőt nem tudták magoknak megtartani, nem képesek kivívni a másodikat, tulajdonítsák azt magoknak. S a hallgatók tapsoltak néki mint hajdanában, s ő odahagyá a clubbot, melyet ma utolsó ízben látott.

Martius 1-én újra hirdeté, hogy a nép szenvedelmeinek fullajtárosait sújtani fogja, mint sújtotta volt az udvai'éit, „Mi — így szólott a párisi departement nevében a nemzeti gyűlés színe előtt, — mi kötelességeink sorába mindenekelőtt a köznyugalomérti fáradozást fogjuk helyezni. A hajdani előítéletek valamennyi romjaiból rothadt söpredék és bontó kovász alakult, melyet a gonoszok szünet nélkül felkavarnak, hogy összes mérgét kifejlesszék. A lázadók az alkotmány felforgatására elhitetik a néppel: hogy ügyeiben önmagának kell eljárnia, mintha nem volnának törvényei, nem hatásai, — mi nyugalmának ezen bűnös elleneit le fogjuk álarcozni, s mi a népnek tudomására fogjuk juttatni: hogy, ha legfontosabb tisztünk az ő biztosságáért örködni, a nép tiszte meg' a béke, a tevékeny ipar, s a házi és társasági erények által előmozdított munka.“

Mirabeau még egy párszor szólott a nemzeti gyűlésben, nevezetesen a regensség s a bányászat tárgyában martius vége felé, de már ekkor reá nehe-

zedett a baj, melynek súlya alatt összeroskadt, s midőn martius 27-én utolsó ízben nyilatkozott, érte: „hogy már érte a halálos csapás.“ — Ötöd napra halotti emlékéről tanácskozott a nemzeti gyűlés.

Orvosa és barátja, Cabanis, (mh. 1808-ban mint az institut, a senatus tagja stb.) betegségének naplóját mindjárt halála után közrebocsátá. E munkácska kivonatát Montigny (Mirabeaunak fogadott fia) nagybecsű emlékirataiban is találhatni, s Mirabeau és családja e „mémoires“jainak nyomán, melyek eddigien is az életirási adatokra nézve főforrásul szolgáltak munkálatunknak, fogunk egy két mozzanatot közleni a haldoklónak végnapjaiból.

Mirabeau, kit a nemzeti gyűlés kezdete óta a szakadatlan munka, a szünetnélküli küzdelem, talán még inkább mint kicsapongásai, annyira elgyengítettek, hogy, orvosának megjegyzése szerint, ő, „a rendkívül erős férfiú a legparányiabb bényomás által is mód nélkül felizgattatott, s hogy ámbár izmai szilárdak maradtak mint Herculeséi, idegei csaknem olyasokká váltak, minők a gyengéd és mód felett ingerlékeny asszonyéi, “ — Mirabeau hat héttel halála előtt Argenteuil szomszédságában mezei lakot bérlelt magának. Minden szombat ide vonult, hogy a vasárnapot itt töltsse, vagy legalább egy pár óráig a szabad levegőt élvezhesse, s munkásaira felügyelhesen. Nagyszámú munkásokat foglalkodtatni, valóságos közjótékonyág volt szemében; de ő a munkára képtelen szegényekről sem feledkezett meg; s midőn kihirdetteté, hogy házánál mindig munkát és

bert találhatni, felhatalmazd egyszersmind az argenteuli plébánost, hogy a betegek s az ügyefogyottak felszedésére váltókat intézvényezhessen nevére.

Ide vonult Mirabeau a martius 27-kei ülés után, melyben már égd mell- gyomor- és altestfájdalmakat szenvedett, s itt tölté martins 28-kának is egy részét; de egyre növekedő fájdalmai meg' visszahozták Párisba, hol állapotát orvosa, mindjárt első pillanatra, veszedelmesnek, sőt gyógyíthatlannak találá. — Betegségének hírére az utca, melyben lakott, megtelt emberekkel, az egész világ tudakozódott állapotára iránt, úgy hogy időről időre nyomtatott bulletinokat bocsátottak ki orvosai, s közsétákon, közhelyeken csak róla folyt a beszéd, betegségéről, melyet mindenki nagy eseménynek tekintett.

Martius 30-án, rövid szünet után, újult erővel léptek tel görcsös fájdalmai. A király emberei s a jacobinusclubb küldöttsége csaknem azonegy időben jelentek meg a háznál. A kiildsttség tagjai között Barnave-ot is találjuk, Mirabeaunak egyik versenytársát a szószéken, ki most érzékenyen nyilatkozott a haldoklónak barátai előtt azon veszteségről, mely az országot, mely mindnyájokat fenyegeté. Barnave-nak ezen lépése jól esett a betegnek, de midőn hallá, hogy Lameth Sándor nem akart részt venni a küldöttségben, felkiáltott: „Annyit mindig tudtam, hogy lázító, de azt nem tudtam, hogy ostoba.“

A fájdalmak este felé enyhültek, de másnap (martius 31-én) reggel új és erőszakosabb roham ragadd meg a beteget, ki e pillanattól fogva magáról

csak úgy beszélt, mint a ki volt, mint a ki már meg szűnt élni. A halál, melyet közeledni látott, érzelmeinek, gondolatainak még nagyobb magasztaltságot kölcsönözött. Cabauis, Frochot (M.-nak társa a constituanteban, mh. mint szajnai praefectus, Napoleon alatt), gr. Lamarck (mh. mint hg. Ahrenberg 1833-ban), Pellenc (mh. szintén 1833-ban mint a külügyek minisztériumának egyik publicistája), de Comps (titoknoka), s testvérnéje du Saillant grófné, kit Mirabeau mindig gyengéden szeretett, most körülötte maradtak halálaiglan. „Te nagy orvos vagy, mondá Mirabeau Cabanisnak; de van egy nagyobb orvos náladnál; az, kitől való a szél, mely mindent felfogat; a víz, mely mindent termékenyít; a tíz, mely mindent elevenít vagy felbont mindent.“ Midőn Lamarckot könyezni látá, — „érzékeny látmány, mondá, egy csendes és hideg férfiú, ki csak félig palástolhatja azon fájdalmat, mely ellen híjába ügyek-szik felfegyverkezni.“ Frochot a legparányiabb tárgyakra is kiterjeszté figyelmét, melyek a betegnek könnyebbséget szereznek; midőn egy ízben fejét felebbemelé: „szeretném ezt neked örökségül hagyni“ monda az ápolónak Mirabeau.

A nemzeti gyűlés tanácskozásai iránt folyvást figyelemmel volt. A külügyekről is szólt, kivált Angliának rejtett czélzatairól. „Ez a Pitt, mondá Cabanisnak, a készültek minisztere. Inkább az által kormányoz a mivel fenyegetődzik, mint az által, a mit cselekszik. Ha életben maradok, úgy hiszem, boszúságot okoztam volna néki “

Midőn Cabanis a nép rokonszenvéről szólott neki, melylyel az az utcza felső s alsó részét elzárta, hogy a szekerek zaja a betegnek ne alkalmatlankodjék: „Ah igen, válaszoló, ily érzékeny, ily jónép megérdemli, hogy az ember magát érte feláldozza; hogy mindent tegyen szabadságának megállapítására és szilárdítására! Dicsőséget találtambenn, hogy egész életemet szentelhettem neki; érzem, hogy jól esik, közepette halmom meg.“

Délután végrendeletével foglalkodott. „Adósságaim vannak, mondá Frochotnak, de nem tudom pontosan, hogy mennyire mennek. Birtokomnak mennyiségét se tudom közelebről; de több kötelezettségeim vannak, melyeknek betöltését lelkiismeretem követeli, s melyek kedvesek szívemnek.“ Midőn gr. Lamarck, ezen nyilatkozásáról értesített: „mondja neki, — így szólott a nemeslelkű férfiú, — ha öröksége nem leszen elégséges azon hagyományok kifizetésére, melyeket végrendeletében kijelelend, akkor magamra vállalom mindazokat, melyeket barátsága nékem ajánlani szíves leszen. Hadd legyen még egy jó pillanata nékie.“

Mirabeau érzé ez eljárás értékét, de nem csodálkozott rajta; ő elfogadá az ajánlatot, mint a ki hasonló esetben hasonlóképp fogott volna cselekedni; mérséklettel élt vele, de kicsinszerű óvakodás nélkül is.

Éjtszaka melle mindinkább elfojtódott, de csaknem szünet nélkül szólott, beszélgetés által akarván mérsékelni gondolatainak rohamát, mely oly erősza-

kos volt néha, hogy hagymázzá változásától tartott. A gondolatok és képek bámulatos sebességgel váltották fel egymást, előadása talán soha sem volt ily fényes, ily szabatos, ily erélyes.

Midőn virradni kezdett, (április 1.) kinyitatta az ablakokat, és erős, de nyugodt hangon mondó Cabanisnak: „Barátom, ma meg fogok halni.“ Agyát a nyitott ablakhoz tolatá, hogy kertjének fái szemlélhesse a tavasznak közeledését. Most ágyudurranás hallatszott: „Hát ha ez már jeladás Achilles temetésére?“ kiálta fel. „Magammal viszem a monarchia gyászát, romjai martalékul fognak szolgálni a lázítóknak.“ —

Cabanis arra figyelmezteté a beteget, hogy ezen mozgalmak által halálossá válhatnak betegsége, holott különben talán engedhetne még a baj. — Halálos! válaszoló. — Komornyika azelőttvaló nap igen beteg volt. — Hogy vagy, szegény Theis, hogy érzed magadat? mondá néki. — Ah uram, volt a felelet, ah, kedves uram, érezné bár a gróf úr magát úgy mint én. — A beteg pillanatnyi hallgatás után válaszoló nem szeretném, hogy te meg' olykép érzened magadat, mint én érzem magam.

Napközben Talleyrand két órát töltött a betegnél A berlini titkos levelezés közzététele félbeszakító közöttök a barátságot, de most Talleyrand önmagától jött, hogy kibéküljön a haldoklóval. Tanúk nélkül voltak együtt. Másnap az örökségi jogot tárgyazo beszédet mutató be Talleyrand a gyűlésnek, melyet barátja általadott néki. Mondják, hogy kivált a

külügyekről folyt köztök a beszélgetés, s hogy Mirabeau az Anglia s Franciaország közötti szövetség eszközésbevételeét ajánlotta volt néki. Ha Talleyrand emlékiratai majdan meg fogtak jelenni, talán erre nézve is felvilágosítást fogunk látni bennök.

Április 2-án reggel 9 órakor halott volt.

Montigny, Lucanus szavait alkalmazza Mirabeau halálára: „Seque probet moriens.“ — „A haldoklónak” mindenik szava oly lelket árult el, melyet mint-ha nem is illetett volna testének halála. Az embernek úgy tetszik, mintha ezen rendkívüli férfiú mintegy kividről nézte volna önnön elhalását, mintha csak tanúja lett volna halálának.“

Midőn híre ment, hogy Mirabeau végintézetének egyik pontja így szól: „Akarom, hogy argenteuili házamnak kápolnájába temessenek el, s óhajtom, hogy atyámnak s nagyanyámnak hamvai is ideszállítassanak;“ s midőn Páris sectióinak küldöttsége azon óhajtást nyilvánítá, hogy az elhunyt a Mars mezején a hazának oltára alá temetessék: herczeg la Rochefoucauld Sándor a párisi département nevében megjelent a nemzeti gyűlés előtt, s indítványt tett: hogy a hitvallás temploma a haza templomává is alakítassék, s hogy a nagy embernek koporsója szabadság oltárává is váljék; azaz: hogy a sainte-geneviévei templom szolgáljon sírhelyül a nagy férfiaknak, s hogy először is Mirabeau szállítassék oda. Az indítvány csaknem egyhangúlag fogadtatott el a gyűlés által, s ez kinyilatkoztatá Barnave felhí-

vására: „hogy a dicső halott érdemes azon tiszteletadásra, melyben a nemzet részesíteni fogja a nagy férfiakat, kik őt híven szolgálták.“

Mirabeaut a magánembert így jellemzi Dumont: „Én nem ismertem embert, ki — ha akará — kedvesebbé és csábítóbbá válhatott, mint Mirabeau. Ó jó bajtárs volt a szónak egész értelmében; szolgálatra kész, minden pöffedség nélkül, a mily vidám oly gazdag és változékony lelkületű; — nem volt mód, hidegnek maradni irányában, az ember kénytelen volt, őt megszeretni, felhagyni az etikettel, a divat formáival, s őt csak egyszerűen nevéen szólítani; mert ámbár grófi címét éppen nem restellte, s ámbár szívének fenekén nemességét koránt sem értéktelen valaminek tekinté: jól tudta megválogatni az alkalmat, mikor kellessék ennek hasznát vennie, s hozzá értett, önkéntes lemondás által magának érdemet szerezni. Az udvariasság formáit, melyek igen helyesen az edények közé illesztett pamuthoz és toliéihoz hasonlítottak, hogy az egyik a másikat össze ne törje; melyek az embereket mindig bizonyos távolságra tartják egymástól, s melyek a szívek frigyét, úgy szólván, akadályozzák, — nem szívelte. Először is azon volt, hogy mind ezen akadályokat elhárítsa; s a vele való benső társalkodás sajátserii édes csípősséggel bírt, a kitételeknek némi, inkább látszó mint valóságos nyersségével; mert a műveltség s a hízelkedés egész valóságát lehetett volna a

darabosság s néha a durvaság külseje alatt feltalálni. A világnak inkább vagy kevésbé szertartásos társalkodásai után kedves élt találunk az övében, mely nem volt banális formák által elízetlenítve.“

Holmi híres jellemrajzok helyett, melyek Mirabeaut az államférfiút s a szónokot hatalmas vonásokkal akarják ecsetelni, de melyeknek művészi beesők jóval nagyobb, mint htiségek s historiai értékök, — szintén Dumont emlékirataiból közlünk még egy kivonatot. Dumont közel állott Mirabeauhoz, de nem tartozott bálványozói közé; ő nem csak a Constituyente, hanem az angol parlament legjelesebb egyéniségeit is ismerte, s maga is jeles helyet foglal el a tizenkilencedik század publicistái és törvénytudói között, — oly tulajdonok, melyeknél fogva őt az olvasó illetékes bírálónak fogja ismerni.

„Ha Mirabeau geniusának jellemvonását keresem, — így ír, — akkor azt hosszas megfontolás után, politikai éles felfogásában, az események előrelátásában, s az emberek ismeretében találom; oly tulajdonok, melyeket véleményem szerint ritkább és nagyobb mértékben bírt, mint az észnek bármi más sajátságait. E tekintetben legjelesebb ügyfeleit is jóval maga megett hagyta. Voltak pillanatok, midőn mondá, hogy magát jósnak érzi, s valóban, úgy látszott, mintha a jövendőnek ihletettségével bírna. Nem adtak neki hitelt, mert nem láttak oly messzire mint ő, s mert boszuságát gyakran önszeretetének tulajdonították. De azt is tudom, hogy midőn a monarchiának a legnagyobb veszedelmet jósolta, ugyan-

akkor a legnagyobb véleménynyel volt nemzetének jövődjéje iránt. A Mauvillon őrnagyhoz írott levelekből látszik, hogy nemzetét képesnek hitte egész Európával megvívhatni, s ezen levelezés több nevezetes helyet foglal magában, melyek politikai látköreinek terjedelmét tanúsítják. — 1782-ben genfi száműzötteinkkel találkozott Neufchatelben, s ő Franciaország rendéinek gyűléséről olyformán szólott előttök, mint szólunk az eseményről, mely el nem maradhat. Én követ leszek, mondá, s majd helyreállítom hazátokat. Senki sem látá oly világosan mint ő a június 23-kai ülés következményeit, senkisem látá át inkább a harmadik rend népi részének szándékait. Emlékezem két, valóban jósbeszédére, melyekben a királytól! elválásuk minden következményeit fejté ki előttök. „Gyilkolni fogjátok egymást, mondá ezen beszédek egyikében, mészárolni fogjátok egymást, de még csak a polgári háború gyalázatos dicsőségével sem fogtok bírni!“ . . . Ezen ösztönszerű belátás által találá el a gyűlés szellemét, kétségbeejtván gyakran elleneit, s titkos szándékukat fedezvén fel, vagy leálarcozván azt, mit mindenki előtt akartak volna elfedezni. Őrá nézve, úgy szólván, nem létezett politikai talány. Ő azonnal a legbensőbb maghoz ért, és éles felfogása egymaga hasznosabb volt neki, mint egy sereg kém az ellenség táborában. Én gyakran úgy vélekedtem, hogy szigorú ítéletei gyűlöletének vagy féltékenységeinek eredményei. De az események igazolták őt, s egy kitűnő ember sem ült a gyűlésben, kinek összes

magaviseleté nem felelt volna meg az eszmének, melylyel Ő iránta vala ... A szószéken mozdulatlan volt. Kik őt látták, tudják, hogy a körülötte zúgó hullámok őt meg nem indíthatták, s hogy a bántalmak közepette is szenvedelmeinek ura maradt. Midőn 1790. januárius 22-én Marseille városának állapotáról szólott, mindenik szava bántalmaiak által szakasztott félbe a jobb oldal részéről. Hallá, mint hajigálják feléje a hazug, rágalmazó, gyilkos, gonosztevő' szókat, a kufárok összes szónoklatát. Egy pillanatra megállóit, s a legdühösbeknek édeskés hangon mondván: „várom, uraim, hogy ezen gyönyörűségeket kimerítsék,“ csendesén folytató előadását, mintha a legnyájasabban fogadták volna. A legrohanóbb pillanatokban is az érzelem, melylyel a szavakat megékezté, hogy erejüket éreztesse, nem engedé néki, sebesnek lennie. Az álhevet, az opera villámlásait és menydörgéseit, mint ő nevezgeté, s a beszéd francia pörgőségét megvetette. A senator komolyságából nem vetkőzött ki soha, s hibája talán némi készültségben s praetensióban állott beszédeknek kezdetén . . . Hangja teljes, férfias, hangzatos volt; olyas, mely megtölté a fület s mely hízelgett neki; mindig komoly, de hajlékony; midőn emelkedett s midőn leszállóit, egyiránt érthető; végig mehetett az egész scálán, s a véghangokat annyi gondal mondá ki, hogy. szavait mindig lehetett érteni. Szokott modora kissé húzalmas volt. Némi zavarral kezdé beszédét, gyakran akadozott, de érdeket gerjesztő módon. Az ember mintegy látta,

hogy keresi a leghelyesebb kifejezést, hogy félretolja, válogatja, mérlegezi a szavakat, mindaddig, míg neki nem lelkesült, s míg a hámor fűvői működésbe nem jöttek.“ —

Macaulay úgy vélekedik, hogy Mirabeaunak magasabb tulajdonai némileg hasonlítottak diaiaméihoz. „Szónoklata, így ír, mennyiben felöle ítéletet hozhatunk, tetemesen hasonlított ama nagy angol miniszteréhez . . . Rögtöni kitérések, mintegy ihletés által sugallva; rövid mondatok, melyek villámként mindent megráztak, felgyújtottak, lesújtottak elüttök; mondatok, melyek a crisis pillanatában érkezve, határozó befolyással voltak a nagy kérdések elintézésére; mondatok, mik azonnal példabeszédekké váltak; mondatok, melyeket még most is betéve tud mindenki; főleg ezeken alapult mind diaiamnak mind Mirabeaunak szónoki ereje.“

De minek halmoznánk kivonatot kivonatra; a jelen dolgozat több oldalról látatja Mirabeaut az olvasóval, ki a küzlött adatok nyomán különben is már ítéletet hozott Mirabeauról általában, s különösen az államférfiúról s a szónokról. Magas czélt tűzött ki magának: a forradalmat eszközzésbe venni és az alkotmányos monarchia érdekében megállapítani; vagy mint ő szereté mondani: a francziákat a monarchia babonájától a monarchia etikusához vezetni. Ő rontott, mert építeni akart; s az épület nem „ellenforradalom,“ hanem „egészséges alkotmány“ akart lenni. Még 1791-nek elején is, egy hosszú emlékiratot intézett a királyi párhoz, melyben

felkiált: „Minden tett, minden kísérlet hijábavalóság, ha meg nem győződünk annak valóságáról, hogy csak alkotmányos eljárással segíthetünk a monarchia ügyén!”

Vannak, kik hiszik, hogy Mirabeau, ha tovább él, megmenti a szabadságot, a monarchiát, a birodalmat. Vannak, kik úgy vélekednek, hogy az anarchia nem kap uralkodásra, ha Mirabeau életben marad, ő, a forradalom gondviselése. De szabadság és kénytelenség vezetik pályáján az egyes embert, szabadság és kénytelenség szövik az emberiség történeteit. Mi fogott volna bekövetkezni, ha ez vagy amaz történik, vagy nem történik, azt gyarló eszével fel nem éri az ember.

D U P O R T .

DUPORT.

Az újabb francia irodalom legjelesebb biographusa, Saintbeuve, azon írói képcsarnokba, melyet olvasójának nyit, sorozni szeret oly neveket is, mik első pillanatra csak ismeretlen voltak által vonják magokra a figyelmet, de melyekre nézve mindinkább meggyőződünk, hogy vagy méltatlanul jutottak feledésre, vagy érdemeiknek megfelelő dicsőségre csak azért nem kaptak, mert mindamelllett, hogy valószínűleg a hírt nevet koránt sem vetették meg, — I íatni kívánó embertől ezt józanúl nem várhatni, — mégis a történetírók kegyére némi oknál fogva szert nem tehetek. A férfió, kiről szólandó vagyok, ezek közé tartozik; s habár nevét hazájában a komolyabb olvasók előtt ismeretlennek nem mondhatni, híre mégis jóval érdemei megett maradott.

Duport (Adorján János Ferencz) született 1759-ben — a napot sehol sem találtam feljegyezve — Páriában. Mint nemes és gazdag családnak ivadéka, már a férfikor első éveiben a párisi parlament tanácsosává lett, Tudjuk, hogy a parlamentok, a noblesse

de robe, voltak akkoron Franciaországban végineuhelyei a törvényszerű ellenzéknek; s hivatkozással a parlamentek hajdani jogaira, — midőn ez vagy amaz adót, ez vagy amaz edictumot belajstromozni kellett, nem egyszer tagadólag léptek fel ezen testületek.

1787 — 1788-ban, eloszolván az úgy nevezett notable-ok gyűlése a nélkül, hogy a szabadítékos osztályok adómentessége eltöröltetett volna, a minisztérium új adónemek teremtéséhez látott; de a parlamentok, midőn tőlök a lajstromozás követeltetett, mindig élénkebb ellenszegülést mutattak, s a kormány száműzéssel, kényszerítéssel, egyes tagoknak bezárásával és egyes parlamentok feloszlatásával válaszolt ezen eljárásokra. 1788. május 5-én a párisi parlament, mely kivált Duporttól vévé irányát, kinyilatkoztatta: hogy a fejedelem csak az alaptörvények értelmében kormányozhat; hogy ezen törvényeknél fogva csak a nemzetnek van joga a kívánt segélyeket az états-généraux (karok és rendek) orgánuma által megadni; hogy a parlamentoknak joguk van megvizsgálni az edictumokat, s visszavetni azokat, melyek a törvénnyel ellenkeznek; hogy a magistratura tagjai elmozdíthatlanok; s hogy valamely polgárt önkénytesen letartóztatni vagy természetes biráitól elvonni, tilos.

Harmad napra, 1788. május 8-án a király „lit de justice“-t tart Versaillesben, a parlamentet maga elébe idézteti, s kinyilatkoztatja: hogy általa szerkesztendő „cour pleniére“ fog ezentúl a parlamentok

ügyében eljárni. — Ekkor szólalt fel utolsó ízben a korlátlan királyi hatalom, ez volt vég nyilatkozása; — s midőn Duport, kit Brienne bíbornok a Calonne helyébe lépett miniszter e szavakkal jellemzett: „ez a minden bírák legmakacsabbika, “s ki a parlamentnak, melyre különben, mint ellenzéki eszközre, szívesen támaszkodott, egy ízben ezeket mondá: „ideje, uraságaitoknak tudniok, hogy csak mint polgároknak vannak jogaik, mint bírának egyedül kötelességeik,“ — midőn Duport Feranggal, XVIII-dik Lajosnak utóbb miniszterével, az utolsó teremből kilépett, társához e szavakat intézé: „ők gazdag bányaeret nyitottak meg; abba vész mindenük: de mi aranyat fogunk benne találni.“

Látni való, hogy a parlamentok, melyek még tíz évvel azelőtt Voltairenak, az encyclopaedistáknak, mind azoknak, kik a forradalom szellemi magvait bő mértékben elhintették, — igaz, bogy az udvar, a derűs s az aristocratia bünei által feltrágyázott földbe, — gúnytárgyul szolgáltak, s melyek most a nép által pártoltatva, a courpleniére alkotását lehetetlenné, saz états-généraux összehívását elkerülhetlenné tették, — hatalmas eszközül szolgáltak a forradalom előidézésére. Okai ők nem voltak egyáltalában; okainak tarthatta őket az 1789-ki újságíró, ki a parlamentok makranczkodásai után csakhamar a bastille bevételel iktatta lapjaiba; de a félszázaddal később érkezett történetíró józanul már nem állíthat ilyesmit; ők nem okul, hanem eszközül, csatornául szolgáltak; mert minden megbontakozott társaságban

épen a közrendnek szolgált intézkedéseket ragadja meg leghatályosabb, legveszedelmesebb eszközül a forradalom, míg újakat nem teremthet magának, melyekkel majdan amazokat is megtöri.

1789. május 5-én az états généraux megnyittattak elvégre. Duport egyike volt a párisi követeknek a nemesség részéről; s mihelyest a Párisban későcskén történt választások befejeztettek, s kivált, mihelyt a clerusanemesség kisebbségével a harmadik rendhez csatlakozott, azon ösvényen látjuk, melyet a gyűlés s a haladási ügy vezéreinek nála tartott előleges tanácskozásaiiban követésül tűzött ki. Ama mérges kérdés: ha fejenként vagy testületenként történjék-e a szavazás? mely az összes forradalom jövődjét foglalá magában, csakhamar a rendeknek egy kamarábani teljes egyesülése által oldatott meg; s most a szerint, mint meggyőződése vagy szenvedelmei sugaliák, mindenki hozzálatott a munkához. A Mirabeau által de Brézének adott felelet sükere, Neckernek kényszerített visszáliívátása, s a bastille lerontása nem hagytak kétséget az iránt, hogy a Constituante — az alkotó gyűlés — a megnyitó beszédben kitézött korlátokon túl fog haladni. A felekezetek mindjárt kezdetben élesen jelelték meg önmagokat. Duport úgy vélekedvén, „hogy mély barázdákat kell vonni,“ Lafayettetől, kivel a forradalmat megelőzőtt években együtt működött, rövid idő múlva épen úgy távolabb esett, mint Barnave Mouniertől, kit politikai mesterének vallott. Duport, elveiben tovább ment, mint az angol alkotmány barátai, kik

két kamarai rendszert, három esztendőös parlamentet stb. óhajtottak; ő kezdetben azt, mit politikai tudománya jónak ismertetett vele, „mint minden idők s minden országok igazságát“ tisztán, a körülményekkel alkudozás nélkül szerette volna létesíteni, s talán szerfelett merész reményekkel volt a jövővel szemben, a nélkül azonban hogy magát visióknak engedné oda, mitől őt már eszméinek szabatosága — a törvénytudónak egyik jellemvonása — megóvta.

Mint szónok első fellépésekor, a levéltitok sértetlensége mellett nyilatkozott, azaz: népszerűtlen szabály mellett; mert oly levelekről volt szó, melyeket aristocratiai tartalmuaknak gondoltak a vádlók. — 1789. július 27-én az ő indítványára, — „miután a közügy ellen országszerte összeesküsznek“ — (híre ment t. i. hogy a bretagnei nemesség Brestet az angolok kezére akarja játszani,) alakult a Constituante nyomozási bizottsága, mely utóbb annyi befolyást gyakorolt a közügyekre, mindent a gyűlésfelsőbbisége alá vonván; s melynek ő is tagjává lön. Augustus 6-án azok ellen nyilatkozott, kik az augusztus 4-dikei éjszaka feláldozott hűbéri jogokat a végzés szerkesztésekor meg' becsempészni szerették volna. Augustus 18-án az „emberek jogainak“ a gyűlés elejébe terjesztett többenemű nyilatkozatásaiban nagyobb világosságot, rendet és alaposítást kívánt volna találni; s az e jogok fogalmazása feletti tanácskozásokban folytonosan élénk részt vett. October 18-án, midőn activ, azaz: választási joggal bíró polgárnak csak az nyilatkozott, ki némi egyenes adót fizet:

ő ellene volt a megszorításnak. Néhány nappal később azok ellen küzdött, kik a zsidókat és színészeket továbbá is a polgári jogok teljes birtokából ki-rekeszteni akarták. — Ez időtájban Dnport, Barnave és Lameth elvbarátaival egyike volt a forradalom legnépszerűbb férfiainak, mind a constituanteban, mind kivált a jacobinusclubban és a bizottságokban rendkívüli hatással bíró, s itt és amott egyik versenytársa Mirabeaunak, kire ő és barátjai ekkor jócskán gyanús szemmel tekintettek. Eljárásukat mi mi illeti, Dnport kigondolja a teendőket — így nyilatkozott akkorban rólok a közvélemény, — Barnave elmondja, s a Lamethék (Sándor és Károly) végrehajtják.

1790. februárius 20-án a lázadások fékezésére nemcsak az illető hatóságokat, hanem ezeknek tiszteit is személy szerint akará felelősökké tétetni, de kisebbségben maradt; martins 29-én és folytatólag 30-án felolvasá munkálatát a bírói hatalom szervezéséről. A még ma is fennálló rendszer az e munkálatban kifejtett elvek nyomán alakult. Könnyű, gyors és pártatlan igazságszolgáltatást követelt, olyast, melynek kezelése véget vessen fondorkodásnak és csalásnak. Kimutató, hogy a bírói hatalom kezelői nem járhatnak el egyszersmind közigazgatási functiókban; hogy minden ítélelhezárnál a ténykérdés külön választandó a jogkérdéstől. Juryt indítványozott mind polgári, mind büntető ügyekben. A bírák, számra 48-an, választassanak, de hosszabb időre, mint a közigazgatás tiszteit; ne legyenek

egy helyhez, egy vidékhez kötve, ne lakjanak állandóul azon egy helyen, mi viszonyok szövődése által könnyen az igazság kárára fordulhat (csak Párisra nézve történhetnék kivétel, valamint a közigazgatási felosztásnál is történt); utazzák be szabott időben az országot, s tartsanak rendes üléseket külön mindenik megyében. Minden büntető törvényszék mellé rendeltessék egy közvádló, minden megyei székhelybe egy koronatiszt.

Az ambuláns bíróság, melynek eszméjét alkalmasint az angol eljárástól kölcsönzé Duport, nem talált többségre. Kivált Lanjuuais hevesen kelt ki ellene; neki nem kell oly bíró, úgy mond, ki egyik lábával a kengyelben hoz ítéletet; többen másnemű juryt akartak, nem az indítványozottat; mások ismét a jurynek a polgári ügyekrei alkalmazása ellen nyilatkoztak. Duport mind az április 30-án tartott ülésben, mely az ő elnöksége alatt folyt le, mind külön iratban, mely a terve ellen gördített nehézségek megczáfolására készült, rendkívüli ismereteket tanúsított a büntető eljárás körül, a tapasztalatlanság és Sieyes különcködésének ellenében; s midőn arról folyt a vita: ha vájjon a Tronchet, vagy a Sieyes, vagy a Dupont juryját kelljen-e elfogadni, élesen jegyzé meg, s e jegyzék más ország törvényhozóinak is szól: «hogy csak egy neme lehet a jurynek, s hogy csak azon ítélőszéket mondhatni annak, melynek eskütt-tagjai egyszerű polgárok, kiket a véletlenség együvé hoz, kik nagy számmal visszavetethetők, s kik nyomban és csak egy ügyben, különféle pontok felett hoznak

határozatot, mely pontok a felek, vagy a köz vádló s a polgárok között fenforgó por tárgyát teszik.“ — A Constituante csak a büntető ügyekre nézve fogadja el az eskütszékeket, s meghagyja az alkotmány ter- vével megbízott választmánynak s törvénykezési bi- zottságának: nyújtsanak be az elfogadott elvek nyo- mán szerkesztett törvényjavaslatot.

December 26-án Duport, mint az említett vegyes választmánynak jegyzője, a javaslatot benyújtván, inait vány ozá a büntető eljárás új rendszerét. Annak előrebocsátása után, hogy a társaságnak bizonyos esetekben joga van ítélethozás előtt is a polgárt ideig- lenesen letartóztatni s hogy más oldalról meg' a polgár- nak van joga, gyors ítélethozás követelésére, — elvül állítatik fel: hogy más hatalom tegye meg az elő- vizsgálatot, és más hozzon ítéletet; amaz cselekvő és gyors, emez szemlélődő és lassú; amaz ideiglenes, emez elhatározó; amaz a rendőrség, emez az igazság- szolgáltatás. Az eljárás alkotórészei: a) a rendőrség, békebírák s más tisztviselők kezében, — a panaszok elfogadására, a gyanúsok letartóztatására, s a kerü- leti törvényszék elébe állítására; b) vádoló jury min- den kerületben; alakítása, egyes személyre bíztatik, nem testületre, felelősség eszközölhetése végett; c) minden megyében egy büntető törvényszék, mely négy tagból áll: az elnökből, kit az összes megye — s három bíróból, kiket az illető kerületek választá- nak; d) közvádló; kineveztetik a megye által, és fel- ügyel a békebírákra; e) ítélő jury; elmarasztásra tíz szavazat kívántatik, a büntetés a bírák által alkal-

maztatik a f) királyi biztos keresetének következtében, kinek kötelessége, felügyelni a törvények végrehajtására, s kinek azonképen, mint a vádlottnak, joga van formahiba miatt felebb hívni az ítéletet a g) cassatiói törvényszék elébe; ennek tagjai számára felérnek a megyék összes számának felével, s a kebelökből tagot választandó megyék első' ízben sors által jelöltetnek ki. — E vázlatból a műértő könnyen hozzávethet az egésznek szelleméhez és irányához.

Mirabeau halálával a Barnave, Dupont és Lameth Sándorból álló triumvirátus vezérlé a gyűlést, s ők, kik Mirabeaut gyakran félszabályok pártolásáról vádolák, kik nevezetesen 1791. februárius 28-án hevesen keltek ki ellene a jacobinusclubban, mivel az emigratio ellen indítványozott törvényt ellenzé, s kik néha talán hajlandók voltak bünt és ámulást látni, midőn Mirabeau náloknál lassabban haladott elő a jobbra balra fekvő romok között: ők most szintén mérséklettebbeknek mutatkoztak; ők megállapodtak, egy lelkes életiró megjegyzése szerint, mintha csak a harcznak tüze s a vitának elkeseredése ragadhatta volna őket oly távolra; ők attól kezdetek tartani, hogy az alkotmány, mint eddigelé ostromtűzben tervezetett, talán nem eléggé higgadt az anarchiának kikerülésére, s társaiktól a jacobinuskoktól különváln, a feullantok clubbját alapították ellensúlyul. Robespierre között és közöttük mindig élesebbé vált most az ellentét.

Dupont, ki 1790. augusztus 16-án másod ízben tiszteltetett meg a nemzeti gyűlés elnökségével (ez

tudnivalóképen minden harmadik hétben változott), s december 11-én a tuilleriák kerületének ideiglenes törvényszékéhez elnökül választott, a felebbi eljárás következtében sokat veszített népszerűségéből; de mindamellet magában a gyűlésben még rendkívül nagy maradt befolyása. 1791. május 16-án Robespierre indítványára határozottá vált: hogy a Constituante tagjai nem választathatnak a legközelebbi törvényhozás tagjaivá. Nem annyira Robespierrenek okoskodásai, melyek az újjáválasztathatásnak az alkotmányos biztosítókkal meg nem férhetését hirdették, hanem inkább a vágy, valahára már befejezni az alkotmány művét, s a politikai tapasztalatlanság, mely a nemeslelkiieket könnyen ideológiára vezeti, hozatták a gyűléssel a fentebbi határozatot. Másnap, május 17-én, Duport mindent elkövetett, hogy legalább a későbbi törvényhozások tagjait ne érhesse ezen ostracismus, és Robespierre ellentörekvéseinek daczára, nem ugyan egészen Duport nézete, de mégis Barnavenak következő középítő indítványa lön végzéssé: „a lefolyt törvényhozás tagjai újra választathatnak a következő törvényhozásba, de csak két év lefolyása után.”

Május 31-én, megnyittatván néhány nappal azelőtt a büntető törvénykönyvnek a büntettekről s ezeknek büntetéseiről szóló és Lepelletier de Saint-Fargeau által bemutatott része felett a tanácskozás, Duport a halálos büntetés ellen nyilatkozott. Midőn az utóbb bíbornokká lett abbé Maury, hivatást érzvén magában a halálos büntetés megtartása mellett

apostolkodni, őt közbeszólásaival beszédében többször félbenszakasztá, felkiáltott: „Ha Montesquieu vagy Beccaria állanának e pillanatban a szószéken, ki volna eléggé merész őket félbeszakítani? Pedig én csak ezen nagy férfiak eszméit fejtegetem önöknek.“ Beszédének berekesztéséből láthatni, hogy a jövő már elsötétedett előtte, hogy ő mindinkább tartott a forradalom vérengzővé válandásától.

„Engedjék meg, uraim, — így szól — hogy ezen okoskodásokhoz még oly motívumokat is adjak, melyek a jelen körülményekből merítettek. Midőn forradalmunk kezdetét vévő, olyasoknak talált bennünket, minővé hosszú zsarnokság s az ezt követő elfajulás által gyártattunk; lefolyása közben kifejlesztett minden szenvedelmet, minden érdeket; kitüntette mind jó, mind rossz tulajdonságainkat, ezeket és amazokat egyiránt érezhetőbbekké tette, és szerencsétlenségünkre a hazafiság és nagylelkűség fellengős látványa mellett láttuk az önösség s a gyűlölség undok szörnyetegét is: volt alkalom sajnálkoznunk, hogy a nemzeti szellem nem szelidített meg cleve emberiebb institutiók által. Az ennyi véleményre oszló, ily hosszú s ily újszerű vita által Kifárasztott egyének jelleme természetesen módosult és kesernyéssé vált. Ha az emberek szert tettek a szükséges erőre, hogy szabadok lehessenek, oly vadságot is nyerhettek egyszersmind, mely az élet viszonyait nehézkésekké teszi és bajosokká. Vannak egyének, kik jellemeket az eseményekből vonván ki, vadakká lettek, midőn bátrakká és szilárdakká kellett volna válniuk; — ők gyengék lesznek és alávalók, midőn tőlök engedelmességet keilend követelni és szelidséget. Miután a helyett, hogy törvényeink által a nemzeti szellemet javítottuk volna, azt szerencsétlenségünkre, úgy a mint volt, alkotmányunkba átszállítottuk, miután a mozgékonyosság kormányunk fővonásainak egyikévé lett, s miután folytonos változtatása az embereknek csaknem

szükségessé tette a dolgok változtatását,— legyüük legalább azon: hogy a forradalmi jelenetek a lehetőség kevéssé tragikáiak, és következményeik a lehetőség kevéssé gyászosak legyenek.“

Június 3-án a kegyelemjog ellen szavazott. A gyűlés három véleményre oszlott. Voltak, kik e jogot fenn akarták tartani a fejedelemnek; mások úgy vélekedtek, hogy a törvényhozó testület által gyakoroltathatnék ezentúl; s mások ismét az indítványozó választmánynyal egyértelműleg: hogy el kell törölni. A többség ez utóbbiak nézetét fogadd el, mindamellett, hogy valamennyi alkotmányos nemzet tapasztalásai, sőt magának az igazságnak eszméje is, mely a mereven jog fogalmával be nem éri, a kegyelemjog hasznos, szükséges volta mellett tesznek tanúságot. Így vélekedett kevéssel utóbb, úgy látszik már Duport is; mert midőn September 3-án Saintmartin magába az alkotmányba indítványozá iktattatni a kegyelemjogot eltörő végzést, s midőn Robespierre és Lanjuinais is hasonló értelemben nyilatkoztak, Duport indítványára a napi rendre tért által a gyűlés.

Június elején az új rendszer értelmében szerkesztett párisi büntető törvényszék elnökének választott Duport, mint ezt valamennyi életírásaiban találhatni; de egyike sem emlékezik meg arról, hogy ő e tisztet el nem fogadá. Brissot erre nézve a „patriote frangaisban“ június 13-án ezeket írja: „Én bámultam e választásoknak — a törvényeski tagok választásának — combinatióját. Elnök:

Duport úr, — ő büntető jogtudós. Közvádló: Robespierre úr, — ő az aristokratáknak legengesztelhetlenebb ellensége. Dandré úr: Robespierre helyettese, — ő szelídíteni fogja ennek tüzét. Parányi hiúságok felforgatták e jeles combinatiót. Pedig hirdetjük, hogy szabadok vagyunk! A szabadság egészen más áldozatokat kíván. Látom, nem keresünk egyebet, mint az önösséget.“ — De Duport nem önösségből mondott le tisztéről, hanem mert érzé, hogy a melléje közvádlónak választott Robespierrel nem működhetik egy czélra. Baillyt Paris maire-ségében felváltván, e hivatalról szintén lemondott, mielőtt az új rendszer 1791. januárius 1-én életbe lépett volna, — valamint Robespierre is a magáéről, ki tanácsosabbnak látá, az úgynevezett „législative“ gyűlés irányában — így nevezetik a Constituante után következett törvényhozás — a jacobinusclubban, s a jacobinusclubb által működni.

Midőn XVI-dik Lajosnak Varennesbe szökésével (június 21.) végcsapás éré a királyi tekintélyt; mert felfüggesztetvén a fejedelem jogai, mintegy ideiglenes respublica hozatott Franciaországba, mi természetesen számosakat a kormányforma változtatására még inkább emlékeztetett: Duport és pártja mindent elkövetett, hogy Lajosnak ezen tettét minél szelidebb világításban látassá. Június 26-án megbizatván Párisnak a tuillériáktól nevezett törvényszéke a fővárosba visszahozatott fejedelem s társai elleni büntető eljárással, ha ez szükségesnek fog találtatni, s a gyűlés kebeléből az elővizsgálat megtételére bi-

zottság küldetvén ki: Duport-tól szavazattal választott a királynak s a királynénak kihallgatására. Társsai Tronchet voltak és Dandré, mérsékeltek, mint ő. E választásokból már látni lehetett, hogy a király nem fog kereset alá vonatni, s hogy jogainak gyakorlatába vissza fog helyezettetni, mihelyest az alkotmányt elfogadandja. Duport több ízben élénken szólalt fel azok ellen, kik Lajost a királyi széktől elmozdítani akarták, s kivált az ő és Barnave törekvéseinek köszönhető Lajos, ügyének még ez úttal szerencsés kifejlődését.

Augustus 13-án rendkívüli talentumának egész erejével támadá meg azon szerencsétlen elvet, mely a törvényhozó testület tagjait a minisztériumból kirekesztendőeknek nyilvánította; de ő úgy nem győzött, mint egy korábbi alkalommal nem Mirabeau, s végzés hozatott: hogy a Constituante tagjai azonképen, mint az utána következő törvényhozó testületekéi, sem követségük ideje alatt, sem azután két év lefolyásaiglan a végrehajtó hatalom kinevezésétől függő semminemű hivatalt nem vállalhatnak fel. — Augustus 26-án kimutató azon vélemény fonákságát, mely az adó ügyében a végrehajtó hatalomtól megtagadó az iniciatívát, s mely az adó tárgyában hozandó törvények érvényességéhez a fejdelem sanctióját nem látá szükségesnek. „A kérdés abban áll, mondá, ha lehet-e, kell-e a törvényhozó testületet, mely sem mint tömeg, sem egyenkint semminemű, de még erkölcsi felelősségre sem képes, mert minden törvényhozás után eltűnik. — ha lehet-e, kell-e meg-

engedni, hogy a törvényhozó testületek minden korlát nélkül vessék ki az adót a nemzetre, s osszák fel annak tagjai között? Ebből áll a kérdés; — s hogy ezt nem lehet, nem kell tenni, az világos. De mind híjába. Az 1791-diki alkotmány III-ik osztályának VIII-ik cikkelye által határozattá vált: „hogy a törvényhozó testületnek a közadók megállapítását, elhalasztását és beszedését illető végzései törvényeknek hívatnak, s előleges sanctio nélkül kihirdettetnek és végrehajthatnak . . .“ — September 3-án bevégeztetett az alkotmány revisiója. September 17-én az ő indítványára határozottá vált: hogy az eskütszéki büntető eljárás 1792. januárius elsején fogja kezdetét venni. 21-én fogadtatott el az általa szerkesztett rendőrségi törvény Páris számára hnszonnyeg békebiróval. 23-án az alkotmány tervezésével megbízott választmány nevében indítványt tett: hogy a Constituante azon tagjai, kik egy híressé vált ellenmondást az újabb törvények ellen aláírtak, minden közhivatalban! eljárásra képteleneknek nyilatkoztassanak. Voltak, kik az ellenmondókat még nyugpénzeiktől is kívánták megfosztatni, de Duportnak megjegyzésére, hogy ez az örök igazság elveivel ellenkeznek, a választmány indítványa minden módosítás nélkül ment határozatba.

1791. September 30-án az alkotó gyűlés eloszlott

1792. augustus 10-kéig, midőn Lajos a törvényhozó testület foglyává lett, Duport Párisban maradt: — augustus 10-dike után, mint azoknak

egyike, kik az „assemblée legislative“ idejében La-josnak tanácscsal szolgáltak, üldözéseknek lévén kitéve, Melunba vonult, hol fogságba tétetett; de egy lázadás alkalmával Danton, akkorban igazságügyi miniszter, kinek ő a korábbi időkben szolgálatakat tett, s ki ezekért háladatos szeretett lenni, módot nyújtott neki a megszökésre, és külföldre menekülésre. Robespierrenek bukásával Duport visszatért Franciaországba, de rövid idő múlva innen ismét kiköltözött, s huzamos gyengélkedés után meghalt Appenzellben (Svajcz) 17 98. augusztusban, mielőtt életének negyvenedik évét betöltötte volna. — Tacitus fordítása, melyet sajtó alá készített, holta után nem találtatott irományai között.

Ennyiből áll mindaz, mit e nevezetes férfiú életéről s működéséről, életírások, emlékiratok, de kivált Buchez és Leroux gyűjteményök és a Moniteur nyomán közölhettem.

Jellemzőbb reá nézve azon beszéde, melyet alább vészén az olvasó, s melyben a francia forradalomnak bekövetkezett gyászos jövődjét prognosticálta. De mielőtt ezen vádiratot a Constituante túlzói ellen ideiktatnám: szükséges előadnom, mint történhetett, hogy azon gyűlés, melyről Lafayette joggal mondható emlékirataiban: hogy tiszteletben tartotta a sérthetlenség elvét a fejedelem irányában, az egyéni szabadságát a nemzetnél, a pártatlan igazságszolgáltatását elleneivel szemközt, a sajtószabadságát mindenki számára; s mely végre önaka-

rátából oszlott szét, a nélkül, hogy egyetlenegy tagja pénzt, hivatalt, szünet vagy hatalmat nyert volna; és melyre nézve bizvást állíthatni, hogy soha emberek gyülekezete nem vezéreltetett valóbb hódolat által mind az iránt, mi a nemzet szabadságával s ennél fogva a nemzet becsületével áll kapcsolatban: — szükséges, mondom, előadnunk, mint történhetett, hogy a Constituante eredményei, bármi nagyszerűek voltak különben, nem feleltek meg azon reményeknek, melyekkel a legnemesebb egyéniségek voltak iránta.

A Constituante, — írja egy gyakorlati államférfi, hazájában évtizedeken át haláláig az alkotmányos élet lelkismeretes hive, Martinez de la Rosa — pályájának vége felé érzé azon akadályokat, melyek őt elveinek ösvényén haladni gátolák; érzé, [hogy lehetlenné vált a napról napra vakmerőbbekké lett pártokat féken tartani. Ezeknek befolyását tetemesen uövelé a fékteleenné fajult sajtó. A forradalom kezdetén a többség úgy vélekedett — mint az irodalom mezején másutt is jó szándékkal, de gyakorlati tapintat nélkül indítványoztatott — hogy minden sajtótörvény fölösleges vagy épen kártékony, s hogy azon repressiv intézkedésekre semmi szükség, melyek jelenleg a szabad sajtó mellett mindenütt elkerülhetleneknek tartatnak. Meglehet azért, mert az óriási lelkesedés ama napjaiban a jobbak a jónak és igaznak diadalában egyes kicsapongások mellett sem kételkedtek; meglehet azért, mert szükségesnek tartották a sajtónak kissé erőszakos fellépését, hogy a száza-

dós előítéletek földre terítessenek. Történt azonban, a mi történni szokott ilyen esetekben; a reformok ellenségei, kik, ha rajtok állana, békóba vernék a nemzetet, megragadák az ellenfél ezen fegyverét, s azt perfidiával kezelvén, nagyították a veszélyeket, hogy az új intézkedéseket hitelöktől megfoszthassák, s hogy tulajdon kicsapongásai által becsteleníthessék azon nyilvánosságot, melyet utálatban tartanak.

A haladási párt ingerelve ez által, s különben is — mint oly országokban látjuk, hol a szabadság csak minapában behozatott növény, hol még nem volt alkalma gyökeret vernie türelmetlen az ellenvéleményük iránt, és főnökeiket a dühnek egy nemével bálványzó, szintén visszaélt a sajtóval, nem sejdítvén, mily kárt okoz ezáltal a szabadságnak.

Rövid idő múlva annyih' a növekedtek a visszaélések és botrányok, hogy Lafayette és a szabadság más hívei indítványt tettek a gyűlésben a vétkesek büntetésére. De a képviselők nagylelkűséget látván abban, ha megbocsátanak azoknak, kik őket szünet nélkül sértegették, — mintha politikai testület, melyre a nemzetnek sorsa van bízva, magános ember állásában lehetne, — s megfeledezvén arról, mit még az emberi s polgári jogok kinyilatkoztatásának 11-ik pontja is hirdet: „a gondolatok és a vélemények szabad közlése egyike lévén az ember legbecesebb jogainak: minden polgár szabadon szólhat, írhat, nyomtathat, felelet terhe alatt, ha e szabadsággal a törvényileg meghatározott esetekben visszaélne;“ — a képviselők, mondom, már akkor, midőn

Sieyes az alkotmány tervezésével megbízott választmány nevében egy sajtótörvényi javaslatot, még pedig népszerű elveken alapélt javaslatot nyújtott be, (1790. januárius 20-án), valamint az alkotmány revisiójakor is, tanácsosbnak vélik e pontot feloldatlanul hagyni. — vagy azért: mert szerfelett érzék egy jó törvény hozatalának nehézségeit, a szabadság és szabadosság határainak kimutatása nem tartozván a legkönnyebb feladások közé; vagy, mert nem sejtitek azon veszélyeket, mikbe a sajtókicsapongások teljes büntetlensége ejthetendi az országot.

Ismétlem: a Constituante, 1791-nek közepén, két évvel megnyitása után — de forradalmi időkben két év néha felér egy századdal — már jóval több tapasztalást bírt; a mit a sajtó elmulasztott, azt magok az események pótolták, még a pártok ármánykodásai is kijelelték a reformok gyengébb helyeit, s azok, kik őszintén óhajtották az alkotmányos monarchiát, azon voltak, hogy művöket szilárdítsák. Jó alkalmat látszott nekik nyújtani e célra a Constituante azon határozata, miszerint az alkotmányt még egy ízben átvizsgálatni rendelé, hogy hosszabb időköz folyván le, míg a részek külön-külön kidolgoztathattak, ezek egymáshoz idomítassanak, s végkép megállapítván, helybenhagyás végett a fejedelem elébe terjesztessenek. S Duport, mint már felebb láttuk, Barnave és Lameth társaival, továbbá Desmenniers, Thouret, Chapelier, Dandré, Malouet, Clermont-Tonnere s mások csakugyan kieszközölték, hogy némi hasznos, ha mindjárt kisebbszerű változtatások tétettek

az alkotmány művén. A főhibákat azonban, mint Duportnak a közigazgatást tárgyazó felebb érintett néhány beszédeiből is látható, már lehetetlen volt helyreigazítani. A királyi hatalom — különben is Lajosnak boldogtalan megszökése óta felfüggesztve lévén, s jogkörét csak akkor nyerhetvén vissza, ha az alkotmány majd helyben fogott hagyatni, — legparányiabb befolyással sem bírt. A minisztérium gyenge volt az udvar irányában, hitel nélküli a nemzet szemében, hatástalan a gyűlésben. A mérsékelt párt szerette volna az alkotmány néhány alaptételeit új vizsgálat alá vonni: de a szándékot meghiúsíták a dühös ellenzés, mely ezen, a tudatlanság és szenvedelmek által elmagyarázott terv pusztá bejelentésére is keletkezett; a népszerűség elvesztésének félelme ily fáradsalmas pálya végén; a gyanúsítások, rágalmak, fenyegetések, melyekről Lameth Károly a követek kamarájában még negyven évvel utóbb iszonynyal emlékezett; és ama körülmény: hogy Montlosier grófnak s így csakugyan nem gyanús tanúnak vallomása szerint a royalista párt inkább az anarchia embereit támogatta, mint a józan szabadság híveit, remélvén, hogy az anarchiából feltámadand a régi udvarrendszer, és semmitől sem félvén inkább mint attól, hogy az új intézkedések megszilárdulván, az alkotmányban majdnem marad anyag a szabadság gyenge növényének minélelőbbi megfojtására. — Mind ez, s végre még az, hogy számosán találkoztak a mérsékeltberek között is, kik az udvar által elkövetett hibák s a szabadítókos osztályok folytonos ellentörekvései-

nek láttára úgy vélekedtek: hogy még mindig elég hatalma van a koronának, s hogy a szabadság még mindegyre veszedelemben forog; hogy a görbe botot — mint Möser mondja — ha egyenessé akarjuk tenni, előbb túlságosan kell az ellenkező oldalra hajlítani, mondom, mindez okozá vala, hogy végre lényeges változtatás közbenjövetele nélkül terjesztett az alkotmány helybenhagyás végett a korona elébe.

Vessünk egy tekintetet ezen alkotmány főhiányaira; rövid fejtegetés e tárgy körül, tanuságos leszzen az olvasóra nézve.

Politikai axiómának tekinthető: hogy azon esetre, ha valamely nemzet institntiói a fejedelem pusztá engedélyezésének s mintegy kegyelmének eredményei (az úgynevezett octroyirozott charták): mindig közel van a végrehajtó hatalom részéről a csonkítás vagy elnyomatás veszélye; — s hogy más oldalról, ha valamely már fennálló monarchiában a képviselők alaptörvényeket hoznak a fejedelem együttműködése nélkül: ez nem igen fogja az ügyet magáénak tekinteni, s aligha érdekelve érzendi magát az alkotmány fentartására nézve.

XVI dik Lajos keserűen panaszkodik azon manifestumban, melyet 1791 június 21-én szökésének igazolására a tuillériákban hagyott: hogy a törvények az ő hozzájárulása nélkül hozattak. Igaz, midőn az alkotmány megerősítés végett elejébe terjesztett, lemondott azon jogról, melyet előbb a törvények hozatalára nézve követelt magának; — de világos, miszerint ez csak azért történt, hogy hatalmának fel-

függesztése megszűnjék elvégre.— A Constituante ellenben azt állítá: hogy kirekesztőleg csak őt illeti a jog, alkotmányt adni Franciaországnak; s követei, hogy a fejedelem az alaptörvényeket észrevétel nélkül fogadja el, mint olyasokat, melyek nem sanctionálandók általa, csak elfogadandók. — E küzdelemnek természetesen az volt következménye, hogy a fejedelem s a képviselők az alkotmány eredetére nézve elejétől fogva egyenes ellentétben állottak egymással, s hogy Lajos, követeléséről! lemondását a körülményeknek hozott áldozat gyanánt kíváná tekintetni.

Ez antagonizmuson segíthet vala részben azon körülmény, ha a kormánynak némi befolyása lett volna a képviselők tanácskozásaira; mert csakugyan nem fogott volna nehéz lenni, bebizonyítani azon veszedelmeket, melyek a királyi hatalom teljes megsemmisítéséből a monarchiái formának megtartása mellett, s a közio-azgatás minden rugóinak megtornításából szükségképen származnak; — de mondtuk már, hogy a minisztérium nem Ő-olt befolyással a gyűlésre, s nem bírt elégséges erővel, az alkotmányos jogok igazságos felosztását követelni. Aztán az udvar folytonos ármánykodásai, melyek természetesen árnyékot vetettek a fejedelemre is, és a reformokat minden áron ellenző pártnak magaviseleté nem kevéssé öregbítették a végrehajtó hatalom iránti bizalmatlanságot; — se szerint történt, hogy a rendkívüli talentumokban oly gazdag, s a közjót őszintén óhajtó haladási párt a monarchia alaptörvényeit nem

alkotó azon gyakorlati tudományyal, mely a classicus törvényhozót jellemzi.

Inkább, mintsem a fejedelemnek nem engedni a szükséges jogokat hatalmának gyakorlatára: tanácsosabb fogott volna lenni, más kormányformát választani; mert a trónus támasz nélkül hasonló a roszúl épített villámfogóhoz: vonz, nem hogy hárítana. —

Más, szintén tetemes hiba, melyet a Constituante elkövetett vala, abban állott: hogy művét szilárdíthatni ilivé, ha aztezerfaju biztosítékokkal és óvásokkal körülkeríti; s hogy az alaptörvények codexébe számos részletes intézkedéseket iktatott, mintha ez által tartósságot kölcsönözhetne művének. De épen az ellenkező következett be; mert ha apró szabályok vegyítetnek az alaptörvények közé, amazoknak ereje nem növekedik, ezek pedig gyengébbekké válnak; — a gyom maga sem no nagyra, s gátolja a hasznos fűvet növekedésében.

Az eddig említett hiányok tagadhatlanok; de folytassuk nyomozásukat, csak a nagyszerű műnek hiányai tanuságosak.

Washington midőn az éjszakamerikai congressustól búcsút vett, beszédében egyebek között ezeket mondá: „Ne feledkezzenek meg önök arról soha, hogy ily terjedelmes birodalomban a kormánynak szüksége van mindazon hatalomra, melylyel a szabadságnak s a polgárok biztosságának veszedelmezése nélkül felruháztható; hogy erős kormány alatt, ügyesen mérlegezett alkotmányos hatalmak mellett, leginkább van biztosítva a szabadság; s hogy

vége oly kormány, mely nem eléggé erős, ellenélni az ármánykodóknak, és mindenik polgárt a törvény határain belül tartani, az feladásának: mindnyájunk biztosságának és szabadságának meg nem felelhet, az csak kormányárnyék, az nem érdemes a kormány nevére.“ — De a királyi hatalom boszujálói félelem nem engedé, hogy a Constituante a szükséges erővel ruházza fel a végrehajtó hatalmat. A nép választása fogadtatott el egyetlenegy alapú a közigazgatás minden ágainak organisatiójánál. Negyvennégyezer municipalitás volt Franciaországban, melyek oly egyének által igazgattattak, kik, úgy szólván, a legparányiabb köteléssel sem voltak a kormányhoz csatolva, — megannyi független republica egy monarchia kebelében. A közigazgatás ugyan helyesen választatott külön a bírói hatalomtól: de a közigazgatás minden ágaiban a cselekvés együvé vegyítetett a tanácskozással; mindenütt testületeket láttunk, hol egység óhajtható; — s hogy mind ez betetőztessék, a municipális előljárók és tisztek feletti alkotmányos ellenőrségnek gyakorlata a törvényhozó testületre bízott, egyenes kirekesztésével a végrehajtó hatalomnak. Ettől a kegyelmezési jogot is elvonták, pedig még az éjszakamerikai egyesült államokban is e hatalmat illeti a kegyelemjog, azon egyetlenegy eset kivételével midőn a képviselők háza lép fel vádlóképen.

A Constituante elvei nem engedhették ugyan, hogy az alkotmányba aristocratai elem is foglaltatván, abból felsőház alakítassék: de az eszélyesség ta-

nácslá, hogy mérséklő elem nyeresére mégis két ágra osztassék a törvényhozó hatalom, mely a Constituante idejében 1139 tagból állott! Maga az alkotmány tervezésére kiküldött választmány s Ejszak-amerikának példája javallák ezt, mi nagyterjedelmű monarchiánál épen elutasíthatlanná válik. Ez által nagyobb tér jut a discussionak, több idő a véleményeknek, hogy leülledhessenek, több mód a kormánynak, hogy magát védhesse netaláni bitorlások ellen. A törvényhozó testületet, ha csak egye lenegy kamarából áll, meg nem óvhatni egy pártnak, egy szónoknak, egy nagylelkű érzelem által felköltött enthusiasmusnak befolyásától, pedig ez utóbbi néha rász tanácsos is lehet. Ila mind ehhez hozzáadjuk, hogy a törvényhozó testület minden két év múlva egészen megújítandó volt, hogy a gyűlés megnyílt a törvény által kijelelt napon a nélkül, hogy a fejedelem által egybehivatott volna, hogy állandó, permanens volt, s hogy üléseit folytatható, míg neki tetszett, hogy a törvényhozók számba sem vették egy ily nagy, mindig cselekvőségben s mozgalomban levő erőnek sebességét, hogy nem volt, mi e mozgalom lassabbságát eszközölhetné, s végre, hogy a király a törvényhozó hatalmat sem fel nem függeszthette, sem el nem oszlathatta, — akkor világos, hogy a monarhiai forma s az 1791-diki alkotmány nem férhettek meg egymással. Adjuk végre még ehhez a boldogtalan szabályt, hogy a király minisztereit nem választhatta a követek sorából. Ezen szabály népszerűnek és valóban szabadelműnek látszott, de ha

közelebről tekintjük, világos, hogy gyászos volt nem csak a királyi hatalomra, hanem magára a szabadságra nézve is. Minden képviselői kormány-nál, mely lényegesen a többség kormánya, egyike a legnehezebb feladásoknak: benső' egységet idézni elő a végrehajtó hatalom s a tanácskozó testületek között; ugyanazon lelket önteni mindkettőjökbe. Már pedig a tapasztalás bizonyosága szerint, egyike a legalkalmasabb eszközöknek a cél elérésére, úgy arra, hogy a nemzet a válságos pillanatokban nagy impulzust nyerhessen, abban áll: hogy a fejedelem minisztereit a kamara tagjai közül, mint orgánumait, és képviselőit egy ismeretes és többséggel bíró véleménynek választja. A királynak ezen eljárása csak kedves lehet a nemzet előtt, miután tekintélyének gyakorlatát ugyanazokra bízza, kiket a nemzet jogainak védelmével bízott meg; miután továbbá tökéletesen megegyezik a parlamentarizmus szellemével, melynek éltetője a nyilvánosság, s mely nem keresheti a főhatalom letéteményeseit a palota előszobáiban, hanem a törvényhozók fórumában; s miután végre ezen eljárás még egyéb megbecsülhetlen gyakorlati előnyöket nyújt, minők p. o. nagyobb egység a törvényhozó s a végrehajtó hatalom között, nagyobb könnyűség a törvényhozási munkálatok előkészítésében, nagyobb öszhangzás a rendelkezések s ezeknek foganatosítása között stb. Holott más oldalról, ha a miniszterek nem lehetnek egyszermind képviselők, ezek s amazok idegeneknek nézik egymást, sőt éppen ellenségeknek, hiányzik

köztök a kölcsönös bizodalom, s maga a büszkeség is ellenzi a viszontlagos engedélyezéseket, melyek egyenlők között mindig könnyebb szerrel eszközöl-tethetnek, — ilyenkor a miniszterek a gyűlésben, ha itt eltűretnek, s ha tanácskozási szavazattal bírnak. erőszakosan benyomultak gyanánt tekin-tetnek.

Azt mondják: ha a miniszterek a képviselők so-rából szedetnek, akkor a korona a népszerű tagokat megnyeri magának. De mi egyebet kell hát óhaj-tani, mint hogy a korona a közügyeket a népszerű tagok kezére bízza? Nyissatok ajtót, hogy a nemes ambitio beléphessen fejhajtás nélkül; a gyengék s a czudarok, bármint bástyáztatok körül a kamara, mégis meggyalázni s eladni fogják magokat.

Mind ezen hiányokat érzé a Constituante többsége, mely kivált működésének végszakában több jeleit adá: hogy a rendnek, a társaság reorganisatiójának szükségét érzé. De már végéhez sietett, engedett a nép akaratának, mely uj törvényhozókat akart látni, s mely csak újakat láthatott a constítuantra, az alkotó gyűlésre következett „législative,” törvényhozó gyű-lésben; mert a Constituante, mint fenebb láttuk, el-követte a legesleggyászosabb hibát: világos törvény által rendelé, hogy tagjai nem választathatnak az utána következendő törvényhozás tagjaivá. Ez annyi volt, mint kimondani: hogy az alkotó gyűlés művé-ből nem fog kő kövön maradni. Fonák theoriák ere-jénél fogva a nemzet legjelesebb egyénei, azok, kik őt annyi veszedelem közt s annyi dicsőséggel vezet-

ték a szabadság ösvényére, épen ez érdemüknél fogva rekesztettek ki a törvényhozó testületből. A fejedelem nem választhatja őket minisztereknek, mert követek voltak. A nép nem küldheti őket gyűlésbe, mert részt vettek a tavalyi gyűlésben. Duport lelkének egész erejével küzdött ezen eszelősség ellen, s midőn megbukott, azon volt, hogy legalább a constituantot követendő gyűlések tagjait ne érje az ostracismus. Mily sikerrel? azt felebb láttuk; de lássuk most magát a beszédet.

Engem e szöszékre azon szükség érzete vezet, hogy hazámat megmentsem a legnagyobb veszedelemtől, mely eddigien fenyegette; és ha már nem lehetséges többé, megakadályoznunk, hogy erőszakos rendetlenségek huzamos ideig ne zavarják: legalább megmenthessük folytonos és orvosolhatlan anarchiától. — Miután rendesen az emberek hajlamában rejlenek a vitakozás elemei, szükségesnek látom, nehány, húzamos ideig visszatartóztatott észrevételt terjeszteni élőtökbe, melyeket továbbá is elhallgatni, úgy hiszem, vétek volna. Szándékom a nélkül, hogy a jelen kérdéstől eltávoznám, kevés szóval látatuom veletek a helyzetet, melyben vagytok, s azt, melybe benneteket dönteni szeretnének, látatnom a ti valóságos, igen kézzelfogható és igen közel veszedelmeiteket. Ti ezeket meg fogjátok ismerni; ők nem fogják többé lelkiismeretemet nyomni, én őket a tiétekre szállítom, azokéra, kik a nélkül, hogy vitakozni akarnának felettök, a nélkül, hogy megvizsgálják, mégis tagadni szeretnék ezen veszedelmek súlyos voltát.

Lépcsőről lépcsőre valóságos és tökéletes társasági felbomlásra vezettek benneteket. Az egyszerű elveknek nem tudom mily örütségére akartak juttatni titeket egy idő óta, minek azok által, kik erre nézve első indítók voltak, jól számított eredménye az: hogy a közkormány minden kapcsolata táguznak, és hogy nem ennek visszaéléseit szüntetik meg, — ezt már dicsőségesen kivittétek, — hanem üdves és éltető

hatását; eredménye, helyesebben szólva, az: hogy a kormány formája tökéletesen megváltoztatik; mert a tagadó ellenmondások daczára, igen járatlan lenne a világi ügyekben az, ki illetén tervek létezésében kételkedhetnék. A veszedelmek környékeznék benneteket; növekednek napról napra; és a biztosság, melyet czáfolatul szeretnének használni ezen vészdelmek valósága ellen, nem bizonyít semmit; mert egy vaknak biztossága a mélység szélén, még soha sem akadályozta azt, hogy ő életveszélyben ne lett legyen.

Vannak emberek, kik csak egy nemét ismerik a veszedelmek, tudnillik, a népmozgalmakat. Eredményeik, megismerem, valóban veszedelmesek; ők gyengítik a tiszteletet, melylyel az új törvények iránt tartozunk, épen azon pillanatban, midőn ezeknek a közvélemény egész erejére van szük szükségök, hogy megállapodhassanak; ők napi kötelességeik teljesítésétől tartóztatják a tisztviselőket; s mi több, ők az erőszak eszméjét az ész s a törvény eszméi felett látatván a polgárokkal, ártalmasok mind azoknak, kik az utóbbiakon alapították lételek és nyugodalmuk reményétjéde ezen bajt gyökerében kell megtámadnunk, s a tapasztalás arra oktathatott volna bennünket: hogy e tekintetben minden részletes nyilatkozás inkább általmas mint hasznos, s hogy ez összébb nyomván a rugót, még öregbíti hatását. Nyúljunk bátran a rosznak forrásához, és minden helybeli alkalmatlanságok el fognak enyészni. Bölcs és szabad alkotmány, becsületes, igazságos és szilárd kormány, ime ez a nagy, ez az egyetlen gyógyszer, melyre szükségünk van, s melyet a gondoskodástokra bízott nemzet követel tőletek, ez az, melynek elhagyaglása neki hosszú fájdalmakat, nektek kínos és hasztalan bánatot szerezne.

A valóságos veszedelem, mely még a vélemény köde alatt rejlik, de mely már is mély és messzeterjedt: az a köz eszmék túlzása és szertebarangolása, s egy központnak, egy az eszméket magához vonzó és egyesítő nemzeti érdeknek hiánya. Még egy lépést, és a kormány nem létezhetik többé, vagy az egy végrehajtó hatalomban központosul egészen;

mert én látom a távolban mosolyogni a despotismust a mi parányi nézeteink, a mi parányi szenvedelmek felett, s azokba helyezni suttokban reményeinek alapját. — A mit forradalomnak nevezünk, az megtörtént; az emberek nem akarnak többé engedelmeskedni hajdani uraiknak; de ők készek, ha nem vigyázunk, magoknak új zsarnokokat csinálni, s olylyasokat, kiknek újabb és népszerűbb hatalma ezerszer veszedelmesebb fogna lenni. Addig míg közszellem nem alakul, a nép csak urait változtatja, de ezen változtatás bizony nem érdemiette a forradalomcsinálás fáradságát. A szabadság és egyenlőség eszméi elterjedtek az egész birodalomban; behatottak a társaság minden osztályaiba. Egyedül a régi viszálelések pártolói maradtak érzéketlenek ezen kedves nevek-nél s azon édes érzelmeknél, melyeket felkölteuk a lelkekben. Az ész feltaláltatott azon régi institutiók omladéka alatt, melyekben fogva tartatott; mindenki azon volt, hogy templomot emeljen a szabadságnak; ez az egész nemzet kultúrává lett; — de ezen politikai vallás dogmái még nem ismeretesek eléggé, s attól kell tartanunk, hogy mindjárt bölcsőjénél, számos különböző felekezetek fogják tisztaságát elhomályosítani.

Ismétlem tehát, a forradalom megtörtént: de igen helytelen következtetés, mondanunk, mint ezt gyakran hallhatni: hogy ennél fogva már nem forog veszedelemben a szabadság; mert én csak öt félttem egyedül. Csak az ő ügye szakasztat hatja velem félbe a hallgatást. Ezen forradalom mértéktelen és határnélküli haladásának célja: minket azon pontra téríteni vissza, hol valánk, vagy épen még gonoszabb helyzetbe; azaz: miután fokonkint a kormány minden rugóit megrontotta, általános felbomlásra, beháborúra vezethet. Minden mozgalom, az erkölcsi életben szintűgy mint a physikai világban, körszerű: midőn folytatattik, azonegy combinatiókat nemzi. Ezen mozgalom minket azokba vezetne vissza, melylyeket ki akarunk kerülni, ha nem fog megakasztatni hatalmas és szilárd kormányrendszer által. Csak három állapot

van az ember számára: az anarchia, a rabság, és a szabadság. Ezen három állapot mindig ugyanazon rendben következik egymásután. Mi kiléptünk a rabságból, s mi oda visszatérünk, ha túlhaladván a szabadságon, majdan az anarchiához érünk. A rabság még azon gyászos sajátsággal is bír, hogy reánk nézve a nyugalom képe, s hogy természetesen az elfajult népek érzelmeivel szövetkezik, mert kedvez az egyik uralkodásdühének és nagyravágásának, a másik restségének és puhaságának. A szabadság ellenben azon nehezen tartható középút, mely a törekvések és a szilárdság folytonosságát kívánja, mi jóval nehezebb, mint az erők sebes és rövid fellobbanása.

Ne higye azonban senki, hogy midőn ezen igazságokra hivatkozom, legkevesebbé is akarnám roszallani azon nemes lelkesedést, melyben egész Franciaország osztályozott, s mely jelenleg ennek minden részeiben nyilatkozik. Ismeretesek elveim e tekintetben; én mindig vívtam azok ellen, kik a végrehajtó hatalmat túlságos vagy idő előtti tekintélylyel akarták felruházni; szükséges volt, hogy minden megtisztúljon a forradalom által, hogy a kormány, ha úgy szólhatni, újjászültesse; szükséges volt, hogy a népet áthassa, átömleszse a szabadság szeretető, mert csak így leend alkalmassá, megismerni és tisztelni azon új törvényeket, melyek a szabadságot megállapítják.

E részben tehát a legeslegújabb pillanatokig minden úgy történt, a hogy történnie kellett, s én forradalmunkról semmit sem kívánnék leszélni, mint azon haszon nélküli kegyetlenségeket, melyek díztelenítik. De nagy és gyászos hibába esnénk, ha ennél fogva határtalan reményeket táplálnánk, és vég nélkül segédet várnánk az eseményektől, melyeknek eddigien annyi hasznát vettük. Helyeztetésünk lényegesen megváltozott. Előbb rontani kellett, most építenünk kell; előbb az alapot kellett letenni, most be kell végeznünk az épületet; — és nem találkozik senki közöttünk, ki lelkiismeretében úgy nem vélekednék, hogy a tömegnek hajlama, mely oly ked-

vező volt a szabadság állapítására nézve, csak azon pillanattig pártoltathatik, míg az maga meg nem szűnt a szabadság s egy bölcs kormány valóságos eszméit pártolni. Beérkezett e pillanat? Én úgy hiszem, hogy igen. Minden, még ami bágyadságunk is, arra oktat bennünket: bogy az alkotmányt be kell végeznünk, s a dolgoknak oly rendszerét hagynunk magunk után, melyek csak a nemzet világos és meghatározott mód szerint kinyilatkoztatott akarata változtathasson. Ezt alapul vévén, méltóztatások engem rövid fejtegetésemben ki séрни. Azt akarjátok-e bevárni, hogy hitelt nyert legyen ellenségeink és az állítólagos hazafiak közös véleménye: miszerint a ti alkotmánytok, kivált olyképen, mint általatok tökélyesbitetni fog, meg nem állhat? Nem látjátok-e, mint ismétli immár a vak néptömeg azt, mire oktatgatták: hogy az utánunk következő első törvényhozás alkotó lecmd, s hogy a jogok kinyilatkoztatásával megegyezőid) alkotmányt készitend? Midőn ezen eszmék még inkább el fogtak terjedni, késő leszen, megelőznünk a veszedelmet: a veszedelem akkor már itt van. Akkor a közvélemény, mely munkáitokat elősegítette, ellenetök fog fordulni; alkotmánytok meg fog támadtatni mind azok által, kik azt el nem érhették, mind azok által, kik meghaladták. Minő lesz akkoron állastok? Munkátoznak védői küzdve egyszersmind a mi örökös ellenségeink és az új hazafiak ellen, szomorúan a királyi tekintély s a többi hatalmak felé, melyeket megtámadni divatos leszen, szorítva, oly állásban, milióban a pártatlanokat, a monarcliistákat s másokat szemléltetek, egyéb támaszsal nem fogunk bírni, mint az erőszak okoskodásával, a martialis törvénynek amaz undok és veszedelmes alkalmazásával. Aztán, a valóságos martialis törvény az igazságban áll és az előrelátásban. Az egyik előrelátja a szerencsétlenségeket, a másik megelőzi.

Tegyük kézzelfoghatóbbakká ezen eszméket, s vizsgáljuk a közvéleményt e végre. Mint mértékeli ez az alkotmányt? S mindenek felett, mint fogja fel ennek két alapját, a szabad-

ságot és az egyenlőséget? Emelkedett-e helyes eszméig a közszabadságról, azon szabadságról, mely mindenki jogainak határa, az igazság által vont, a törvény által kinyilatkozott, a közérő által védett határa? Többen így értik kétség kívül; de számos másoknak szemében, néha még e szószekeken is, ezen szabadság nem egyéb, mint személyes és általános jognak nyilatkozása, minden viszony nélkül szomszédainkkal és polgártársainkkal; nem egyéb rontó eszménél, de mely csodálatraméltókép szövetezik az önnösség, az irigység, az alávalóság ezudar szenvedelmével, s mely az ellenkező erényeket elnyomja. Az egyenlőséget mi illeti, világos, hogy az eszeveszettek és a gazemberek, kiknek szövetsége oly természetes és oly közönséges, mindig hajlandók lesznek elhitetni egygyel, hogy az a birtok és a tulajdon egyenlősége; a másikkal, hogy az egyenlősége a képességnek és a talentumoknak. Nekik mindnyájoknak egyenlő hajlamuk van mindent felbontani, mertük érzik, miszerint tulajdona az alkotmányos országnak, hogy a dolgokat s az embereket a magok helyére utasítja, hogy minden törvényes hatalmat megerősít, hogy a tulajdonjogot szentesíti, és tekintélylyel ruházza fel az észet. Mások számolnak a vélemények mozgalmára; ők nem mernek egyenesen bizonyos eszmék mellett nyilatkozni; de ők elterjesztetik, hogy legalább ezen két eszme, a szabadság és egyenlőség eszméi más kormányformában vallásosabban fognak őriztetni és szilárdabban egyesülni. Ez nem chimaera, nem hozzávetés, mit nektek ezzel bemutatok; s ha észre nem vesztetek, hogy azon ösvényen vagytok, mely a romlásra vezet, az nem leszen az én hibám. Híjában fogják mondani: ezen terv nevetséges; — vagy azért már lehetetlen valamely dolog, mert esztelen? Még azt is fogják mondani: hogy ezen eszmék terjesztői csak hatalmas fonákságuk által tüntetik ki magokat, s hogy közülünk egy sem akarná csak hat hónapra is házának, telkének, ügyeinek kormányát ezen emberekre bízni, kik Franciaországot újjá alakítani szeretnék. Mind ez

semmi sem a vélemény hajlamához képest. Lássuk, mik volnának ennek első eredményei.

Számíthatlan szerencsétlenségek jelennek meg az első törekvéseket ezen rendszer felé. Mindenek előtt, vérbe kellene fűlasztani a királyi szék utolsó pártolóit; azon ármányok, melyek jelenleg izgatják és részekre osztják a társaságot, gyászos és valóságos pártfelekezetekké válnának, melyek a birodalmat sztépténnék. Mindenütt egy vagy más emberért folya a csata, s az ki ma a pasquillfizetés vagy a rágalom-rendszeresítés nemes mesterségének szenteli életét, csakhamar polgártársainak borzadalmává és zsarnokává fogva válni. Elvégre, hosszú és hasztalan kísérletek után feltűnnék a despotismus, mint óhajtott menhely minden kimerített, kifárasztott, s a boldogságot már csak a nyugalomban látó lelkek számára. Ezen veszedelmeket senki sem hozza kétségbe; de még távol jövődöben látják, mely elég időt s módot enged megelőzésökre. Nem, legyetek csekély bizodalommal azon emberek iránt, kik néha haszonnal elmélkedtek a közügyek felett, s kik soha sem tértek el a hazafiség s a becsületesség ösvényéről. Én úgy hiszem, hogy a veszedelem igen közel van, hogy üldözöbe vett bennünket. Ne liigyjétek, hogy a szabadság és egyenlőség eszméi valaha visszavonulnának. Sőt ök természetüknél fogva terjedeznek s öregköinek, mint mondám, s ime ez a nagy titok, ime ez az, mit tennünk kell: — lehet öket szerencsés és hatalmas combinációkba fűzni, melyivek által megmaradnak és fentartatnak. Igazságos és erős kormányhoz kell öket csatolnunk; a nélkül mindegyre szer-tebalángolnák, lapítanak mindegyre, a földek osztásaiglan. Miután a hegyeket lapítottuk, a legkisebb emelkedettségek is észrevehetök, akadályok gyanánt mutatkoznak, és sértik azon egyetemi laposságot, mely nem egyéb mint maga a fonákság rendszerbe szedve. Ezen az úton az egyéniséghez fogunk érni, a haladásnak ezen végszéléhez, hol újra elkezdhetnek a társadalmat, ha ellenségeink és saját bátorságunk engednék, ezen borzasztó pályát megfutnunk. A szabadság és egyenlőség

fentartásáért szükséges ennél fogva nem ezen két elvet megszorítani, hanem igazságos és szilárd kormányba foglalni. A vélemény ezen hatalmának és irányának egyetlenegy bizonyítványául csak azon emberekre akarlak benneteket figyelmeztetni egy részről, kik elutasítván az elveket, mikor ezek fel áll l í t an dók valának, most túlozzák, mikor őket megszorítani kellene; azon emberekre, kik minden köz nélkül áttértek a féltékenységtől a lelkesedésre, mert a liévmérőnek ezen fokán áll a közvélemény. Mások, kiknek eszméik Saint Pierre álmái közé útasítottak, még pedig minden pártkülönbség nélkül, közértelmüleg, — fontosokká lettek azon pillanatban, midőn veszedelmessé váltak, miután elhanyagoltattanak midőn hasznavehetők valának. Mind ebből világosan következik, hogy a nemzeti gyülekezet, tömegében véve, és a készülő közvélemény, ellenkező irányban indulnak. A gyűlés, — felteszem legalább — az egyéneket azon egy cél felé akarja közelíteni, s ezen ezél az alkotmány; a közvélemény pedig, ellenkező mozgalom által, onnan eltávozni (igyekszik).

Ezen körülmények között mire határozzuk el magunkat V megállítani a közvéleményt, vagy ezt követni rohanásában, és sietni vele ezen szép haza vcszt.ére. — Én itt visszatérek a szőnyegen lévő kérdésre, miszerint szükséges haladék nélkül szilárd és állandó kormányt alakítanunk s nem ingadozót és bizonytalant, minőt nektek javasolnak. Elég már az, hogy tartanunk kell azon túlságoktól, melyek a legközelebbi gyűlés határozataiban valószínűleg nyilatkozni fognak, s azon dühös szeretetétől a népszerűségnek, melylyel bírní fog alkalmasint, s melynek dicső haszna az, hogy valamint a keresztelő víz, letöröl minden biínt. Egy hírlapíró épen annyira ment, hogy monda: miszerint egy idején mondott szó eloszlát minden kétséget valamely egyénnek hazafisága iránt. Vessünk véget ezen hihetetlen mozgékonyágnak. Mióta bennünket jól tartanak elvekkel oly annyira, hogy már maga ezen szó, mint annyi más szintoly szép: pártatlan, közrend, s a t. első-lányulni kezd a közvéleményben, miért nem jött eszébe sen-

kinek azt gondolni: hogy a stabilitás is kormányelv? Vagy azt hiszik talán, hogy valamely országnak rendes állapota a forradalmi állapot, s Franciaországot, melynek lakosai már is oly mozgékony s oly lobogó jellemmel bírnak, ki akarják tenni azon veszedelemnek, hogy minden második évben új forradalom következék be a véleményekben, az igazgatási, kereskedési, finanziaai, adózási elvekben, s a szövetségi és kereskedési szerződésekben? Valóban, mintha álmodnám, midőn elgondolom, hogy felelni kell ilyen silányságokra. Mintha nem volnék többé józan és értelmes emberekkel, hanem az ország legdlühösebb ellenségeinek közepette. Ha szabadsággal bírunk, akkor állandó kormány a minden javának legnagyobbika; mindnyájunk boldogsága ezen alapú; mindegyiknek ez biztosítja jogainak élvezését, és ezért vagyunk társaságban; ez biztosítja a köz- és magános birtokot, s előmozdítja a kereskedés és minden társasági élvezetek különféle viszonyait. Ez az, mi biztosított jólétet szerez a népnek, nyugodalmat és sorsának javulását. Nem lehet kétség az iránt, hogy általában véve a nép nincsen egyenesen érdekelve azon nagy eszmék által, melyek a metapliysikai fejeket foglalkodtatják.

Franciaországban a forradalomhoz csatlakozott a nép, de ha reményei meghíúsulnak, ha azért, hogy parányi szenvedelmeket kielégithessük, vagy hogy nem tudom micsoda odvas fejeknek fessünk, kik a szabadságról tisztán szellemi és phantastikus eszmét képeznek magoknak, holott az szilárd, kézzelfogható jó, olyas, melyet mindig való eredményei szerint kell megítélni, — ha bizarr, bizonytalan, fonal és összefüggés nélküli kormányt fogtok alakítani: akkor, merem mondani, midőn polgártársaitokhoz visszatértek, a fáradozástokért járó hála helyett gyűlölséget fogtok aratni, öregbülőt azon egyes bajokkal, melyekkel küzdeniük keilend; — ők szemetekre fogják hányni mind azon szerencsétlenségeket, melyek reájok nehezedeni fognak. . . Nem akarom bevégezni e képet. Ha vannak emberek, kiket ilyes félelem meg nem szállhat, azok

tagadhatlanul legmélyebb megvetésünkre méltók. Mondják meg nekem a választmány elleni, hogy gondolnak-e a nemzeti közérdekkel? ki az, ki ezen nagyfontosságú központot védené, hová annyi erőt kell átszállítani, hogy magához vonjon és egyesítsen minden felekezeteket; e központot, hol a közszabadság székel, biztosítéka és támasza minden egyéb szabadságoknak? Mi az, mit ezen központban szemlélek? a végrehajtó hatalom. — De erre nézve áll két dolog közül egy: vagy a miniszterek megtartandják helyeiket a közvélemény erejénél fogva, és számos törvényhozást látván ministeriumok folyama alatt megújulni, olyanok lesznek mint Nestor a görögöknél, számos ivadékot fogtak látni, s tapasztalásuk által erőt fogtak venni mindegyiken; ily esetben könnyen léptethetnek életbe egy sokáig forralt rendszert a királyi hatalom gyászos öregbítésére; vagy pedig a legjobb miniszter meg fog buktatni ezen időszaki forradalom által, mely minden két esztendőben megújul. Mind ebben sem szabadság, sem egyenlőség. Nem ismerjük, vagy tettetjük magunkat, mintha nem ismernők kormányunk valóságos természetét. Mi nem a rendek időközi gyűléseit hoztuk be, hanem állandó nemzeti gyülekezetét. A nemzet nem azért küldi ide követeit, hogy ezek jöjjenek időről időre nézni mi történik az igazgatás körül; hanem azért, hogy több pontokra nézve cselekvő részt vegyenek magában az igazgatásban; azért hogy az adózás, a bevétel, a pénzügyek, a közadósság lerovása és törlesztése ügyében terv szerint járjanak el; néha békéről és háborúról, kereskedési és szövetségi szerződésekről keilend majd intézkedni: de világos, hogy ez csak időlegesen szerzett, nem megyénk, hanem az öszves nemzet ügyeinek tapasztalásából merített ismeretekkel történhetik. Különben úgy fogunk háborút viselni, mint egy vadcsoport, rögtöni harag ösztönéből, érzelemből, melyet a végrehajtó hatalom tetszése szerint fog gerjeszteni. Méltóztatások közelebről megtekinteni bizonyos embereknek ezen nem ügyetlen rendszerét, kik semmi személyes felelősséget nem vállaltak magokra; mert az nem fele-

lösség, hogy ők ellene voltak mindennek, miben józan ész van, és hogy félbenszakasztás nélkül lecczkéket tartottak a természetjogról; ez azon rendszer, melyet folytatni akarnak még most is. Ha az egyik vagy másik törvényhozás tudatlan vagy megvesztegetett voltából származott valamely rendszabálynál fogva Franciaország vesztének indul háború vagy szerződés által, hol fogjuk keresni tartományának fenekén ezen roppant szerencsétlenség szerzőjét, hogy homlokára süssük a megvetés és közátok eltörölhetlen jegyeit? Mondogatták néha, magok mulatságára kétségkívül: hogy alkotmányunknak nem szükséges a király. Én pedig, én azt mondom néktek: ha a választmány véleménye el nem fogadtatik, akkor a törvényhozó testület lesz szükségtelen. Egy király, és a megyék; itt van minden; amaz a közérdekért, emezek a helybeli érdekekért; mert miután csak azért fognak feljöni, hogy ezeket védjék, megkímélhetjük őket az utazási költségektől. Mily élénk kárörömet éreznek ellenségeitek, látván, mint rontjátok tinnen munkátokat. Ez oly neme a foglalatosság, melyben ők benneteket nem zavarnának sokért. Vagy járhatnának-e ők el ebben különben, vagy csak ennyi sükerrel is? De ha ezen bizarr és összefüggés nélküli törvényhozások teljesen megfelelnek a nemzeti közérdekről, pótlásul mindenik megyének magánérdeke annál inkább fog kiméltetni a közjó ellenében. Mindenik követ két évre érkezik ide; egymásután idejő mindenki; ez is egy elve az egyenlőségnek; s nem választathatván meg másodízben, nem számolhatván a nemzeti bizodalom oly édes és népszerű jutalmára, egész tennivalója csak két dologban áll: roszallani a miniszterek eljárását, és megyéjének javát eszközölni. Az első népszerűséget, a másik hivatalt szerez néki megyéjében: mert ő csak itt találhatja fel fáradságának jutalmát. Ő mindig ezen cél felé tekint, csak ezen egyet ismeri nagyravágása. Ne mondja senki, hogy a helybeli érdek ezen küzdése a közérdekhez vezet; nem, vannak dolgok,

melyek az őszves nemzet tulajdonai: háború, béke, gyarmatok, szövetségek, kereskedés, közadóság s a t.

Mi kényelmes egy dologgá vált az elv szó! szolgál ez minden szenvedelemnek, minden helyzetnek. Ugyanazon emberek, kik midőn az akaratom ellen kelletnél szűkebbre szorított választathatási jogról volt szó, azt állították, hogy a népfel ség sértetik, azok kik oly harsányan hangoztatják naponkint a szót, most ugyanezen felségétől fosztják meg a népet. Igaz, ez egyedül a nép javáért történik; de e találmány még csak nem is az övék: a despotismus nem mondott egyebet soha. Nézzük a régi törvényeket: ott voltak az elzárási levelek, a családok javáért; a sajtó korlátolva volt, a polgárok javáért; a kézművek a kereskedés javáért s a t. Szűnjetek meg gúnyolni a népet, midőn kifosztjátok; mert ő megszűnik majd hitelt adni azon áldozatoknak, melyekkel állítólag érdekei iránt viseltetek. Hadd gyakorolja a nép szabadon azon képes séget, melynek ő bírása és tárgya egyszersmind. Ne foszszátok meg őt azon jogtól, hogy befolyással lehessen követéire, s hogy vagy megvonhassa tőlük bizodalját vagy abban őket tovább is részesíthesse. Csak akkor választhatunk szabadon, ha mondhatjuk: igen vagy nem; ha tőlünk függ, megvonni vagy megadni a bizodalját. Ha a nép csak megtagadhat valamit, a nélkül hogy megadhatná: akkor nincsen való szabadsága. Rousseau azt mondotta: hogy képviseleti kormány mellett csak egy napig szabad a nép; azon alkotmányjal, melyet nektek javasolnak, nem lesz szabad tovább egy pillanatnál.

Azoknak felelnem, kik azt állították, hogy a nemzeti gyűlés a király általi felosztatásának össze kell kapcsolatnia a viszontválaszthatatással, úgy hiszem, szükségtelen: ennek a fennforgó kérdéssel semmi köze. Én nem hiszem, hogy a gyűlés felosztatása, ezen, Angliában oly hasznos szer, itten alkalmaztathassák. Mert vagy felesleges leszen, a távolságok miatt, vagy pedig huzamos ideig veszedelmes, közvélemény még nem lévén alakítva. Azon pillanat, midőn az elosztatás

kérdése alkalmazható vala, már eltűnt; akkor t. i. midőn határozatot hoztak, miszerint a törvényhozó testület kinyilatkoztathassa a királynak, hogy a miniszterek nem bírják a nemzet bizodalját. Angliában ilyenkor a nép elébe viszi a király az ügyet, s ezáltal megtudja, ha miniszterei iránt osztakozik-e az alsóház véleményében a nemzet vagy sem. Mi illeti a viszonyt, melyet egynémelyek ezen kérdés és a veto között akartak látni, az merőben nem áll. A vétónak tárgya, igaz, kérdezni a nemzetet valamely törvényjavaslat iránt, melyet követei hoztak; de a nép szintén és még sokkal jobban nyilatkoztatja ki helyeslését vagy roszalását az által, hogy az dőbeni követeket vagy újra választja, vagy nem. . .

Ez eszméknek tetemes része kapcsolatban áll azon munkálattal, melyet az alkotmány vizsgálat alá vételének szántam. De mielőtt ehhez hozzáfogtam volna, szükségesnek láttam, tudnom: ha léssen-e kormányunk, vagy sem? Mert még hazánkknak is csak annyival tartozunk, hogy egyedül azt kísérsük meg, a mi lehetséges; és a fennforgó kérdésben foglaltatik a kérdés tudnunk: ha léssen-e kormányunk vagy sem? Azon véleménynek, mely többséget nyert tegnap*), s melyben hogy nem osztakoztam, dicsőségemnek tartom, legalább az a jó oldala van, hogy megtisztítván a jelen kérdést, s ezt minden személyességtől elkülönítvén, nem forgunk veszedelemben: félreismerni a nemzeti közérdeket, s ezt magános szenvedelmeknek feláldozni.

*) Május 17-kén t. i. végzés hozott, hogy a Constituante tagjai nem választhatnak az utána következő törvényhozás tagjaivá; — midőn Duport a jelen beszédet mondá, már csak arról folyt a vita: ha vájjon a Constituante tagjainak rovására hozott ezen végzés, kiterjesztessék-e a következő törvényhozó testületek tagjaira is?

P I T T .

Pitt (William) Vilmos, az ifjabbik, — Pitt Williamnak és Grenville Eszternek, Temple grófné leányának második fia, született a kenti grófság Hayes nevű helységében 1759. május 28-án. Életirói nem mulasztották el megjegyezni, hogy ezen év a legeslegdicsebb volt atyja, a hatalmas miniszter életében. Az angol hadak ekkor nyerték meg a mindeni ütközetet Vestfáliában, a quebekit Északamerikában, a francziák ellen mindkettőt. Clive ekkor ingadoztatta meg alapjában a delhii császári széket, a hollandi hajóraj ekkor szóratt szét Chinszoránál: a brit birodalom Hindostanban fejlődött egész nagyságában. Angol hajóseregek diadalmasan harczoltak a Bretagne partjain, diadalmasan Portugáléin. A magasztos éveket visszasak követték. Pitt 1761-ben kilépett a minisztériumból. Midőn 1766-ban ismét miniszterré, s mint earl of Chatam egyszermind peerré lett, fia a hét éves William, korát meghaladó érettséggel, s már is a közügyekre irányzott lélekkel megjegyzé: „hogy eszerint az ő idősbik testvére, John, majd szavazattal fog birni a lordok házában, de ő jobb szereti, mint atyus tevé, az alsóházban védeni az ország érdekeit.“ — Első ne-

vettetését az atyai házban dr. Wilsontól nyéré, s midőn tizennégy éves korában a cambridgei egyetembe küldetett, egyiránt érté a latin és görög írókat. A gyenge alkatú ifjú itt tanulmányait oly rendkívüli szorgalommal folytató, hogy egészsége is szenvedett alatta. „Anyád — írta neki egy ízben atyja, ki büszkeséget helyezett mindenbe, de a legnagyobbat talán még is abba, hogy a Pitt név dicsőséggel fog szállani atyárod fiúra, — anyád ezen francia példabeszédet juttatta eszembe: „reculerpourmieuxsauter“ (visszalépni hogy nagyobbát ugorhassunk). E közmondás kivált a tüzes és tanulni szerető ifjaknak szól.“ Smás alkalommal: „Add át legszívesebb üdvözetemet híi társaidnak, Aristotelesnek, Homerusnak, Thucydidesnek, Xenophonnak; a publicistákról s a nemzetközi jog íróiról sem feledkezzél meg.“ — Ezen tanulmányain kívül a matematikai tudományokkal is foglalkodott az ifjú, minek nyomát némelyek beszédeinek szoros logikájában is vélik feltalálhatni.

Pitt tizennyolcz éves volt, midőn atyját elvesztette, kitől csekélyke vagyont — öszves jövedelme nem ment háromszáz font sterlingre — és dicső nevet nyert örökségül. Ő most az ügyvédi pályára készült, s idejét Cambridge és Westminsterhall közt osztván fel, buzgó látogatója volt a parlament üléseinek. Egyik felsőházi ülésben bemutatott Foxnak, ki ekkor már hirt nevet vívott ki magának, de ki a lordok teremében hallgató volt azonképen, mint ő. Fox szerette utóbb elbeszélni, hogy a mint tovább és tovább fejlődött a tárgyalás, Pitt hozzá fordulván

monda: ‚Erre bizony így lehetne felelni, nemde Fox úr, vagy pedig, most fedezetlenül maradt, válaszul ezt lehetne adni.‘ Fox meg volt lepetve az ifjú kora érettsége által, ki az egész ülés alatt nem gondolkozott egyébről, mint hogy mikép kellene válaszolni úgy az egyik mint a másik fél szónokainak. — Pitt ekkortájban lépett barátságra Wilberforce-al, kinek emlékirataiból tudjuk, hogy a komoly ifjú, ő, ki a gyermekségből mindjárt érett korra jutott, mint láttuk, képes volt vidám is lenni a kicsapongásig. A játékhoz is mutatkozott hajlama, de erőt vett rajta, s azontúl ment maradt e gyengeségtől egész életére. Ügyvédi oklevele 1780. június 12-én kelt, de alig lépett e pályára, midőn a parlament megnyílt előtte. Cambridgeben nem sikerült megválasztatnia; de 1780. végén az ellenzék egyik főnöke sir James Lowther által küldetett követül a parlamentbe egy az említett baronettől függő rottenborough részéről; s íme itt volt a neki — mint egyik barátjának irá — „ki-mondhatatlan örömet“ okozott alkalom, nyilatkozni egy ország, egy birodalom, — a világ előtt.

„Sir James Lowther, atyám elvei után Ítélvén, rólam,— irá anyjának Pitt — felteszi, hogy elveim meg-egyeznek az övéivel, s ezen reám nézve vajmi kedves ok határozta el őt, hogy engem képviselőül választasson. Ő semmiféle feltételt sem említett előttem, érintvén egyedül azt, hogy azon esetre, ha eljárásunk különbözőnek mutatkoznék, alkalmat fogok neki nyújtani, hogy más valakit választhasson helyettem. Applebyt képviselendem; a választás való-

szinüleg nyolcz vagy tíz nap alatt fog történni, anélkül hogy abban szerepelnem, a nélkül hogy csak látnom is kellene választóimat. De a nagy jelenetnek, mely a karácsony szünet után bekövetkezik, legalább is nézője fogok lenni.*

1781. januárius 23-án, midőn a parlament az ünnepek után megnyílt ismét, North, mint Fox életéből is tudja az olvasó, még birtokában volt a hatalomnak, legalább külső birtokában: Pitt Sheridan mellett foglalt helyet az alsóházban. Egyhónapi hallgatás után, februárius 26-án felolvastatván másod ízben Burke indítványa a korona jövedelmeinek szabályozásáról s több költséges és haszontalan sinecurák eltörléséről, Pitt felállott, s gazdag és csengő hangon, melynél kedvesebbet, teljesebbet még nem hallott a parlament, könnyű és elegáns modorban, választékos és ömledező nyelven, mintha azon helyre term tetett volna, a hol állott, azon nyugalommal s az analysis azon erejével, melyet a hallgató az alsóházban évek óta honos vezérszónokban is bámult volna, támogatá az indítványt. „Pitt — irá róla e tájban Wilberforce — úgy kezdi pályáját, mint atyja: tökéletes szónok képében; s nincs semmi kétségem, hogy maholnap a birodalom első államférfiét fogjuk benne szemlélni.“ S midőn valaki Pitiről e beszéde után azt jegyzé meg, hogy elsőrendű szónok válhatik belőle, „nem válliatik, mondá Burke, mert ő már is az.“ Fox őt az ülés végével karjánál ragadá s az ellenzék főclubbjába vezeté, melynek nyomban tagjává választatott.

A parlament ifjú hőse még két ízben szólott a gyűlés folyama alatt, június 12-én névszerint Fox amerikai békeindítványának támogatására.

„Egy ügyes lord — monda — buzgalmának tüzeben e háborút szent háborúnak czimzé. A mi engem illet, noha az igen tisztelt indítványozó s kivüle még mások is a tárgyallás folyama alatt több ízben megrovattak, mivel ezen háborút rosznak és átkosnak bélyegezték, én meg vagyok győződve, s állítom is ennél fogva: hogy átkos, természetellenes, igazságtalan, ördögi... A kiadások roppantak voltak, feltlhaladtak mindent, a mit valaha tapasztaltunk, s viszonzásul mit nyert az angol nemzet? Mindössze is néhány értéktelen győzelmet vagy komoly vereséget; győzelmeket, melyek csak pillantnyi diadal voltak azon testvérek felett, kiket lábbal akartunk tapodni; vereségeket, melyek könyekkel árasztották el az országot a szeretett rokonok veszte miatt, kik odaöldöstettek, mert korlátlan alávetést követeltünk igazságtalanul. Vau-e, lebet-e angol, ki olvasván e vérengző, dühös tilszakat, tartózkodhatik keserű bánattól, hogy ennyi angol vér on tatott illetén ügyért, tartózkodhatik sírástól, bármelyik párt győzzön!“

A parlament! ülés július 18-án bezáródott. Pitt most, mint ügyvéd, a szokásos bírói kőrúthoz csatlakozott, másod s végízben egyszersmind.

1781. november 27-én ismét együtt voltak a törvényhozók s Pitta felirati vita alkalmával rendkívüli hévvel támadá meg Northot és minisztériumát. „Az amerikai háború, mondá, az alkotmány romjain épült azon oszlop, melyre a minisztérium támaszkodik, hogy hivatalban maradhasson; az amerikai háború azon nagy eszköz, melylyel a minisztérium a koronának

befolyását gyászosan öregbíti, mert ez egyben van minden ereje. Dehogymint remélhetik a miniszterek, hogy a parlament bizodalommal fog viseltetni irántok, midőn magok sem bíznak egymásban? Meg vagyok győződve, ha a miniszterek padjának egyik végétől a másikig mennék, s ha a benne ülőket külön egyenkint megkérdezném: bízik e szomszédjában?“ azt nyerném válaszul, hogy nem. Es ők még is bizodalomát követelnek a parlamenttől?“

Röviddel utóbb, midőn a hadi budgetről folyt a vita, Pitt erélyesen jelzé azon egyenlenséget, mely ily veszélyes conjuncturák között a minisztériumban uralkodik, azon minisztériumban, mely csak nem akar szétesni, noha egyik tagja, lord George Germaine, kinyilatkoztatá imént, hogy történjék bár mi, ő ugyan nem fogja aláírni a gyarmatok függetlenségét, másik tagja pedig, lord North, engedne készséggel. A két miniszter suttogni kezdett egymással, egy harmadik, hivatalnok pedig a pénzügyi osztályból, az őszhaju, piczike Welbore Ellis szegény fejét kettejük közé tolá. Pittmegállott beszédében, s egy pillanatot vetve a háromságra, felkiáltott: ‚Várok, hogy az egyetértés kissé meg’ helyreálljon. Várok, míg a financiaiák nesztora le fogta csendesíteni a viszályt az amerikai háború Agamemnonja és Achillese között.‘

Pitt folyvást az ellenzék soraiban küzdött North ellen, de midőn ennek minisztériuma 1782. martius 20-án megbukott, s midőn Fox mint külügyi miniszter a rockinghamféle cabinetbe lépett, Pittet nem lehetett reá bírni, hogy a minisztériumban mint irlandi al-

kincstárnok ő is részt vegyen, valamint már előbb lord North, ki Pittet született miniszternek mondá, öt nem tudta rábíri, hogy vele hasonló állomásban Fox ellen egyesüljön. Már akkor eltökélé magában, úgy látszik, hogy másodrendű hivatalt fel nem vállal. Pitt védelmezte az új minisztérium eljárását, de látni való volt, hogy nem mint katonája, hanem mint szövetséges társa. 1782. május 17-én az akkori whigek nagy részénél radicálabb Pitt az alsóház reformját hozá indítványba.

„Azon gyönyörű kormányforma, mondá, mely bennünket irigység és bámulat tárgyává teszen, melyben a nép vajmi számos jog gyakorlatára van hivatva: már annyira összehsugorodott s annyira tért el eredeti tisztaságától, hogy a képviselők nagy része megszűnt viszonyban állani a néppel. Az alkotmány lényege abban áll: hogy a népnek képviselét által része legyen a kormányban; s az alkotmány jelessége és állandósága ezen képviseleten alapul, mely, szükség, hogy egyenlő, könnyű, gyakorlati és teljes legyen. Midőn megszűnik illetén lenni, midőn a képviselő megszűnik viszonyban állani a küldővel, s midőn vagy a koronától vagy az aristocratiától válik függővé: akkor hiba van a képviselét formáiban; s ha ezt javítjuk, csak az alkotmány helyrepótlásáról lehet szó, nem újításról

Tudjuk mindnyájan, vannak boroughok (mezővárosok, elsilányult, elpusztult városok), melyek kirekesztőleg a kincstár által igazgattanak; mások meg tökéletesen a kincstár birtokában vannak. Természetes, hogy illetén hely a képviselét egyetlen egy kellékével sem bír, hogy az ország közérdekében nincsen ok, miért legyen szószóloja a nép gyűlésében. Némely helyen a kincstár befolyása felbillentetett, nem a városi választók, hanem egyik vagy másik hatalmas ember által, ki örökségi tulajdonjogot követel magának a felett, mi csak a

választók joga és szabadítéka lehet. Gond van a kincstár érdekeire, és gond a nagy férfiú, a lord vagy commoner érdekeire, ki viszonyban áll ama helységgel; de a nép érdekei, a választók jogai, ezek oly dolgok, melyekre nincsen gondja senkinek, melyek számba sem vétetnek. Van-e, ki azt mondhatná: hogy ily esetben a képviselet legtávolabb eszméjét vagy elvét is feltalálhatni? — Vannak más városok, melyek jelenleg nem is léteznek valósággal, hanem ha azon körülmény által, hogy követeket küldenek e házba. Nincsen birtokuk, nincsen nyomatékuk. Alig találhatni egy pár embert a helységben, kinek szavazási joga volna, s ezek rabszolgái és alattvalói oly személynek, ki a helységet tulajdonának mondja, s ki valósággal választja a követet. Ez nem képviselet, s nem is képviselethez hasonló valami. Más neme a helységeknek és városoknak, az angol szabadság dicső birtokának nevében jogot követel magának szavazatait áruba bocsátani. Nekik nincsen más vásáruk, nincsen más tulajdonuk, nincsen más érdekük az országban, mint e jog s az ár, melyet szavazataik által szereznek magoknak. Ilyetén boroughok mindnyája között a legveszedelmesbek. Nem csak hogy választásközben nincsenek tekintettel hazájuk érdekeire, de odadják magokat a legbusásabb fizetőnek, s valósággal az arcoti nábobhoz hajlanak, nem a brit államhoz. Vaunak ily városok és helységek, mik inkább a hindu hatóság alá tartoznak, mint a brit birodalom határai közé; s köztudomású és kétségbe nem vont tény, hogy az arcoti nábobnak hét, nyolcz tagja van e házban. Már pedig ilyetén helyek forrásai a megvesztegetésnek; innen van annyi vesztegetési kincs s annyi vesztegetett követ, kik nincsenek tekintettel az ország lakosaira, kik semmiféle viszonyban nem állanak velők. Minden nemzeteknél az állodalmat fenyegető veszélyek legnagyobb forrásának tekintett mindig, ha külső befolyás csúsztathatott be a nemzeti gyülekezetekbe. Tagadhatatlan, hogy az indiai nábobok befolyása nagy, s így miért nem képzelhetnénk magunknak egy más, igen valószínű esetet, melyet említeni és veszedel-

mesnek látni egy: vájjon nem szerezhetne-e magának valamely, országunkkal ellenségeskedésben álló külhatalom ezen helységek segédével egy pártot, mely e ház tagjainak képében és álarca alatt működjék érte? Ilyetén ármánytól inkább kell tartanunk, mint bármely mástól; s ezen veszedelem fenyeget bennünket egyéb házi bajok között, ha a képviselőtökéletlen és helytelen formája megtartatik.“

Miután meg említette volna, hogy a tisztelet s a lelkesedés, melylyel alkotmánya iránt viseltetik az angol, könnyen az alkotmány romlását eszközölhetné, mert attól való félelmünkben, úgy mond, hogy szépségét el ne homályosítsuk, még hiányainak orvoslásához sem merünk nyúlni; — s mintán kiemelte volna, hogy atyja, ki csakugyan nem szeretett ábrándos s a gyakorlati életben meg nem álló elméletekkel bíbelődni, szinte barátja volt a parlamenti reformnak, úgy vélekedvén, miszerint a népnek alaposb és igazságosabb képviseltetése nélkül az angol nemzet, mely nagyságra és boldogságra inkább van hivatva mint bár mely más e világon, azoknak tömegébe fog süllyedni, melyeknek szabadságaik elvesztek, — indítványt tett: „neveztesék ki egy bizottság, mely a parlamenti képviselőtökélet megvizsgálván, eziránti észrevételeit a ház elébe terjeszse.“

Pitt ugyan kevesebbsségben maradt ez indítványával, mert 161 szavazat nyilatkozott ellene s mellette csak 141: de megjegyzendő, hogy 1831-ig soha sem jutott ennyi szavazat a reformereknek. Indítványának bukása Pittet nem akadályozá a reform

akkoron szőnyegen levő egyéb kérdéseit is, a hét évre szóié) parliament választások megszüntetését például, melegen pártolni. Így történt, hogy ő, ki a nép szemében atyja dicsőségétől ragyogott, midőn 1781-ben a parlamentbe küldetett, ő ki 1782. július 10-dikén, a rockinghami minisztérium felbomlásával (lásd felebb Fox életírását) huszonhárom éves korában, mint a kincstár kancellárja, Shelburne-al új minisztériumot alakított, — így történt, mondom, hogy ő már akkoron egy évi működés után a nép kegyében magasan állott, mint előtte s utána kevesen Angliában, s állott, mert bizodalommal nagyokat vártak tőle, állott, már szerzett érdemeinél lógva is.

A trónbeszéd, melylyel 1782. december 5-én az új parlamenti ülés megnyitott, nem csak az általános béke eszközéséről szólott, hanem több finanziaális és kereskedési reformokat is pendített meg, tanúságul, hogy a cabinet, melynek főnöke lord Shelburne, Ckatamnak egykori barátja, s lelke Pitt volt, a haladás mezején akar működni, mint az imént szétoszlott rockingham-féle minisztérium, melyben Shelburne mellett Foxot láttuk. De az utóbbi, ki annáfogva szűnt meg a cabinetnek tagja lenni, mert élén a portlandi herczeget akará szemlélni, nem lord Shelburne-ot, — s barátjai Burke és Sheridan a szónoklat minden fegyvereivel támadák meg a minisztériumot, s mindenek felett Pittet, ki, úgy szólván, éltető gondolatja volt az új kormánynak, s főfő védője, mert Shelburne a lordok házában ült, hol a minisztérium ellenei számra s képességre egyiránt cseké-

lyebb erőt fejtettek ki, mint az alsó házban, s mert különben is már 1783. kezdetével leköszönt hivataláról.

Míg csak a szónoklat aknáiból mentetett a megtámadás, Pitt rendíthetlenül állott. Midőn Burke a miniszterek által készített trónbeszédet a képmutatás, ellenmondás és örültség vegyületének mondá, és szélséyében beszédet és minisztériumot kaczaj tárgyává ügyekezett tenni, — de Fittet mégis különválasztván tőlök, s megismeréssel szólván mind jelleméről mind tehetségeiről — a fiatal miniszter ignorálta a reá halmozott dicséretet, s helyén látta megjegyzeni, hogy a fényes és dús képzelődés virágainak is megvan a magok időszakuk, hogy' ő szerencsésnek fogná magát érezni, ha részt vehet azon termékeny' phantasia vigadalmaiban, mely oly régóta már öröme és csodája a háznak; de hogy ő nem képes „azon gyönyörű porszemeket, mely'ek a napsugárban laknak,“ akkor is bámulni, midőn lelke el van telve annyi komoly és nagyfontosságú tárgygyal, mik jelenleg foglalkodtatjákaházat; sönem helyeselheti azon meggondolatlan elmésséget, mely annyira nem idejében megszökött a tisztelt úrnak józan gondolkozásával és józan ítéletével. — S most ama bámulatra méltó analysissal, mely szónoklatának főfő jellemvonása volt, tárgyallá a békekötések ügy'ét. — Nem volt, mi őt nyugodalmából kiemelhetné; pedig ekkortájban történt, hogy Sheridan azon való boszújában, mert Pitt mindegyre „drámai fordulatait“ emlegette — Sheridan színműveket írt és színházi igazgató volt — s mert gúnyosan érinté, miszerint az ő, Sheridan, el-

mésségei, ha azon színre hozatnak, melyre valók, a szokott tapsban részesülnének, — ekkor történt, mondom, hogy ezen való boszújában, Sheridan következő, híressé vált elmésséggel válaszolt: „Az igen tiszteltél egészen sajátnemű személyeskedésre bocsátkozott, mely mennyire volt helyén, mennyire jóízlésű és mennyire lovagias, láthatta, érezhette az egész ház. De én bizonyossá tehetem'az igen tisztelt urat, hogy valamint most, égy máskor is, a legnagyobb jókedvben fognak találni ilyenemű czélzásai. Sőt többet mondok, — az igen tisztelt árnak panegyrise oly hízelgős oly bátorító reám nézve, hogy ha még egy ízben olyatén műre adom fejemét, minőt ő említett, elbizakodottságomban kísérletet fogok tenni, vájjon nem javíthatom-e Ben Johnson legjobb jellemeinek egyikét, — értem a „haragos fiát“ az alchymistában. “ — Haragos fié (angry boy) volt most a génynév, melylyel őt ellenei illeték, s még a komoly Angliában is könnyen ölö fegyverré válik a gény; de Fitt öt nappal utóbb (1783. februárius 21-én) betegsége daczára, mely magában az ülésben éré \rfa, azon hires beszédével válaszolt, melyben megmutatni ügyekezett, hogy az éjszakamerikai szabad államokkal és szövetségeseikkel 1783. januárius 20-án kötött béke az egymással háborúskodó államok viszonylagos erejének tekintetbevételével kötött, tehát azon elv nyomán, melyet Fox alkalmazandónak nyilatkoztott. „De hiszen, mondá, ő és társai nem a békének, hanem a minisztériumnak ellenségei. A mit ők sújtani akarnak, az nem a békekötés, hanem lord Shel-

burne. Ez költötte fel a pártvészt, ez czélja azon természetelleni coalitiónak (Fox és North között), melyet érintettem. Ha azonban ezen gyászos szövetség még nem ünnepélyesítetett meg: én ismerek egy igazságos és törvényes akadályt, és a közbiztosság nevében hirdetését ezzel eltiltom! “

Ismétlem, míg a szónoklat aknáiból mentetett a megtámadás, Pitt rendíthetlenül vívott ellene; de a whig és tory felekezet coalitiójának híjába igyekezett ellenállani. „Ez oly kiáltó politikai apostasia, mondá, mely nemcsak amolyan fiatal embert képes meghökkenteni, minő magam vagyok, de mely elől meghökken és megzavarodik az emberi szívnek legveteránusabb vizsgálója is.“

1783. martius 31-én a király akaratának ellenére, ki őt folyvást marasztotta, sőt a cabinet élére akarta állítani, hivatalából kilépett, kinyilatkoztatván, miszerint életének dicsőségét, boldogságát és büszkeségét a közjóit utáni törekvésbe helyezendi ezentúl is, — s magára és a tőle búcsúzni látszó szerencsére a költő szavait alkalmazván:

*Laudo manentem; si celeres quatit pennas, re-
igno quae dedit probamque pauperiem sine
dote quaero.* Szónoklatát minden phrasisoknál inkább jellemzé North, midőn néki válaszolva, beszédét „kábitónak“ mondta, folytatván: „ártatlanságomat nem csekély mértékben az is bizonyítja, hogy őt, Fittet, menydörögni hallottam, a nélkül hogy elrémültem volna, sőt hogy menydörgéseire a bámulat s a gyönyör vegyideiével figyelmeztem.“ Április 2-án Fox

és North jutottak a minisztériumba. Pitt, mielőtt hadviselését kezdené ellenük, a gyökeres javítások zászlaját ragadá meg újólag, és május 7-én ismét a parlament! reformot indítványozá, júniusban a közhivatalok olcsóbb kezelését A képviselet módosítását mi illeti, Pitt újra kisebbségben maradt, még pedig, ámbár Fox ez úttal is mellette szavazott, nagyobb kisebbségben, mint midőn egy évvel azelőtt először indítványba hozá a parlamenti reformot; — de midőn június 2-án a hivatalok olcsóbb kezelése iránti bilit terjesztette a ház elébe, figyelmezteté lord Northot, hogy a tavali trónbeszéd, „a reform és gazdálkodás ezen dicső gyára,“ minőnek a lord által gúnyoltatott, illetén reformokat értett, s ha a lord semmi nyomát sem látá a kincstárban, hogy elődei csak egy lépéskét is tettek volna e gyár felé: ime ez egyike azon lépéseknek, s ehhez hasonlókat feles számmal fog találni a lord a kincstárban, ha az ott maradt anyagokat közelebbről megvizsgálndja. — Ezen figyelmeztetésnek az volt következése, hogy az indítvány elfogadtatott, s hogy a bili választmányilag tárgyalatott.

A parlamenti ülés végével (September közepén) Pitt, Wilberforce s Eliot barátjaival, Franciaországba rándult át, s egy ideig Reimsban mulatozott, hogy magát a francia nyelvben gyakorolhassa, mielőtt a fővárosba érkezik. Fontainbleauban bemutattatott a királynak, s Párisban csodálta, mi rendkívül magas fokon áll itt a polgári szabadság a politikainak minden vegyülete nélkül. Midőn egy nap magasztalva

szólt Anglia politikai rendszeréről, egyik hallgatója kérdést tett neki: hogy a brit alkotmány melyik része fog legelőbb elgyengülni, miután nincsen ember¹ mű, mely előbb utóbb gyarlóvá nem válnék. Pitt rövid gondolkodás után válaszul adá: alkotmányunk azon része, mely legelőbb megyen veszendőbe, a királyi előjog s a felsőház tekintélye leend.— Hat hetet töltött a continensen, midőn megnyitván az új parlamenti ülés, barátjainak kérelmére visszasietett Augliába.

Fox november 18-án indítványozá a hires India-billeket. Pitt, ki egy idő óta mód felett enyhének mutatkozott a minisztérium irányában, s kiről azon hír szárnyalt, hogy parlamenti reményei meghiusulván, ismét ügyvédi pályára akar lépni, kinyi latkozatá, hogy ő ezen billeknek helyes és szükséges volta ellen most nem akar szólani. O addig felfüggeszti ítéletét, míg nem az egész fog a ház elébe terjesztetni, s akkor majd gondosan és szigorúan fogja megvizsgálhatni az indítványozott intézkedéseket. Neki jelenleg csak azon modor ellen van kifogása, melylyel a bili indítványoztatott. O azt várta volna, hogy legalább az okok fognak elősoroltatni, melyek ezen rendkívüli intézkedéseket igénylik. De fájdalom, ez nem történt. Igaz, mondatott, hogy ezen billeek szükségén alapúinak; de ezzel még semmit sem mondottunk, mert minden törvénytelenység, elnyomás és bitorlás, a szükség ürügye alatt követtetik el. — November 27-én azonban, midőn a billeek másodízben olvastattak s velők együtt a keletindiai társaság részvényeseinek és

igazgatóinak kérelmeik a tervezett intézkedések ellen, már leplezetlenül szólalt fel ellenük, s kinyilatkoztatá, miszerint hiszi, hogy a ház sokkal nagyobb tekintettel van önnön becsülete és méltósága iránt, sokkal inkább ügyel az igazság követeléseire, s arra, mivel a küldőknek tartozik: mintsem hogy akkor is támogathatná a minisztériumot, midőn az ily vakmerően lép fel a zsarnokság ösvényén, — s hogy eljárása a leggyászosabb példákhoz sorozandó, melyeket az emberiség évkönyveiben találhatni. — Mindemellett tetemes többség úgy akará, hogy másodszor s harmadszor is olvastassanak a billek, s e szerint az alsóház által elfogadtatván, december 9-én a felsőház asztalára hozattak. Ekkor felkelvén lord Temple, Fittnek rokona anyjáról, szerencsésnek mondá magát, megragadhatni az első alkalmat, ünnepélyes óvást tennie e gyalázatos bili ellen. Utána lord Thurlow szólott. „Mert irtózom a zsarnokságtól minden formában, monda, e csodálatos kísérletnek alkotmányunk egyensúlyát lerontani, szintén ellene vagyok. Én erősnek és tiszteletben állónak szeretem látni a koronát, de haajelen bili elfogadtatik, a korona nem lesz többé méltó, hogy tisztességes ember által viseltessék.“ S mondván e szókat és szemébe nézvén a jelen volt walesi herczegnek, Fox személyes barátjának, folytatá: „Valóban a király leveszi fej éx-ől a koronát, és Fox uréra teszi.“ Thurlow és társa emlékiratot nyújtottak be a királynak, melyben a bili veszedelmét bővebben fejtegették, s december 11-én Temple kezében volt a királyi irat, melyet Fox életrajzából ismer az olvasó. De-

cember 17-én kilenczvenöt pair hetvenhat ellen elvetette a bilit. A felsőház még nem mondta ki végzését, a tanácskozás még folyt, midőn az alsóban indítvány tétetett: „Nyilatkoztassák ki, hogy ő felségének valóságos vagy állítólagos véleményére valamely még függőben levő bill iránt, szavazatnyerési czélzataból hivatkozni, annyi mint czégéres büntettet követni el, büntettet, mely csorbítja a korona becsületét, sérti a parlament alapelveit s felforgatja az ország alkotmányát. “ Pitt az indítványt haszontalannak mondá, olyanak, mely nem méltó a ház figyelmére, mert nem foglal magában tényleges vádat, s mert nincsen semmi szabatos czélja. Ekkor mondá Fox azon indulatos beszédet, melyet életrajzában talál az olvasó. Százötvenliárom szavazat nyolczvan ellen elfogadta az indítványt.

A parlament két háza tehát éles ellentétben állott egymással. Fox és társai roppant többségökre támaszkodva feltették magokban, hogy nem mondanak le. Pitt figyelmezteté őket, hogy épen mert panaszt emeltek azon titkos befolyás ellen, mely a közügyeket ellenökre intézi el, épen azért kell nekik visszavonulniok: a koronának szolgái felelősség nélkül haszontalannok is, veszedelmesek is. De ők felelősek, folytatá, ezen alkotmányellenes helyzetökért. Ily szomorú körülmények között világos és elkerülhetlen kötelességök van. Azon pillanatban, midőn más valaki kormányoz, vonuljanak vissza. Ok megszűntek alkalmasok lenni azon helyek elfoglalására, melyeket nem képesek tökéletesen betölteni. — Éjfélnben

Fox és North a minisztériumból elbocsátattak, s december 10-én a kabinetnek többi tagjai is kiléptettek hivatalaikból. Az új minisztérium élén egy huszonnégy éves férfiú állott: Fitt. Tizennyolcz évig, 1783-tól 1801-ig ő volt a minisztériumnak feje, lelke, mindene. Sőt mi több, ő nem csak kormányozta ez időközben Nagybritanniát, ő országolt is felette, mert a király hónapokig örültségben szenvedett, s nem volt helyettese. De mi megelőztük az eseményeket, s így térjünk vissza 1784-hez.

Midőn a december 19-kei ülés kezdetén, mihegyest Fox és North a terembe léptek s az ellenzék padjain fogtak helyet, a háznak egy ifjú tagja felállott, indítványozván, hivassanak együvé Appleby választói, új képviselő küldésére William Pitt helyébe, ki a kincstár első lordjának s kancellárjának helyét fogadta el, a dolog oly kalandorszerűnek tetszett, hogy az ellenzék kacajjal vette az értesítést. A leléptetett minisztériumnak oly roppant többsége volt a házban, hogy majdnem mindenki a parlament elosztatását várta. „Egy lélek sem fogja megengedni, kiáltott fel Fox, hogy ezen előjog gyakorolthassák egyedül azért, mert előnyére lesz egy ifjú nagyravágyásának. És én kinyilatkoztatom e ház színe előtt, ha megtörténik az elosztatás, s annak tisztességes erős okát nem adják; s ha nekem szerencsém lesz a házban ülni: szigorú vizsgálatot fogok kívánni és számot adatni azokkal, kik indítványozzák. “ És december 22-én Erskine feliratot indítványozván a koronához „a parlamentnek akár elnapolása, akár

elosztatása ellen“, oly többség nyilatkozott mellette, hogy még csak szavazatra sem bocsátatott a kérdés. III. György Pitt tanácsára válaszul adá: hogy nem szándéka sem elnapolni sem felosztalni a parlamentet.

A dolgok ez állásában nem csoda, hogy Pitt csak nagynehezen alakíthatta meg minisztériumát. Gróf Gower elfogadta az elnökséget. A rutlandi herceg a magánpecsét örévé, lord Sydney és marquis Carmarthen államtitkárokká lettek. Lord Thurlow meg" kezébe vette a nagy pecsétet. Lord Howe az admirális első lordjává neveztetett. Pitt cabinetje csak hét tagból állott, s e hét közül csak ő egymaga volt tagja az alsóháznak, annyi és vajmi hatalmas ellenekkel szemben.

Midőn a közbenjött karácson ünnepek után, 1784. januárius 12-én a parlament ülései ismét elkezdődtek, az alsóház nevezetes többséggel kinyilatkoztatá, hogy a miniszterek alkotmányellenesen jutottak hivatalba, hogy az alkotmány ellenére maradtak meg benne, s hogy sem a ház sem a nép bizodalját nem bírják. Pitt válaszolá, hogy ő világos és egyszerű oknál fogva vállalá fel a kormányt, hogy t. i. az országot megszabadíthassa az Indiabiltől, mely annak szabadságait végveszélylyel fenyegeté; hogy az ő eljárása következetes és könnyen felfogható; s hogy a nemzet és a világ azt érteni fogja és helyeselni. Én nem lopódtam be titkos grádicsokon a cabinetbe. A király meghitt és én elfogadtam a meghívást. Egy dologról meg lehet győződve a ház: En nem leszek soha oly gyáva, hogy más valakinek tit-

kos befolyása alatt működjem; és nem leszek solia oly hypocrita, miszerint azoknak, kik minisztériumom rendeletét megátadandják, válaszul adjam, hogy azok nem az én tanácsomból váltak rendeletekké. Vannak régi miniszterek — itt Northra nézett — tessék őket vádolni ilyesről.

Ekkor kezdődött azon három hónapos harc, melyben először is Pitinek Indiabilljét veté vissza a ház, s melyben végzést végzés ért a minisztérium további fennmaradása s a parlamentnek szándékolt elosztatása ellen. — Ez utóbbi szabálytól méltán tartott az ellenzék, mert Fox a lord North-tali coalitio s az Indiabill által a parlamenten kívül népszerűtlenné vált; indiai nagymogolnak gúnyoltatott London utczáin a felizgatott szatócsnép által; s mi több, minden arra mutatott, hogy az új választások Pitinek többséget fognak biztosítani a parlamentben. III-dik György késznek nyilatkozott az elosztatásra, de Pitt feltette magában, hogy csak az adónak megajánlása után nyúl ezen eszökhöz.

A királyon s a felsöházon kívül, az ország minden részeiből érkezett számos petitio is támogató őt az alsöház elleni harczában, s még Wilkes is Pitt mellett nyilatkozott London városa nevében. Azon körülménynek, hogy az új minisztérium valóban népszerű volt az országban, annak kell tulajdonítani, hogy soha bámulatosabb nyugalommal nem viselieté magát a miniszterek padján a kisebbség embere a felzajlott többség ellenében. Az ellenzék folyvást megtagadta az adónak felajánlását, meg a katonaság

törvényes léteit évről évre biztosító bill kiadatását; harminczkilencz, sőt ötvennégy szavazattöbbség volt a minisztérium ellen; januárius 12-től 26-ig három ízben jelentette fel az alsó ház a koronának, hogy a cabinet nem bírja a commonerek bizodalját, de György nem bocsátotta el a minisztériumot, és Pitt a mint hajlítlan maradt eljárásában, úgy mérsékelt maradt válaszaiban, vagy épen némán hallgatá végig az ismételtvádakot, melyeket már egy ízben alaptalanoknak nyilvánított. Midőn Conway tábornok egy ízben azt találta mondani, hogy a minisztériumnak nem lehet más szándéka mint a feloszlatás, de hogy azt csak akkor fogják eszközlésbe venni, mikor az országot bebarangoló czimboráik eleve megvesztegették a választókat; shogy a „zsémbes hallgatót“ saját becsülete hívja fel, hogy mentse magát, felszólalt elvégre: „Felállottam, hogy rendre utasítassam a szólót, nem hogy magamat mentsem. De jogom van követelni, hogy a tisztelt tábornok mentse magát, megnevezvén a helyeket, hol ama barangolók vesztegették a választókat. Ez oly állítás, melyet nem képes bém bizonyítani; s a mit bém bizonyítani nem tud, azt nem szabad állítania. Magam becsületének magam vagyok bírāja, s a tábornok úr invectiváira nincs más válaszom, mint melyet az ifjú Scipio a veterán Fábiusnak mondott: „Si nulla alia re, modestia certe et temperando linguae, adolescens senem vicero.“ Pitt sejdíté, hogy ő még is győzni fog elvégre; vagy érzé, hogy évekre, talán mindenkorra bukik, ha most nem tarthatja magát a hullá-

mok felett, ha le kell lépnie a kormányról. „A tisztelt úr eljárása, mondá januárius 26-án. Fox, azt mutatja, hogy ő e háznak nézeteit s legünnepélyesebb határozatait üres tréfáknak tekinti; vagy talán nyíltan akarja megvallani, mit magaviseleté úgy is eléggé tanúsít: hogy ő felsőbbséget tulajdonít magának e ház felett? hogy azon helyzetben, hová ármánykodás, fülbesúgás és titkos befolyás útján lopódzott, megmaradhat az alsó ház nyilvános akaratának ellenére? Azt gondolja-e, hogy itt a titkos befolyás zászlaját lobogtathatja a közbizodaloméval szemközt? vagy hogy még továbbá is megmaradhat, minek őt most nevezni kénytelenítetem, — a koronának alkotmányellenes minisztere?“ — Pitt válaszolá, hogy ő hivatalba jött, mert nem tett kísérletet alkotmányellenes hatalom alapítására (értsd Fox Indiabilljét), s mert ennél fogva bírja a felség bizodalomát; és ámbár a legmélyebb tisztelettel fog mindenkor viseltetni a ház végzései iránt: talán még is szabadságában áll úgy vélekednie, hogy miután az alkotmánynál fogva joga van a felségnek, minisztereit választani, az ítélelhez ezen választás helyessége felett nem tartozik szorosán az alsóház tisztéhez. Neki fájdalmasan esik látnia, hogy e ház végzései egy idő óta nincsenek elégséges tekintettel az alkotmányos tanra. Pogány dolog, kárhozatni valamely kormányt, mielőtt az ellene felhozott vádak bebizonyítottak. E tekintetben méltó oka van panaszt emelnie, mert vizsgálat nélkül rovatott meg a ház által; de legalább az szolgálhat neki vigasztalásul, hogy a mint alkalma van magát köze-

lebből megismertetni, azon arányban növekedik a liáz s a nép kegye és bizodalma iránta.

Lord Temple eljárása menthetetlen volt s érdeme szerint bélyegeztetett meg Fox által, de Temple visszavonulván rögtön — sértett hiúságból, úgy látszik — az alakuló minisztériumtól, elvitte magával a botrányt. Az új főminiszter híre neve fehér maradt, írja Macaulay — ő jogosan állíthatá: ha voltak kik alkotmányellenes ármányokhoz nyúltak, neki azokban nem volt része. III. György eljárása erőszakos vala, de az alsóház több-több tagjai, első sorban a vidékiek, a countrymemberek, s Chatam régi hívei, erőszakosnak kezdték találni a Foxét is, midőn a vita hevében kétségbe látszott vonni a korona főfő előjogait: a miniszterek választásának s a parliament elosztatásának jogát; s midőn az új miniszternek még csak parányi időt sem akart engedni a célba veiteknek előterjesztésére. Maga lord John Russel is még minapában úgy vélekedett, hogy Fox és az alsóházi többség ekkori magaviseleté nem volt méltóságos és nem volt hű az alkotmány szelleméhez. Több jelenségből kiolvashatta a fiatal miniszter az alsóház mind kedvezőbb gravitációját feléje; büszke hite, hogy erőt fog venni a ház többségén, e jelenségeken alapult. Midőn januáris 23-án indiai bilije visszavetettet, midőn számos barátjai szorgalmazták, hivatkozzék haladék nélkül a nemzetre, hiszen semmi kétség, hogy a közvélemény mellette lévén, az új parliament is mellette fog nyilatkozni, midőn a király sürgetve sürgette az elosztatást: Fitt azonkép állott ellen a király kívánságá-

nak mint a parlament megtámadásának, gyakorolva — mint legújabb biographusa lord Stanhope (előbb lord Mahon) írja, — azt a bölcseséget, melynek gyakorlata dühös vitában a legeslegnehezebb: a várakozás bölcseségét.

S csakugyan lassankint North több hívei (a koalíciónak toryrésze) Pitt körül gyülekeztek; az úgynevezett függetlenek, a saint-albani clubi; tagjai, kik Fox és Pitt kibékeltetésére siker nélkül törekedtek, mindig nagyobb hajlandóságot mutattak az adó megajánlására. Mind ez buzdító volt Pittre nézve. „Bár mi borzasztónak lássam e küzdelmet, — mondá februárius 20-án — lelkismeretem, kötelességem, elődjeink alkotmánya iránti hűségem fenntartanak engem e nehéz helyzetben is. Én hivatalban maradok, nem gőgös megvetésből a ház alkotmányos végzéseinek, nem személyes büszkeségből, nem hatalom utáni esengésből: hanem mert a jelen viszonyok követelik tőlem, s mert a haza felhí engem, hogy védjem ez erősséget; s én erre el vagyok tökéelve, én védeni fogom.“

Martius 8-án, midőn már csak egy szavazattal győzött az ellenzék, midőn minden pillanatban attól kellett tartania, hogy kevesebbségben marad, — a szükséges közigazgatási költségek megajánlására késznek nyilatkozott. — Pitt meggyőzte az egész alsóházat, mondá Sheridan,—s martius 25-én már el volt oszlatva a parlament. Az új választások nevezetes többséget biztosítottak a minisztériumnak, az ellenzék százhatvan tagja bukván a választásoknál;

s midőn Pitt május 19-én az új parlamentben mint a cambridgei egyetem képviselője széket fogott, lelkesedéssel csüggték rajta a népnek szemei, nem csak mert látni való volt, hogy a huszonöt éves férfiú a hatalom ösztönén kívül a hatalom geniusával is bír; hanem azért is, mert lehetetlen volt tisztább kezekre bízni Albion kincseit. Ama három hónapos tusának folyamata közben, melyet imént érintettünk volt, megürülvén egy tetemes sinecura, évenkénti három-ezer font sterlinggel, az egész világ azt várta, hogy az épen nem gazdag miniszter vagy magának fogja tulajdonítani a jövedelmet, vagy azt legalább egy politikai barátjának juttatni; — de ő az állam kincstárát növelé ez öszveggel. E cselekvésmód oly anynyira tért el az akkori idők gyakorlati államférfiainak nézetétől, hogy Thurlow kancellár, az, kivel már Fox életírásában találkozott az olvasó, a lordok házában kinyilatkoztató, hogy ő bizony tanácsolta [fittnek, fogadná el a sinecurát, s hogy annyi jeles férfiú által adott példa után, ő, a lord, ugyan elfogadta volna.

Az angol birodalom egy év óta békének örvendett, s Pitt most öszves gondjait mindenek előtt a kereskedés, a finaucziák emelésére fordítá. A közigazgatás költségei évenként felülmúlták a jövedelmet, s az innen eredeti hézagnak betöltésére, Pitt az évről évre tetemesen növekedett, s kereskedést és vámügyet egyiránt zsibbasztott csempészkedést támmadd meg első lépésül. A beviteli vámok több árukra, nevezetesen theára, dohányra és szeszekre nézve te-

temesen lejjebb szállítottak, s eredményül csaknem tökéletesen szűnt meg ez irányban a csempészkedés, s leszállított vám mellett növekedvén a forgalom és a csempészkedés megszűnésével szabályossá válván, a vámjövedelem is növekedett. Ez úton, s néhány új adónemnek alapítása által, az amerikai háború óta évenként több millió font sterlingre ment jövedelemhézag egy év lefolyása után már csak egy millióból állott, s ismét egy évvel utóbb a jövedelem már 900,000 font sterlinggel lialadá felid a kiadást. Megszüntetvén egyúttal azon néhány tö'kepezesek monopóliuma, kik addiglan kizárólagos szabadítékkal bírtak az angol kormányt a szükséges kölcsönökkel ellátni, azonnal a kölcsönök feltételei is tetemesen javúltak.

1784. július 6-dikán indiai kormányrendszerét fejtegeté Fitt az alsóházban s már most másod ízben, mert első indítványa az év elején a pártküzdelem viharában megbukott. Azon elvből indulva ki, hogy bár mily rendszer választassák, valakinek — egyeseknek vagy testületnek — befolyása minden esetre növekedik: azon volt, hogy e befolyás ne gyakoroltassák magában Angliában, hol könnyen melleseges czélok elérésére is fordíthatatnék, hanem odakünn, Indiában, hol hatalmas de nem független kormánya van szükség, olyasra, mely a hazulról vett parancsoknak engedelmeskedik, s egyszersmind elégséges erővel bír, gátot rakni a keletindiai tisztviselők zsarnokságának. Szükséges, mondá, hogy az indiai kormány elégséges erővel bírjon, de egy Angliában szó-

kelő tisztségnek ellenörködése alatt. Ezen ellenörködés a birodalom végrehajtó hatalmát illeti. Az ellenörködő bizottságnak nem szabad állandónak, a végrehajtó hatalomtól függetlennek lenni. A társaság igazgatósága követelheti, hogy a bizottság minden lépéséről értesítessék, de ez utóbbinak eljárása kötelező az igazgatóságra nézve, kifogásnak ellene nincsen helye. A biztosok a korona által nevezetnek ki, még pedig a titkos tanácsosok sorából. Ismétlé, hogy ezen biztosok fogják a társaság tisztviselőit politikai tárgyakra nézve igazgatni, s hogy ezen biztosok engedelmességet követelhetnek, de a tisztviselők nem általuk nevezetnek ki, hanem az igazgatóság sa bengáli főkormányzó által, a sereg fővezérének kivételével, kit ezentúl is a korona nevezend ki, mely a többi kinevezésekre nézve is vétóval bír. Az öszves kereskedési ügy természetesen a társaság kezében marad. —

Ezen terv, melyben, hogy erősen megingadoztatott hitelét visszanyerhesse, a keletindiai társaság is megnyugodott, — mire Pitt ismételve hivatkozott beszédeközben, kiemelvén, mennyi tisztelettel viseltek ő a charták által biztosított szabadítékok iránt, — mely szabadítékok jócskán megnyíratvák ezen újabb charta által, — e terv, mondom, Fox és barátai ellenmondásának daczára, a parliament által nagy szavazat-többséggel elfogadtatott. 1858-ig Keletindianak kormányát főleg a szóban lévő, időről időre módosított bill szabályozta.

Az 1784-diki ülészakot berekesztette a minisztérium egyhangúlag elfogadott indítványa, hogy a

Skócziában az utolsó forradalom alkalmával elkobzott jószágok adassanak vissza az illető törvényes örökösöknek. Az 1785-diki ülésszak januárius 25-én nyílt meg. Április 18-án Pitt harmadízben indítványozta a parlamenti reformot. Ezen, és második indítványa között lényeges különbséget vehetni észre; 1783-ban a rottenboroughok ellensúlyozására száz új tagot kívánt adni a grófságok és London városa képviselőinek számához, indítványozván azon felül, hogy a mely városban a választók többsége választási jogát áruba bocsátotta: a becsületes kisebbség szavazzon a grófságok választóival, a város pedig képviselői jogától fosztassék meg. Jelenleg javaslata oda volt irányozva: hogy a legnyomorúbb harminczhat rottenborough hatalmaztassék fel választásijogáról lemondani, a néhai választók pedig nyerjenek pénzbeli kárpótlást a parlamenttől. Ez úton hetvenkét képviselővel (ennyit küldtek az említett boroughok az alsóházba) szaporodhatnék a grófságok s London és Westminster követeinek száma. Dehogy a fekvő birtokon s a fővároson kívül az ipar s a kereskedés is általánosban örvendhessenek a reformnak, indítványozá: hatalmaztassanak fel a többi boroughok, képviselői, jogukat oly városoknak adni el, melyek mint Birmingham, Manchester sat. csak az újabb időben jutván a népesebbek és gazdagabbak sorába, még nem küldenek követeket a parlamentbe. Egyúttal külön bili által arról kellene gondoskodni, hogy a grófságokban a „copyholderek“ (ó bérlők) is bírjanak szavazási joggal; hogy a vesztegetések megelőz-

fessenek sat.; magában értetvén, hogy a városokban is a választási jog szabályozandó s részben kiterjesztendő lenne. — Fox melegen pártolá az eszmét, ki nyilatkoztatván mindazáltal, hogy az előbbeni két indítványt jobbnak találta. Pittel öszvesen 174 tag szavazott, ellene 248; s így újólág megbukott a reform ügye, mindamellet, hogy az indítványozó anynyif beszélt pénzről és kárpótlásról, hogy jogfosztásról szó sem lehetett, ha csak annyiban nem, meny-nviben a kérdés, úgyszólván, közjogi oldalától fosztatott meg. De Pitt ezt alkalmasint óvatosságból tette, nem a tárgy iránti meghűlésből vagy idegenségből, mert hiszen jelen beszédéből is kikacsingat a gúny azok ellen, kik az alkotmányt oly annyira tisztelik, hogy még folttól és szennytól sem merik megtisztítani; s néhány héttel azelőtt a parlament! reform kérdését annak mondá, mely legközelebb áll szívéhez, mely a nemzet nagyságát, dicsőségét és szabadságát biztosítani fogja, s melynek segédével minden bölcs, erényes és alkotmányos törekvés diadalmaskodni fog a pártoskodás és megvesztegetés fölött.

Ezen tárgyalás előtt és után számos ülésekben az úgynevezett „irlandi kereskedési szabályok“ (irish commercial propositions) heves vitára szolgáltatnak alkalmat kormány és ellenzék között. A Rockingham-miniszterium idejében az irlandi parlament, mint Fox életírásában láttuk, souverainnek, függetlennek nyilatkoztatott. Nincs ok feltennünk, hogy Pitt már ekkor a később általa eszközölt uniót vette volna célba, de tartván a különválástól, a két ország

érdekeik egyesítésére törekedett. Megvallom — írta 1784. October 7-én herczeg Rutlandhoz adott bizodalmas levelében, — hogy részemről szeretném Irlandot kereskedelmi szabadítékainkban majdnem korlátlanul részesíteni, feltéve hogy mi meg viszont némi szilárd reményt nyerhetnénk, hogy Irland ereje és kincsei hasznunkra fordulnak; s ha arra számot tarthatnánk, hogy időről időre, növekedő erejéhez képes járul a birodalom közös szükségeinek fedezéséhez. Ideczélzó indítványát csakugyan sikerült Pitinek 1785. februáriusban elfogadtatni a dublini parlamenttel.

Csak két rendszer lehetséges — mondá 1785. februárius 22-én, midőn az illető pontokat bemutatta az angol alsóháznak — oly országokra nézve, mik azon viszonyban állanak egymáshoz, mely Nagybritanniát és Irlandot együvékapcsolja. Az egyik: alárendelni a kisebbiket a nagyobbiknak, csinálni belőle eszközt a másiknak szolgálatára, irányozni minden törekvést az uralkodó nemzet előnyére, érdekeinek előmozdítására. Megpróbáltuk mi e rendszert Irlandban. A másik rendszer: a hasznok kölcsönös és közös volta, az egyenlőség és méltányosság rendszere, mely a helyett, hogy az egyiket emelni, a másikat lealacsonítani akarná, a birodalom közös érdekeinek boldogulását veszi célba. A kereskedelmi egyenlőség a nyereség közös voltát eredményeztetvén, a terhek közöségét is követeli, s Irland ígérkezik, hogy valahányszor teljes jövedelmei békeévben hatszázötvenhat ezer font sterlingnél nagyobbak (ezen jövede-

lem hatszázötvenkét ezerre ment 1784-ben) a többlet a birodalom hadi erejének öregbítésére fordítatik.

„Fogadjatok el — rekeszté be előadását Pitt — Irland irányában ezen kereskedelmi rendszert, melynek célja: gazdagítani a birodalom egyik részét, a nélkül hogy a másikat szegényebbé tenné; mely erőt leheli mindkettőbe. Ezen rendszer hasonlít a könyörülethez, az ég e kegyenczéhez, kettős áldás az adakozóra s az elfogadóra egyiránt. Azon kegyetlen vesztesség után, mely hazánkat érte, midőn gyarmatai elváltak tőle, kell hogy e ház semmitsem érezzen mélyebben, mint a szükségét: megakadályozni minden további feldarabolást, •ssze és együtttartani azt, a mi még fennmaradt a meggyengült, megbénított birodalomból. A ház meg fogja bocsátani h' isszadalmas voltomat. Politikai életemnek öszves ügyei között, meggyőződésem szerint ez a legfontosabb, melyet kezelttem; nem hiszem hogy találkozhasam olyással, mely lelkem minden gerjedelmeit felriaszthatná, mint ez.“

Az indítvány élénk ellenállással találkozott. III-dik György maga, Pitihez adott levélben roszallotta miniszterének eljárását, mint a mely elüt a törvényes formáktól. Fox és North, mint a szabad kereskedésnek elvből ellenei, hévvel támadák meg az indítványt. Az angol gyárosok és kereskedők, élőkön Manchester, feljajdultak és végveszélyüket emlegették. Csak többrendbeli módosítás után fogadtathatta el Pitt május 30-kán az alsóházzal elvégre indítványát, melyet most North is pártolt, okúi adván, hogy a közbenjött módosítások által már biztosítva látja az angol felsőbbiséget; oly neme a pártolásnak, melyért Pitt neki nem mondott köszönetét, mert Irlaudban különben is már fel volt gyújtva a fél-

tékenység tüze, melyet Fox eljárása nem oltott el. ki most Irland függetlenségének megsértését látta a biliten: Én nem akarom az angol kereskedést az irlandi rabságért cserébe adni, — kiáltott fel — ez olyan ár, melyet nem akarok fizetni, ez olyas portéka, melyet nem akarok vásárolni. — Grattan a czélatban az unió kezdetét látta, s Dublinban csakugyan oly ingerült volt a közvélemény, hogy midőn a törvényjavaslat végleges formájában bemutatott, a kormány csak tizenkilencz szavazat többségével eszközölbeté az első felolvasást, oly többség, melyből bizton lehetett bukására következtetni. Pitt visszavonta a bilit, s a dubliniak házaikat világították ki örömük nyilvánítására.

Ezen folytonos viták egy oldalról, s a másiktól talán annak látása is, hogy a közügyek szerencsés fejlődésével, a financiaik szilárdulásával a minisztérium is szilárdul: még növelték a keserűséget, melyet Fox — szelíd és gyermekded lelkületének daczára — már két év óta érzett szerencsésebb versenytársa iránt. Az alsóbáz gyakran tanúja volt szenvedelmes kifakadásainak, kivált a westminsteri választás feletti viták alkalmával; — Foxot, t. i. mint életrajzában láttuk, a kormánypárt húzamos ideig nem akarta westminsteri képviselőnek ismerni, s ez úttal kiszorítja az alsóházból, ha Ross és Kirwal boroughok becsületnek nem tartják, őt szintén követül választhatni.— Pitt ismeretes sarcasticus modorában válaszolt a megtámadásokra, s a nyugodalom, melylyel szólt, még növelte a gúnyt. Alig nyugodtak le a west-

niinsteri viták, midőn az imént vázolt irlandi ügy újra szenvedélybe hozá egymás ellen a két óriás szóno-
kot. Május 5-én Fox, midőn keletindiai tárgyakkal foglalkodtatá a házat, szokott szenvedelmességével kelt ki a minisztérium s a keletindiai társaság igazgatósa ellen, s látván Pittet és szomszédját mosolyogni, tüzzel megjegyzé: hogy észreveszi, miszerint Pitt és egy más úr személyes illetlenséggel viselik magokat iránta, de ő megvetéssel nézi ezen póriás magaviseletét. Neki elég tudnia, hogy minapában (április 29-én, midőn válaszmányt kívánt Pitt pénzügyi tételeinek vizsgálatára) még is néki volt igaza. Erről meg van győződve oly annyira, hogy hírével nevével merne állításaiért kezeskedni, és Isten fel fogja hozni az időt, midőn alkalmá lesz mindenkinek látnia, kinek volt igaza, kinek nem; valamint ma volt alkalom, felfedezni a keletindiai társaság igazgatóinak fallaciáit és hamiskodásait.

Pitt felállott. — Válaszának modorából látni fogja az olvasó, mily veszedelmes, mily éles fegyverré vált kezében a gúny, mely Sheridan szájában kacajra bírta a házat, de melyet Pitt addig forgatott, addig hegyezett, míg gyilkos kopját faragott belőle.

„Ha tekintetbe veszem, monda, mi rendkívüli illendőség jellemzé eleddig a tisztelt úr okoskodásait, ha tekintetbe veszem higgadt és mérsékelt hangját s illedelmes modorát: valóban méltó oka lehet panaszra, ha valaki csak távolról is becsméréssel viseltetik iránta. Magamat mi illeti, nekem ugyan nem állott szándékomban ily mértékben véteni a jónevelés ellen, s én kész vagyok azt cselekedni, mit ritkán tét-

tem eddigien, s mit, úgy hiszem, ritkán fogok tenni ezentúl,— kész vagyok őt megkövetni. És erre annál inkább vagyok hajlandó, mert így alkalmam lesz, megmagyarázni a háznak a bepanaszolt vétség természetét, s az okot, melyből származott.

Én régóta csodálom azon fényes tehetségeket, s az okoskodás és szónoklat azon bámulatos erejét, mikkél az igen tisztelt úr oly gazdagon van felkészítve; de vannak még egyéb tulajdonságai is, melyek szintén nem kerülhették ki bámulásomat, midőn jellemét figyelemre vettem. Azon körülmény, hogy iménti beszédében közülök néhányat, kitüntetett, — e körülmény, mondom, szolgált okúí azon magaviseletre, melyért épen most oly irgalmatlanul rovattam meg a háznak hallatára. Az igen tisztelt úr úgy találván, hogy a jelen kérdés kedvencz tételeinek kifejlesztésére" alkalmatlan, szokott őszinteségével és szokott eljárásához híven, azon volt, hogy más tárgyat hozhasson szőnyegre, mely neki alkalmat nyújtson, szenvedelmeinek és neheztelésének táplálatot nyújtani, és utat nyitni azon erőszakos és búskórságos érzelmeknek, mik jelen helyzetében oly természetesen támadtak benne, — jelen helyzetében, midőn a meghiúsult remény, sértett büszkeség és kijátszott nagyravágyás kínjaival még azon fájdalmas tudalom szövetkezik, hogy csak azért, mert visszaélt egykori hatalmával és befolyásával, szenvedni mind azon bajokat, melyekre nézve oly állandóan, oly pathossal és még is oly annyira siker nélkül igyekszik szánakozásra bírni e házat. Én részvételt vagyok az igen tisztelt úr iránt, s kinyilatkoztatom ennélfogva: hogy bizony nem volna rendén, ha a csalódás és bánat terhe alatt nyögő lélek hagymázai és kicsapongásai egyéb érzelmet költenének fel lelkemben, mint a szánakozását; a nehezteléséit ugyan nem fogják felkölteni, s nem még a megvetését sem.

Hogy minő lett legyen az arcnak azon sajátságos mii kódése vagy kinyomása, mely oly kellemetlenül hatott az igen tisztelt úrra, azt nem tudnám közelebről megmagya-

rázni a háznak; de én úgy emlékezem, hogy az nem származhatott egyébből, mint meglepetéstől azon rendkívüli ügyesség felett, melylyel egy száraz és Ízetlen számolási kérdés rögtön oly fellengős és lelkes szónoklat tárgyává alakítottát, minő az, melylyel csak imént mulattatott általa a ház; és mindent összevéve azt kell hinnem, hogy az igen tisztelt úr helyesen, cselekedett, midőn arra tért által, mi sokkal inkább egyezik meg céljaival, tehetségeivel és ismereteivel. Delta mindjárt szerencsés volt az igen tisztelt tir változatosságot hozni he a tanácskozásba: más oldalról szerencsétlenségére oly tárgyhöz nyúlt, mely neki egyéb tekintetekben nem nagy hitelére válik. Lehetetlen nem csodálkoznom, hogy az igen tisztelt úr nem ügyelt arra, miszerint ha c házat azon tárgyra emlékezteti, melylyel pár nappal ezelőtt foglalkodott: szükségképen az illető tanácskozást is juttatja eszébe, s elevebben emlékezteti azon állapotra, melyre a tisztelt úr akkori magaviseleté által önmagát juttatá, — melyre én hasonló körülmények között inkább megalázódással és bánattal tekintenék vissza, mint büszkeséggel és örömmel. De én csodálom az erőt, a bölcseséget, melylyel az igen tisztelt úr megmarad kedvencz foglalatosságánál, bármibe teljék, s ha mindjárt szégyen és hűbánat állának is útjában. Mindazonáltal szerencsés jóslatnak nézem azon melegséget, melylyel a jelen indítványt pártolá, s azon törekvést, melylyel a mai, s az ily szabálytalanul érintett minapi indítvány közötti rokonság bebizonyításán fáradoz; én óhajtom, hogy a keletindiai társaság hitele ezen megtámadásának oly következménye legyen, minő következményei voltak az ország közhitele ismételt ostromainak, t. i. a tőkék értékének nagy és gyors növekedése, Sajnálom ennél fogva, hogy a mai okoskodást nem fogják oly hamar megtudhatni Indiában, mint a minapit Angliában, s hogy e szerint még halasztást szenved a szerencsés eredmény. Ha tekintetbe veszem, mennyire nem válogatta kifejezéseit az igen tisztelt úr, s ha ezeket egybevetem rendkívüli érzékenységgel az arcvonások néma s csaknem

észrevehetlen mozgalmának irányában: akkor hajlandó vagyok hinni, miszerint az igen tisztelt úrnak tana szerint a néma hallgatónak kitelhetőkép azon kell lenni, hogy még csak szemhunyorítással se sértsen senkit, de hogy ellenben a szólónak joga van magát a mérséklet, jönevelés, sőt még a közönséges illedelem korlátaitól is szabadnak tekinteni. . . .“

Már felebb láttuk, hogy körülbelől két év alatt a birodalom jövedelmei annyira gyarapnltak, miszerint 1100,000 font sterlinggel haladák felül a kiadást. Az 1786-diki parliament, Pitinek martins 29-én tett indítványára, hogy ezen öszveghez még százezer font sterling járulhasson, a szeszekre fektetett adó némi öregbítését s mások módosítását rendelvén el, ez úton kikerült az egy millió font sterling, melylyel törlesztő' tőke alapítatott a közadósság lerovására. A törlesztő tőkéek eszméje akkortájban panacea gyanánt tekintett, mely az államokat adósságaik terhe alól biztosan fogja felmenteni, s mely kivált a falusi kincstár-kanczellárok kezéből, mint sir Robert Peel utóbb e gentlemaneket nevezé, záporosó gyanánt hullott le a miniszterek asztalára; a, pénzügy adeptusai elragadtatva hirdetgették, hogy ez úton huszonnyolcz év alatt száz millió adósságot fizet le a kincstár, s hogy a visszavásárlott adósság öszves kamatai — megszűnven időközben néhány éviségek is — az említett évek lefolyása után négy millióra fogják rugtatni a tőkét, mely a körülményekhez képest az állam egyéb szükségeire is fordíthatatnék. Fox magaisúgy nyilatkozott, hogy nálánál senki sem lehet nagyobb barátja a törlesztő tőke eszméjének, hogy ő ennek.

noha más alakban, hódolt politikai életének első pillanatától fogva; — Pitt pedig büszke örömmel hirdeté az alsóházban, „hogyan ezen tökélyformán kezelve, mint felebb említettük, néhány év alatt — mi egy nagy nemzet életében nem több egy óránál, — annyira fogja a birodalom adósságát törleszteni, miszerint háború idejében nem emelkedhetik többé oly roppant magasságra, mint eddigien. “ — Jelenleg a nemzeti gazdaságtan más nézettel vane tárgy iránt, mint Pitt és Dr. Price idejében, — ez utóbbi javasla, mint tudjuk, a miniszternek a szóban levő tervet. A tudomány megmutatta, hogy jobb a munkások kezében hagyni a törlesztő tükere szánt pénzt, mert ez ily módon a gazdaságokat inkább fogja öregbíteni, mint azon öszvesített kamatok állítólagos működése, melyek csak a papiroson terményeznek valamit. Ha volnának, kik még ma is oly reményben ringatják magokat, hogy Anglia valaha egészen fogja visszafizethetni adósságait, azok kettős csalódásban élnének, mert ilyenén működés csak aligalig lehetséges, s mert a közönség annak nem sok hasznát venné. Az állam visszafizetheti a tükéket, ha e végre pénzt szed be az adózóktól. De ezek, tömegben véve, jóval nagyobb kamatra vesznek kölcsön, mint az álladalom. Anglia kölcsöneiért hármát fizet százától. Az egyes polgárok hypotheca mellett négyet s felet, ötöt és hatot fizetnek százától; a kereskedelmi kamat nyolcz, tíz, s néha tizenöt százától. Az ekképen kamatozó tükéket a közadósság törlesztésére fordítani, annyi, mint zavarba hozni a pénzügyet, s az adózók által

ötöt, sőt tizenötöt fizettetni százától, hogy hármát, négyet nyerhessenek azon adóssági tőkénél, melyet nevükben vett fel az állam, melyet az adózók nem akarhatnak visszafizetni, s melyet a hitelezők nem akarnak felvenni. Csak egy hatályos mód van a kö zadósságból származó teher könnyebbítésére: s ez a pénzkamatnak valódi kisebbsülése. Értelmesen combinált hitelintézetek idézhetik elő ez eredményt, mely aztán kényszerítés nélküli módosítások útján az adósság kamatainak leebbszállítására fogva vezetni.

Ez a tudomány nézete e tárgyban, — de a gyakorlat szintoly világosan szól a törlesztő tőkék phantasmagoriája ellen. Angliának adóssága, midőn Pitt indítványával fellépett, 8,176,336 font sterling kamatra ment: félszázaddal később liarmincz millióra. Igaz, a rendkívüli politikai eseményeket is kell tekintetbe venni, midőn az angol adósság rémületes növekedéséről szólunk: de hiszen Pitt felebb idézett beszédében azt várta a törlesztő tőkétől, hogy még háború alkalmával sem fog többé oly magasra emelkedetni a kö zadósság, mint addigiam. Ebben állott a csalódás, abban hogy a nemzeti gazdaság akkoron ádta nem látta, miszerint a törlesztés gyökerében haszontalan, ha vele párhuzamban új adósságok emelkednek; — sőt ekkor nem csak haszontalan, hanem valósággal kártékony is.

Ez okoknál fogva 1822-ben kivált lord Granvillenek törekvésére, azon lord Granvillenek, ki 1786-ban Pitt után fő védője volt a bilinek, a törlesztő tőke működése megszüntetett Angliában. — Brougham megjegyzi, hogy már Pitinek életében is vonat-

tak kétségbe ezen finanziaai intézkedés hasznai. Igen természetesen; hiszen 1805-ben már eléggé világosan szólották a számok. De 1786-ban a törlesztő tőke mégis rendkívüli befolyással volt a brit birodalom finanziainak javulására, mert a világ hitt benne, s így nőttön nőtt a bizodalom, és míg a béke tartott, felebbmentek az állampapirosok, s mikor kiütött a háború, jobb feltételek mellett nyerte kölcsöneit az állodalom. — S ennyiben a törlesztő' tőke is lényegesen szolgált Pitt hatalmának szilárdítására, y Csekélyebb rokonszenvet talált, sőt a bizalmatlanság világos jeleivel fogadtatott 1786. februárius 27-én tett indítványa a portsmouthi és plymouthi tengerpartok megerősítése ügyében. Tudvalevő' dolog, hogy a Plymouth irányában fekvő' bresti kikötő', háború idejében az angol hajóseregnek különösen veszedelmessé válhatik, s már ez oknál fogva sem volt felesleges az indítvány. De a Fox, Sheridan, s Barré által tolmácsolt közvélemény nem a miniszter által bevallott szándékot látá e kérdésben: hogy t. i. megerősítetvén az említett kikötők, a hajósereg nagyobb számmal s ennél fogva nagyobb erélyességgel is működhessék a gyarmatok érdekében, s megtámadó hadviselésre is könnyebben alkalmaztathassék, biztosítva lévén amaz erő'sségek által az anyaország; — nem e szándékot látá az indítványban, hanem célzatot, ezeket szükség esetében a nép féken tartására, s az állandó hadi sereg öregbítésére — még pedig a tengeri erő'nek, Albion fentartójának rövidségével fordítani. Szavazáskor 169 nem állván 169 igen

ellenében, a ház szólója, ki csak azon esetben nyilatkozik, ha a szavazatok egyiránt vannak felosztva, szavazatát nem adta, s így megbukott az indítvány. — Fox megragad az alkalmat, egy kis leczkét tartani a miniszternek, kit eddig csaknem mindig süker követett eljárásában, — s említvén azon egy pár esetet, midőn versenytársa kevesebbségben maradt, kérdést tőn: Honnan van az, hogy ily számos bukás daczára rendületlenül marad tisztében, sőt még szilárdabban, mint azelőtt?... Onnan bizony, válszold maga magának, mert ő olyatén miniszter. ki díszlik, ha csatát vesz, és virágzásnak indul, ha bukást szenved. A falusi urak azért ellenkeznek vele egy alkalommal, hogy annál nagyobb erőt kölcsönözhessenek neki más alkalommal; megverik egy tárgyra nézve, hogy segédére lehessenek a másíknak kivívásában; s ha a fekvő birtok emberei őt ma megbuktatják, bizonyos lehet benne, hogy holnap kettős erélyességgel és újított szilárdsággal támogattatni fog általuk “

De térjünk által azon látványra, mely 1 < 8 6-tól a francia forradalom kitöréseiglen Angliára fordítatá mind azok szemeit, kik a hatalom pajzsa alatt elkövetet visszaélések megfenyítésének egy példáját óhajtották látni. Warren-Hastings a bengáli fő-kormányzó pörbefogatását értjük. — Hogy az alsóház többsége nem nyilatkozott volna a vádnak meg-alapítása mellett, ha Pitt ellenzi, az világos; csak arról lehet kérdés: vájjon enged-e szabad folyamat törvénynek és igazságnak, ha egyszersmind attól nem

tart, hogy Hastings idővel még veszedelmessé válhatnék a cabinetnek? Meglehet, hogy ez is befolyással volt Pitt elhatározására, kire egyébiránt a pénz azonképen mint atyjára, soha szédítő hatással nem bírt, s ki ennélfogva már magában is természetes ellenszenvvel viseltethetett a ragadozó iránt; tekintetbe sem vévén, miszerint ezen az Indiabilllel viszonyban álló ügynél mindenki erélyességet várhattott tőle, hogy pártatlansága kitűnjék; — de lett legyen ez bár mint: a tett, az igazságszolgáltatás elrendelése a királyné, az öszves udvar, a keletindiai társaság által pártfogolt dynasta ellen, nagyszerű tett marad mindig, s mélész és tiszta lelkismeretet tanúsító a hatalom birtokában levőnek részéről.

Hastings, mint bengáli főkormányzó, számos mahomedanus fejedelmekkel volt szövetségben, azaz: parancsolt nekik. Ezen fejdelmek nagy adót tartoztak fizetni, a keletindiai társaságnak, — ez volt, így szól Villemain, a szövetség első feltétele; s aztán, ha a társaság pénztárában hézag találtatott, meg' azt követelték India urai, hogy amaz adó öregbítessék. De a keletindiai társaság ezen szövetségeseinek még egyéb hasznát is vette. Kincseiket elszedegette, s midőn ők kárpótlásul alattvalóikat szívták ki, ezen újabb kincsektől is megfosztattak általa.

Mindemellett sem teltek meg oly roppant számú rúpiákkal a pénzszekrények, mint azt az Indiahouseban óhajtották volna; s így történt, hogy midőn egy ízben többet kell vala Londonba küldeni, mint a mennyi éppen Hastings kezénél volt, s midőn ugyan

akkor (1773—4) egy indiai fejedelem, az oudei raja Sudzsza-Dohla, a rokilla - népségeket meghódítani akarta: Hastings oda kölcsönözte neki az angol se-reget e célra, azon feltétel alatt, hogy a hadi költségeken kívül négyszázezer font sterlinget fizessen a társaságnak.

Az eredmény (1774. áprilisban) annyira kielégítő volt mindenkire nézve, — a rohillákon kívül, kik az oudei raja nyomorú uradalmainak legnyomorúbb részét tették azontúl, — hogy midőn Hastings évekkel utóbb a rendes fizetések ideje felé ismét üresebbnek tapasztaló a kincstárt, mintsem hogy urait Londonban kielégíthette volna J s midőn még azonfelül a folyamatban levő háború költségeiről is kellett gondoskodnia: útnak indult Indiának gazdag, híres és szent városa Benares felé, melynek rajája Chejte Szing az angolok szövetséges hűbérese volt, s évenként a legnagyobb pontossággal fizette a reárovott adót. Hastings, ki magánokoknál fogva is haragudott a rajára, ötszázezer font sterlinget kívánt tőle, s a fizetni vonakodót bezáratta. A lakosok fegyvert fogtak Hastings ellen, kinek alig ötven katonája volt rendelkezésére, s fejedelmöket megszabadították; de csak hamar nagyobb angol csapatok érkeztek a fő-kormányzónak segédére, a rajának erősségei bevették, s ő maga búcsút vett hazájától örökre. — A társaság jövedelmei ez úton évenkénti kétszázezer font sterlinggel szaporodtak, de a megszökött rajának kincse kisebbnek találtatott annál, melylyel őt a hír oly bőkezűleg megajándékozta, s a mennyi volt, az

is a katonaságnak jutott ezúttal zsákmányul, nem Hastingsnak és a társaságnak.

A proconsul most az oudei szövetségéstől indúlt kicsikarni a szükséges pénzt. Sudzsa Dolila az előbbeni raja, kit a roliillák ellen segített, már nem volt életben, s fia és utóda a társaság nyomoréi hűbéresévé süllyedt. Hastingsnak pénzre volt szüksége: a raja a rendes adót sem tudta fizetni; de amaz ígéretet tett neki, hogy tartozását elengedi, ha édes anyját és nagyanyját az oudei begumeket vagy fejedelmnöket kincseiktől megfosztja s ezeket a társaság kezére juttatja. Hastingsnak ürügyre volt szüksége, a begumeket tehát arról vádolta, hogy ők a benaresi lázítókat segítették volt. A raja, angol katonák segítségével bevette Fyzabadot anyjának városát, s a palotát, melyben lakott, — és hogy a fejedelmnök kincseiket általadják, meghittjeik, két vén eunuch, az angolindiai kormány meghagyásából kínpadra vonattak mindaddig, míg a szinte kiéhezett fejedelmnök egymillió kétszázezer font sterlinget szolgáltattak Hastings kezéhez. —

De közeledett az idő, midőn az angol parlament számat kér Hastingstól és társaitól. Már az amerikai háborúnak vége felé két alsóházi választmány dolgozott a keletindiai ügyek rendszeresítésén, s Burke volt lelke az egyiknek. Hastings 1785. júniusban érkezett vissza Angliába, s Burke már egy héttel utóbb jelenté a parlamentnek, hogy szándéka van, vádlókép lépni fel ellene. Midőn 1786. februáriusban a szükséges oklevelet kívánta, Fitt felállott, mond-

ván: Én sem barátja, sem ellensége nem vagyok Hastings úrnak, de én el vagyok határozva, az igazság elveit támogatni. Hastings úr mindannyi vád daczára ártatlan lehet mint a még nem született gyermek; de a parlament őt szemmel tartja, ő gyanúba van véve: tisztítsa ki magát. — Április elején Burke bemutatta a vádiratot, s miután Hastings előleges védelme meghallgattatott volna, június 1-jén a vádiratnak a rohillaháborúról szóló pontja került tárgyalás alá. Száztizenkilenc szavazat nyilatkozott a vádpont ellen, s csak hatvanhét mellette.

De néhány nap múlva változtak a kilátások. Junius 15-én Fox a benaresi hadviselésre tért átal, s indítványt tett, hozassák végzés: „miszerint a ház olyanak találja e vádpontot, melynél fogva Hastings pörbefogatandó. “ Pitt miután előrebocsátotta volna, hogy nézete szerint a főkormányzónak joga volt pénzsegédet követelni a benaresi rajától, mert a francia hadi erő akkor közel veszedelemmel fenyegette a társaság gyarmatait, s hogy joga volt a fizetni vonakodót birsággal büntetni, — miután ezt előrebocsátotta volna, miből Hastings barátjai azt következtették, hogy a miniszter minden bizonynyal a volt főkormányzó mellett fog szavazni, — előadását ekkép folytatá:

„Jól tudom, hogy az indiai politikának elvei, elvei az önkénynek s a zsarnokságnak. De ha mindjárt önkényen és zsarnokságon sarkallanak a keleti birodalmak alkotmányai: az angol közigazgatás ott is igazság és szabadság szabályai szerint tartozik eljárni, mennyiben az a fennálló kormány-

nyal egyeztethető. Ha ezen vagy más elvből indulnak-e ki Tamerlan vagy más valamely indiai császár törvényei, — arra semmi gondom. Magasabb tekintély hirdeti ez elvet, a természet s a józan ész sugallata. És ez alapon lehetetlen reám nézve, Hastings urat az öszves vád alól felmenteni; mert lelkismeretemben úgy találok, hogy ő azon önkényes eljárás, melyet a keleti kormányzás természeténél fogva gyakorolhatott, kiülből terjesztette, mint sem mennyire a szolgálat szüksége által fel volt hatalmazva. Semmi kétségem, hogy Hastings úr kormányának egész ideje alatta legnagyobb buzgósággal járt el megbízóinak érdekeiben, de ezen buzgóság bár mi dicséretes legyen magában, érdem nélkülívé leszen, ha működésközben ellenkezésbe jő oly elvekkel, melyeknek nem szabad az érdek vagy politika bármely indítóokai elől visszavonulniok. Miután a bengáli kormányzék oly követeléssel állott elő, melyre jogosítva volt, s miután ezen követelésre makacs ellenállásból állott a válasz: bizonyosan joga volt megfenyíteni a bűnös felet; mert a követelés jogát megadni, büntető hatalom nélkül megtagadás esetére, — ez végzetlen fonás és gúny fogna lenni. De a kormányzéknek köteletségében állott egyszersmind: a vétség fokához mérni a büntetést. Fájdalommal kell megvallanom, hogy véleményem szerint, Hastings úr ezt elmulasztotta, az általa szabott birság minden arány nélkül töménytelen nagy, igazságtalan és zsarnoki volt, s a jelen pontra nézve a felebbiekhez képest pártolnom kell az indítványt “

Hastings barátjai elsápadtak, és száztizenkilenc szavazat hetvenkilenc ellen nyilatkozott pörbefogatója melleit.

1786. július 11-én bezáratván a parliament ez évi ülései, a következő évben folytattatott a vádbill egyes pontjai feletti tanácskozás. Sheridan 1787. februárius 7-én majdnem hat óráig tartott beszédben

az outiéi fejedelmők elleni borzasztó eljárást festé le a hallgatóknak. Miclón leült, a ház annyira volt felizgatva, hogy a tanácskozás félbenschakasztatott. Időt kell engednünk a háznak, mondá Pitt, hogy ki léphessen a bővölőnek köréből, hogy a szükséges nyugalmat visszanyerte legyen, mielőtt szavaz. Az angol szónoklat első' hő'sei is bámulattal teltek el Sheridan beszédére. Fox majdnem húsz évvel utóbb lord Holland által megkérdeztetvén: melyiket találta legjobbnak mind azon beszédek között, miket az alsóházban hallott? késedelem nélkül a szóban levőnek adta az elsőséget. Pitt noha a beszéd egyes helyeit túlságosan zordonoknak mondá, odanyilatkozott, hogy ezen beszéd a régi és újabb idők öszves szónoklatát felülmúlta, s hogy példányul szolgálhat, lánglélek és művészet mennyire képesek felizgatni a lelkeket és fölöttök uralkodni.

A beszéd, fájdalom, oly tökéletlenül jegyeztett fel, hogy csaknem teljesen elhangzottnak mondathatik. Más nap ezer font sterlinggel kínálta meg Sheridant egy könyvárus, ha leírja és sajtó alá adja, de 8 eltolta magától az ajánlatot, talán szerénységből, talán indolentiából, mondja Stanhope, talán gyengéd gondoskodásból dicső'sége iránt, tudván, hogy nincsen emberi mű, mely valamely oldalról felszint nem nyújtana a megtámadásnak, mely veszedelem nélkül kiállhatná az összehasonlítást az élő szó varázsa alatt ki-kitört panegyrisekkel. Fennmaradott egyes helyekből mindamelltt következtetést vonhatni az egészre. — Hastings védelmére felhozott, hogy a nagy po-

litikus, a lelkes hadvezér érdemei többet nyomnak a mérlegben, mint egyes vétségei.

„Hogy e védelem erejét felfoghassuk, válaszolá Sherdan, elégséges tekintetbe vennünk: min alapszik a nagyság és langész ezen jelleme. Vájjon nem kell-e ezt kizárólag a nagy ezélokra irányzott nagy tettekben keresni?

Én legalább ebbe helyezem a valóságos nagyságot. Tudom, van még egy más neme a szellemi nagyságnak, mely egy rősz tett merész végrehajtásában s egy gyűlöletes cél bátor megközelítésében áll. De Hastings tettei egyikével sem bírnak ezen jellemeknek, nem még az utóbbival sem. Én eljárásában és lelkületében se nagyságot, se erőt, se bátorságot nem látok, tiőt ellenkezőleg, ő a legalacsonyabb eszközökkel törekedett a leggyalázatosabb cél felé; ő mindig zsarnokoskodott, vagy csalt, vagy hazudott, ő hol Dionysiuat játszotta, hol Scapint. Hastings alávaló kétszínűsége és vérszopó nagyravágyása épen annyira hasonlít egy nagy uralkodónak merész nagylelkűségéhez, mennyire a kígyónak tekervényes csúszása a nyílnak egyenes röptéhez. Én őszves tetteiben csak a legellenkezőbb minőségeknek zagyva tömegét látom, és semmi nagyot mint büntetteit, s ezeket is indító okainak aljassága által eltörpitve...”

... „Egy tudós és tiszteletre méltó miniszter, Dundas úr? szájából hallottam, hogy van valami a keledindiai társaság alkatában és formáiban, mi őszves működéseire eredetének jellemét nyomja, mi politikai kormányát s még legmérészebb vállalatait is a szatócsnak kisszerű kapzsiságával, s a pirátának vakmerőségével bélyegzi. Ha katonai és polgári eljárását tekintjük, azt kell tapasztalnunk, hogy a társaság oly követeket küld, kik árverésre bocsátják a közügyeket, s oly hadi vezéreket, kik kalmárkodnak... Egy város ostromoltatik, hogy valamely váltólevelet lehessen kifizetni; egy fejedelem megfosztatik hatalmától, hogy valamely számadás mérlege megállapíthatassék. S ez úton oly kormányt szerkesztek

tek együvé, mely a vérengző királyi pálcza gúnyos felségéhez a kalmárnak kisszerű fogásait kapcsolja, s mely balkezében botot tartva zsebeléshez lát jobbjával.

„A ház nem képzelheti magának, — így végzé beszédét, — mi nagy leszen a megszabadított népnek hálája, minők az örömrivalgások, melyek egyetlen egy szavazatunkra keletkezni fognak India vég etlenségében. Tüntesse fel Nagybritannia hatalmát a nemzetek szemében, nyújtsa ki karját a tengereken túl, s mentsen meg akaratának egy jelével annyi, tőlünk távol eső millió népet a végveszélytől. Azt hiszi a ház, hogy a megmentett népnek áldásai elpárolognak a levegőben? Nem! maga az ég adósunkká fog válni, ő ki egy egész népnek köszönet- és bálanyilatkozásait, imádságait és áldásait meg fogja hallgatni. Ezen bizodalommal követelem, hogy Warren Hastings vádoltassék be a lordok háza előtt. Mondám.“

A háznak kétharmadánál több szavazott Sheridan.

Midőn a tanácskozás folytatott, még többen szavaztak Hastingsnak pörbefogatása mellett, mint a Benaresféle pont tárgyalatásakor, s csaknem mindig növekedő szavazattöbbséggel húsz vádpont állapított meg Hastings ellen az 1787-diki parlamenti ülés lefolyása közben. A szónoklatok nemcsak a kívülállókra hatottak, hanem valóságos befolyással voltak a szavazókra is. Midőn május 9-én Hastings barátjai a vádolt vétségeit szelidebb világításban ügyeköztek látatni, Pitt, ki a lefolyt évben még csak a banaresi rajára kivetett birság aránytalanságán alapította a vádat, kinyilatkozta, miszerint ő meg nem foghatja, hogy találkozhatik alsóházi tag, ki a vádpontokat igen komolyaknak, igen terhelőknek, s

olyasoknak nem látja, melyek elégséges bizonyítékokkal támogattatják a vádlottnak pörbefogatására, s melyek, ha a lordok előtt tökéletesen bebizonyítanak, igen súlyos büntetést vonnak a vádlottra.

„Egy tiszteletre méltó tanácsbeli (Townshend alderman) élesen kelt ki azon urak ellen, kik véleménye szerint a vád támogatására oly kifejezésekkel éltek, melyekben több a düh, és több a személyesség, mintsem hogy bírói vizsgálatközben velők élni lehessen. En ugyan oly véleményben vagyok, hogy sok szüklelkűség rejlik a kísérletben, szenvedelmes érzelmeket költeni fel, mintsem a minők azok lesznek, melyek a tényeknek őszinte és emberséges fejtegetéséből fognak valószínűleg keletkezni azon férfiak lelkében, kik a közigság eszközei; megvallom: ezelőtt úgy vélekedtem, hogy azoknak előadásai, kik a jelen eljárásban mindenek felett munkások voltak, szerfelett keserűek és szerfelett szenvedélyesek s túlságosak; de midőn közelebbről szemléltem a kérdéses büntettek természetét, midőn a vádak rendkívüli valószínűségét láttam: akkor nem várhatóm, hogy az urak, mikor oly tettekről szóknak, melyekben ők árulást, erőszakot és elnyomást látnak, s mikor ezeknek vizsgálatását követelik, más nyelven szóljanak, mintsém azon, mely illetén tettek szemléletéből természetesen származik

A tisztelt alderman, úgy látszik, azon van, hogy az egyes vádpontok mellett szavazott urakat arra bírhasa, miszerint jelenleg az egész ellen szavazzanak;... én úgy vélekedem, hogy a ki az egyes vádpontokat támogatta, az most eddigi elveihez híven, nem ellenezheti az ügy további folyamatát; én azt hiszem, hogy nem csak azon urak, kik az egyes vádpontok mellett nyilatkoztak, hanem az öszves ház is becsületesség és következetesség szempontjából, s tekintettel mind saját jellemére, mind a házéra, köteles egyesülni, megmaradni a mellett, hogy ez ügy végelintzésül a másik ház elébe hozassék.

A legutolján szólott tisztelt úr (Smith Nathaniel) ma még legjobban védelmezte Hastings urat, de a vádlott e védelem alapján is súlyosan bűnösnek látszik. Főökul azt hozá fel a tisztelt úr Hastings védelmére, hogy az általa Indiában elkövetett ragadozásoknak és zsarolásoknak nagy része azon parancsok következésében hajtatott végre, melyeket ő megbízóitól, a keletindiai igazgatókról vett, kiket Bengál elfoglalása s innen eredett reményük, hogy e csatornán tömérdek kincsek fognak ez országba szállitathatni, annyira elszédített, hogy Hastings urat oly terjedelmes beruházások eszközzésére utasítván, melyekre a társaság rendes forrásai nem voltak elégségesek, — kényszerítették őt ragadozás és zsarlás által szert tenni azon eszközökre, melyek parancsaik végrehajtására kívántattak. — Legyen bár így, én azt állítom, hogy ez legparányiabb okul sem szolgálhat arra, hogy Hastings úr büntetéstől ment maradjon; mert ez annyi volna, mint mondani: hogy bármi igazságtalanságot kövessen el a társaság valamely szolgálja,— ha ezt közvetlen felsőbbségének és megbízóinak utasításából teszi, nem büntetethetik; oly elv, melynek mindenek felett ellenállani kívált e háznak kötelessége, mert ilyen elv, ha megállapítatt, valamennyi köztisztviselő felelősségét tökéletesen felfogatja, még magok a miniszterek felelősségét is...“

Az alsóház most megbízta Bürkét, vádolja be Hastingsot a lordok előtt, s a volt főkormányzó le tartóztatott, és csak kezesség mellett bocsátott szabadon.

A bekövetkezett parlamenti ülések kezdetével választmányt nevezett ki az alsóház a vád tételére és kezelésére, s e választmány élén Burke állott társaival, az ellenzék fő fő embereivel.

A büntető per 1788. februárius 13-án vette kezdetét a lordok előtt. Halljuk Macaulayt. Voltak lát-

vány ok — így ír — mik szemfényvesztőbbek s nagy gyerekekre nézve vonzóbbak lehettek annál, melyet akkor Westminsterben előadtak; — de talán soha semmiféle látvány nem bírt hasonló hatással a műveit és gondolkozó férfiú lelkére. Az érdek valamennyi nemei, a közeit és távot, a jelent s a múltat illetők, itt együtt voltak, azon egy helyt, azon egy órában. Most felszólalt a szabadság s a műveltség által kifejlesztett valamennyi képesség, minden előnyökkel egyetemben, melyek az együttműködésből s az ellentétből származhattak. Az eljárás mindenik lépése vagy visszafelé térítette a néző lelkét, több zavaros századokon keresztül vissza azon napokig, midőn alapját vetették az alkotmánynak; vagy messze távolba, végetlen tengereken és pusztákon át, ismeretlen isteneknek hódoló, ismeretlen betűket jobbról balra vető sötét népségekhez. A parlamenti főtörvényszék Ítéletet volt hozandó a Platagenetek korából reánk szállított formák szerint egy angol felett, ki arról vádoltatott, hogy zsarnoka volt Benares szent városa urának és az oudei fejedelmi ház hölgyeinek!

A hely méltó volt ily eljáráshoz. A terem ugyanaz vala, mely harmincz király koronázásakor hangzott a nép örömrivalgásitól, melyben Bacon igazságosan elmarasztatott és Somers igazságosan felmentetett, melyben Strafford ékesenszólása az igazságos nehezteléssel eltelt győzedelmes pártot meghatotta s megdöbentette egy pillanatra; a terem az volt, hol Károly azon szelíd bátorsággal szállott szembe bi-

ráival, mely hírét, nevét félig megváltá vala. Csaknem százhetven lord, a felsőház három negyede sé tált át ünnepélyes rendben szokott gyűléshelyből a törvényszékbe. A szürke ó falak skarláttal voltak bevonva, s a hosszú karzatok tömve oly hallgatósággal, minő még ritkán költötte fel a szónok aggályát vagy versenyzését. Egy nagy, szabad, felvilágosodott és boldog ország minden részeiből együvé gyülekezett az asszonyi kellem, az elmésség és tanultság, minden művészet s minden tudomány képviselői. A királyné körül ott ültek a braunschweigi ház széphaju, fiatal leányai. Nagy fejedelmek és álladalmak követei bámulva tekintették e látványt, minőt sehol másutt fel nem mutathat a világ. Siddons, feleséges szépségének tavaszában megilletődéssel néz az azon jelenetet, mely a színpad minden utánzásait felülmulá. A római birodalom történetírója (Gibbon) itt azon korra emlékezett vissza, midőn Cicero Sici-liának ügyében felszólalt Verres ellen. Itt voltak egymás mellett a legjelesebb festő s a legjelesebb tudós, Reynolds és Pari. Itt voltak Georgiáim devonshirei herczegné körül azon hölgyek, kiknek ajkaik szózatombak valának a Foxéinál, kik pár évvel azelőtt ennek megválasztatását udvarnak és kincstárnak ellenére keresztül vitték.

Hastings közeledett a korlát felé, és térdére ereszkedett. A vádlott nem volt méltatlan ily nagszerű jelenethez, ő ki terjedelmes és népes birodalom felett uralkodott, törvényeket hozott és szerződéseket kötött, seregeknek parancsolt, fejedelmeket hódított

és letett; ő ki magas helyzetében úgy viselé magát, hogy mindnyájan féltek tőle, hogy sokan szerették, s hogy a gyűlölség is kénytelen volt megismerni jogát a dicsőségre, — de nem az erényre.

Ott voltak védői is, — mind oly férfiak, kik utóbb tehetségeik által főfő hivatalokra emelkedtek; de sem a vádlott, sem ügyvédei nem vonták oly mértékben magokra a figyelmet, mint a vádolók. A vereskárpitu terem közepében zöld padok állottak zöld asztalokkal az alsóház tagjainak számára. A rekeszték, melyben a vádolók állottak, oly szónoksort foglalt magában, minő talán még nem volt együtt az athenei szónoklat ideje óta. Ott állottak Fox és Sheridan, az angol Demosthenes és az angol Hyperides. Ott volt Burke, ő ki nem tudta, vagy nem akarta okoskodásait és előadását a hallgatók képességéhez és ízléséhez alkalmazni, de ki a képzelődés gazdag - ságára nézve felette áll valamennyi szónoknak. Ott volt korának leglovagiabb férfja, — értehnességtől ragyogó arcuzattal, erőgyakorlat által kifejlesztett külsővel — az elmés, a lánglelkű Windham. Ott volt ifjúsága virágában Charles Grey, — negyven s egy-néhány évvel utóbb a parlamenti reform eszközlője.

A vádpontok felolvasása után szót emelt Burke. Megnyitó beszéde négy ülést húzott ki. A szónok erélyessége és pathosa varázshatással volt barátra és ellenségre. „Mind ezeknél fogva, — így rekeszté be előadását, s hangjától megzendültek a ház tölgyboltozatai — mindezeknél fogva egész bizodalommal megliagyaék nekem Nagybritannia képviselői, hogy

Warren Hastingsot bevádoljam büntetteinek miatta. Én bevádolom őt a parlament alsóházának nevében, melynek bizodalmán árulóvá lett. En bevádolom őt az angol nemzet nevében, melynek százados becsületét beszennyezte. Én bevádolom őt India népe nevében, melynek jogait lábbal tapodta, s melynek hazáját pusztasággá változtatta. Én bevádolom őt, végre, magának az emberi természetnek, mindkét nemnek, minden kornak, minden rangnak nevében, — én bevádolom őt a közellenséget, a közzsarnokot! “

A pör csaknem nyolcz évig tartott. Igaz, a vádlott felmentetett a lordok háza által. Igaz, a többség helyesnek találta az ítéletet, mert a nyolcz kínos évig tartott eljárás Hastingsot szánat tárgyává tette. Igaz, a csürbe nép nagy erőt látott abban, hogy magában Benaresben templomot emeltek az indusok Hastingsnak. Mind ez igaz. De az apotheosist mi illeti, arra megfelelt Burke. Ezen kár volna csodálkoznunk, mondá. Én tudok valamit a brahminok mythológiájából. Én tudom, hogy ők némely isteneket szeretetből, másokat félelemből imádnak. Én tudom, hogy ők oltárt emeltek nem csak a fény s a termékenység kegyes istenségeinek, hanem azon gonosz szellemeknek is, melyek himlőt és gyilkosságot küldenek a világra. Én nem vonom kétségbe, hogy Hastings úrnak joga van, felvételni e pantheonba.

S a mi a felmentést illeti, ezt Burke és Fox és Sheridan várták minden bizonynyal nyolcz év óta. Ily esetekben, ilyes körülmények között néha több erő rejlik a pörbefogatásban, mint az elmarasztásban.

— S ha még külön büntetés is kellett, — Hastings megbüntettetett nagy mértékben. Felmentették, de — tönkre jutott. Védelmének törvényes költségei tömérdek kincseket nyeltek el, — a titkosak talán még nagyobbakat. Már 1790-ben, öt évvel a felmentés előtt, kinyilatkoztató Burke az alsóházban, hogy húszezer font sterling fordítatott a sajtó megvesztegetésére. A vádlott oly ínségre jutott, hogy alig maradt valamié a legsürgetősb kiadások fedezésén. Való, a keletindiai társaság nyugpénzt rendelt neki, de ez volt aztán mindene. Volt, miből élhessen, de nem volt hatalma, nem méltósága, minek Indiából visszatértekor oly biztosan nézett elébe. Akkor grófi koronát, peerséget, miniszterséget várt; akkor alig ötven éves vala, a legszebb, a legtermékenyebb őszkor reményével. Midőn a lordok felmentették, öregebb volt mint sem hogy új irányban indulhasson, királyi kegyhez nem lehetett reménye, míg Pitt hivatalban marad, s midőn Pitt meghalt, Hastings még élt, de hetvennégy évnek terhe alatt legörnyedve.

Az olvasó, gondolom, érdeklél ment végig Hastings pörének phásisain, ha mindjárt hors d'oeuvre-nak tartaná is e vázlatot, — minek pedig alig mondatható. Burke vagy Sheridan jellemrajzába fogtam volna iktatni e tárgyat, ha munkámnak szűkre mért terve nem ellenzi, mely nem egyedül Anglia, s nemcsak Fox és Pitt időszakának államférfiaira és szónokaira akarván kiterjeszkedni, az említett férfiak működésére csak mellesleg lehehetett tekintettel. De hiszen helyén van az itt is. Véleményem szerint Pitt

soha sem bizonyította be inkább nem rendkívüli tehetségeit, hanem jellemének makacs függetlenségét, azt, hogy Chatam vére foly ereiben, — mint akkor: midőn bátor volt visszaidézni azon kor emlékeit, mely lerántván a hűtelent magas polczáról, a parliament által vétkest mondatott fejére; s midőn ő, a felség kegyencze, ellenére a királynak, ellenére az udvarnak, ellenére a keletindiai társaságnak, ellenére mind azoknak, kik őt a coalitiói minisztérium romjain székebe ültették, — midőn ő a garázdát, kit a st. jamesi palotában szint oly szívesen láttak, mint hitvesének ajándékait, a birodalom törvényszéke elé állította. — S most téljünk vissza, honnan kindultunk, az 1786-ik évhez. — A parliament! ülésnek bérekesztése után, Anglia és Franciaország között szerződés kötött, kereskedési és hajózási viszonyos szabadság alapján. Ezen szerződésért, mely valamennyi francia történetírónak tanúsága szerint Franciaországra igen természetes okoknál fogva rendkívül kártékonyán hatott, s melyet e szerint bajos volna arról vádolni, hogy inkább a francia érdekekre volt ügyelettel mint az angolokra, — az 1787-diki parliament megnyitásával, kitűnő élességei támadtatott meg a minisztérium. Fox már a múlt évben, midőn a kormányt Oroszországgal kötendő új kereskedési szerződésre hívta fel, úgy vélekedőit, hogy a múltkor tapasztalásából láthatni, „miszerint Anglia azon pillanattól kezdve fejlődött nagygyá, boldoggá és virágzóvá, midőn Franciaországgali öszves kereskedési viszonyaival felhagyott,“ — most Francia-

országot Nagybritannia természetes ellenének mondá. Miért lett azzá?— „nem mert a cressyi és agincourti csatákra emlékezik vissza, ezen diadalmezőknek semmi közök a jelen körülménnyel; hanem azért: mert vak gög és határtalan nagyravágyás jellemzik, mert változatlanul és bőszytlen arra törekszik, hogy Europa felett uralkodhassék.“

Az 1787-diki Franciaország, az adósságainak súlya alatt roskadozó Franciaország, Maurepas, Calonne és Necker Franciaországa! — az ember magyarázhatatlannak találná ez aggodalmat, ha nem tudja, hogy Anglia az 1688-diki forradalmat megelőzőt években Franciaországnak szolgálója volt, s hogy e gyászos emlék igen természetes alaptalan aggodalmakat gerjesztett a legjobbak keblében is. Attól tartottak, hogy kereskedési firma alatt alkotmányellenes politika csempészethetnék be, mitől egyébiránt Pitt épen oly távol állott, mint az ellenzék. Francis (Junius leveleinek Írója, mint most Angliában általánosán hiszik), Sheridan, s Burke — az a Burke, ki pár év múlva a Bourbonok lovagjává alakult át — még keserűebben támadták meg Pittet, mint maga Fox. A miniszter először is a megtámadás modorára válaszolt, s csak aztán ügyekezett a szerződés hasznait kitüntetni.

„Néha magam is neki hevülök, mondá, vitatkozásokban, — s igen természetes okoknál fogva; hisz annyi tárgy felett foly a tanácskozás, melyek közelebből s különösebben illetik a minisztériumot. De azon féktelen, durva, szitkozódó és összevissza gyalázó modor, mely ma napi renden volt,

messze felülhaladja még az, amaz igen tisztelt úrnak (Büikének) ajkaiból valaha kicsusszant legerőszakosabb s legsértőbb kifejezéseket is, következőleg mindent, mi valaha e házban mondatott. Magamat mi illeti, én még a leghévesebb pillanatokban is, a lehetőségig ügyekszem kikerülni a személyességeket. Valahányszor oly emberrel találkozom, kinek magaviseleté szerencsétlen változást idézett elő jellemében, s kinek rősz kedve és epéssége arányban állanak azon csapásokkal, melyek őt érték s azon gyűlölettel, mely őt környezi, ki gyalázgatás és rősz akarat útján törekszik mások jellemét párhuzamba hozni saját nyomorú jellemével: — mindannyiszor, ámbár ilyes helyzet szánakozásomat költi fel, még is természetes, hogy ezen érzelemhez némi undor is vegyül.“

Magát a szerződést mi illeti, erről februárius 12-én következőleg nyilatkozott:

„Lehetetlen azon annyi ízben emlegetett tan ellen nem nyilatkoznom, hogy Franciaország Nagybritanniának ellensége, s hogy változatlanul annak kell maradnia. Szivem ellenmond ezen szörnyeteg és fonák állításnak. Valamely nemzetről feltenni, hogy változatlanul ellensége marad a másoknak, gyermekes gyengeség. Ez sem a nemzetek tapasztalásán, sem az emberiség történetén nem alapú. Ez gúnybeszéd a politikai társadalom alapzata ellen; ez ördögi gonoszságot tesz fel az ember eredeti alkatában. S ily fonák tételek valók gyanánt fogadtatnak el és terjesztetnek, sőt mi öregbítjük őket, mert hiszen mondva volt, hogy a brit nemzet ezen szerződés által vakon rohan állandó és változatlan ellenségének karjai közé! Olyformán okoskodunk, mintha e szerződés nem csak elaltatná kebleinkben a lelket, hanem egyszersmind teljesen megsemmisítené öszves védelmi rendszerünket; mintha e szerződés által seregünk és tengeri erőnk gyengülne; mintha általa kereskedésünk csökkenne, hajózásunk silányulna, s gyarmataink elvesznének vagy védelem nélkül ma-

radnának; mintha az őszves állam tönkre jutna. De vajjon min alapul ez okoskodás? — Vagy talán onnan indul ki e szerződés miszerint a két ország közötti békeévek oly annyira uem fognak általunk kibányásztatni, hogy a háború pillanatában képtelenek leszünk szilárdul, mint szoktuk, Franciaországgal találkozni? Vagy nem biztosít-e ez inkább a jólét új forrásainak megnyitása által bennünket, hogy a békének időszaka gazdagítván a nemzetet, ezt szilárdítani fogva egy úttal, miszerint annál hatályosabban vívhasson meg ellenével, ha a háború napja meg fogott érkezeni? De ennél is többet eszközöl e szerződés; mert előmozdítván a barátságos közlekedés s a kölcsönös nyereség szokását: midőn Britannia jövedelmét öregbíti, reményt nyújt egyszersmind, hogy ritkúlni fog az alkalom e jövedelmeknek hadviselésrei fordítására. Annyi bizonyos, miszerint legalább azon szerencsés irányzata van, hogy két nemzetet bensőbb közlekedésbe hozzon egymással, hogy őket az ízlés s az erkölcsök ugyanazon ösvényére vezesse; — és midőn kapcsolatuk által viszonyosán hasznát veszik egymásnak, s midőn ezen kapcsolat közös eredményeinél fogva megszeretik egymást: valószínűbbé válik az egyetértés küzöttök, pedig idegeik megszilárdulnak a lehető háborúra, nem hogy gyengülneek. Hogy készületlenül meg ne lepassunk a háború által, az a jelen szerződéstől egészen független egy dolog. Az egyáltalában nem függ ezen körülménytől, hanem egyszerűen és kirekesztőleg az illető kormány éberségétől és értelmességétől. Hallottam a francia nemzet változatlan jellemét érintetni, nyughatatlan nagyravágyását és szünet nélküli ellenségeskedését s terveit Nagybritania ellen, hallottam különösen azt, hogy Franciaország minapi hadviseléséinkbe elegyíté magát, s hogy mi eredménye volt akkori megtámadásának. Való igaz, Franciaország szorultságunk azon pillanatában fellépett, hogy bennünket agyonzúzzon, ezt még távolról sem fogom tagadni. De hiszen előrebocsátottam, hogy a szerződés pontjai bennünket sem el nem fognak altatni, sem nem gyengíteni, sőt ellenkezőleg,

karjainkat szilárdítani;... s noha előbbeni háborúinknál nagyobbára Franciaország volt a megtámadó: még is a jelen értekeződés lefolyása alatt, olyneműek voltak biztosításai és őszintesége, hogy véleményem szerint azokon megnyugodhatni. Minők leendenek azon tervek, melyeket féktelen nagyravágyása sugallani fog majdan neki, az felülmúlja belátásomat; de jelenleg sokkal józanabb és politikaiabb maximák által kormányoztatik a francia udvar, mintsem hogy önnön biztosságáról és jólétéről inkább ne gondoskodnék, mint egy ábrándos diadal miniszteriális álmairól

Sajátságos egy okoskodást hallottam még, mely e házon kívül is terjesztetik, s mely abban áll: hogy a szerződés nem helyeseltethetik, ha nemcsak nekünk, hanem a francziáknak is lesz hasznára. Nevetséges gondolni, hogy a francziák nekünk előnyöket fognak nyújtani kölcsönös nyereség reménye nélkül; de én még Franciaország hallatára is, a szerződés megkötése előtt, kinyilatkoztattam erős meggyőződésemet: hogy a szerződés neki hasznot fog hajtani, noha még hasznosabb lesz nekünk. Könnyű ezen állítást kétségtelenül bebizonyítani. Franciaország nagy és gazdag vásárt nyert borainak és egyéb termékeinek számára: mi szint ilyet, sőt jóval nagyobbat magunknak. Franciaország nyolcz millió népből álló vásárt szerzett magának: mi huszonnégy millióból állót magunknak. Franciaország ezen vásárt terményeinek számára nyerte, melyeknek készítése csak kevés kezet foglalkodtat, melyek uem igen mozdítják elő hajózását, s melyek keveset hoznak be az államnak: mi kézműveinknek nyertük e vásárt, melyek százezreket foglalkodtatnak, és melyek az által, hogy a világ minden zugaiból szedegettettek együvé a szükséges anyagok, tengeri erőnket öregbítették, s melyek minden viszonyaikban, külön egyenkint, s az eljárás egész folyama alatt, tetemesen gazdagították az államot. Franciaország százezer font sterlinget sem nyerhet ezen szerződés által: Angliának szíükségképen nyernie kell egy milliót. Ha két ország között, melyeknek egyike gyártó, másika tér-

mesztő, kereskedési szerződés kötetik: az előbbeni többet fog nyerni természetesen és szükségképen, de hasznát mindkettő fogja látni. Franeziaország a gondviselés különös akaratából talán gazdagabban van megáldva mindazzal, mi föld, éghajlat és termékek szempontjából kívánatosá teszi az éle- tet, mint bár mely más ország e világon. Szőlei a legtermé- kenyebbek, szántóföldjei a leggazdagabbak; az ember leg- nagyobb kéjei ott csekély költséggel és mérsékelt munkával állítanak elő. Nagybritannia nem áldatott meg ily mérték- ben a természet által; de más oldalról alkotmányának bol- dog szabadsága s mindenkit egyiránt biztosító törvényei által vállalataiban annyira erélyes és működéseiben annyira ál- landó, hogy fokonkint kereskedési nagyság állapotára emel- kedett. .. A dolgok ez állásában barátságos viszonyra lát- szik utasítva lenni a két ország, nem változtatlan ellenséges- kedésre, mi hamisan hirdettetett egymás iránti politikai ér- zelmök gyanánt..

Hosszas vitatkozások után a minisztérium két- százharminczhat szavazattal győzött száztizenhat el- len. Hogy mennyire nem volt Pitt hajlandó, Fran- cziaországnak a legparányiabb túlsúlyt engedni az európai ügyek mérlegében, mutatja az általa ez év- ben a hollandi helytartóval (statboudere) és Porosz- országgal kötött szövetség. A hollandi diéta a stathou- dert, Y-dik Vilmost, főkapitányi hivatalától felfüg- gesztvén, belháború keletkezett az országban. A fran- cziák hajlandók voltak magokat a hollandi ügyekbe elegyíteni, de ez ellen Pitt a porosz királyt, a stathou- der sógorát eszközül használván, Vilmost tisztébe visszahelyezteté, s így Hollandot Franciaországtól elvonván, Angliától függővé tette.

Ez időbe esnek a vámszedés egyszerűsítésére

hozott jótékony szabályok is, s az első lépés, mely a rabszolgákkal! kereskedés ügyében az angol alsóházban történt. — Az éjszakamerikai quackerek, csakhamar a szövetséges államok függetlenségének megállapítása után, felhívták a déli részek törvényhozásaikat a rabszolgaság s a rabszolgakereskedés eltörlésére, sőt tovább mentek, mert felszabadították egyúttal a birtokukban lévő feketéket. E példára az angol quackerek már a múlt parlamenti üléshez hasonló folyamodással járultak. Az ügy népszerűvé lön, társulat alakult az izgatás költségeinek fedezésére, a sajtó felszólalt, a lelkészek szószeikeikről hirdették a vallás, az emberiség elvét a zsarnokság ellenében. Az 1787-diki parlamenthez már több város, testület, s a két egyetem nyújtott be petitiót e tárgyban. Wilberforce „e nagy és jó ember“, ki életének feladását ez ügy kivívásában látá: betegség által akadályozva lévén, helyette Pitt járt el a jövő évben történendő indítványozás bejelentésében. Több jeles beszédei közül, mik e tárgyban általa mondattak, azt, melyet a parlament első szónokai színtkülönbség nélkül mesterműnek nyilatkoztattak, melynek hallatára (1792. április 2-kán) Sheridan felsikított örömeiben, e czikely végén fordításban közöljük az olvasóval.

Most oly eseményhez érünk, mely Pittre nézve könnyen veszedelmessé válhatott volna, de mely végre azt eszközlé, hogy ő hatalmasabbá lett, mint valaha.

1788-ban a parlament elosztatása után, III-dik György örültségbe esett. Midőn lehetetlenné vált a betegséget továbbá is palástolni, s midőn a kórjelen-

ségek azt gyanították, hogy a baj húzamosb ideig fog tartani, felmerült a szükség, helyettesről gondoskodni. November végén még összegyűlt a parlament, hogy azon kérdés felett: kit illessen ily viszonyok között a regenség? — mert a „glorious uncertainty of the law“ (a törvény dicső bizonytalansága) megfajtatlanul hagyá e kérdést — határozzon.

Pitt december 10-kén az orvosok nyilatkozatát az alsóház elébe terjesztvén, indítványt tett választmány kiküldésére, mely az ország törvényeiben és történetében nyomozná: mi történt hasonló viszonyok között a lefolyt időkben. — Fox, ki azonképen mint az ellenzék több tagjai, a walesi herceget (koronaörökös) barátjának, jóakarójának hívé, s ki ennélfogva oly alkalommal, midőn Pitt a király jövedelmeinek öregbítését indítványozá, mindig a herceg adósságainak kifizetését is szorgalmazá a házban — elérkezettnek hívé a pillanatot, mely őt ismét a kormányhoz szólítja; s felállván, mondá: hogy a választmány kiküldetése szükségtelen, miután a walesi herceget azon betegség lefolyásaiglan, melylyel Isten meglátogatta a királyt, épen úgy illeti az országias joga, mint ha a király meghalálozott volna. Pitt oda nyilatkozott válaszában: hogy mi módon kellésék a királyi tekintély ideiglenes gyakorlatáról gondoskodni, az még a parlament intézkedésétől függ, s e nélkül a walesi hercegnek nincsen több joga az országláshoz, mint a birodalom bármely polgárának. Megjegyzé egyszersmind, hogy a kérdés, mióta Fox a felebbi értelemben nyilatkozott, mióta

azt állította, hogy a walesi hercegnek vagy bárki másnak, függetlenül a parlament két házának határozatától, joga van a helyettséghez, — mi csaknem annyi, úgymond, mint az ország alkotmányának árulása, — a ház jogainak kérdésévé vált, minélfogva kétszeresen szükséges a választmánynak kiküldetése. — Erre Burke, a „walesi herceg versenytársának“ mondván Pittet, kinyilatkoztató, hogy az 6' szavazatával a herceg fog helyettségé válni, kit szeretetreméltósága is ajánl, shogy ő ugyan nem fog szavazni egy más „prince“-re (értsd Pittet), ki a walesi herceg jogának védőit az árulás büntetéseivel fenyegeti. Mii-e Pitt válaszolá: hogy ő most kénytelen ismételni, a mit előbb mondott, hogy t. i. azon állítás, miszerint a walesi hercegnek joga van a helyettség gyakorlatához, csaknem az alkotmány árulásával határos. S ha ő azt állította, hogy a walesi hercegnek nincsen több joga a helyettség követeléséhez, mint bárki másnak, akkor ítélje meg a ház, vájjon illő volt-e ennélfogva Burke részéről, őt, a szólót, a herceg versenytársának mondani. Midőn 1688-ban, a jelen alkotmány megállapításakor — folytatá Pitt — Somers és más nagy férfiak kinyilatkoztatták, hogy függetlenül a parlament két házától senkinek sincsen joga a koronához: vájjon illendőnek találják-e, ha az egyik vagy másik háznak valamely tagja Somers urat III-ik Vilmos személyes versenytársának mondja?

Pittnek indítványa elfogadtatott, s a választmány kiküldetett. Tagjainak sorában Sheridan és Burke nevét is találjuk.

A kívánt, adatoknak a választmány általi beadása után, megnyitott a részletes tanácskozás. Fox most eldöbbseni állítását oda módosította: hogy a walesi herceget illeti a jelen körülmények között a jog a királyi hatalom gyakorlatára, de hogy ő ezen jogot csak akkor fogja gyakorolhatni, miután a parlament azt neki oda fogta ítélni. De Pitt még így sem akart legparányiabbat is tudni a walesi herceg jogáról;

hogy ez választassák regensnek, azt természetesen nem ellenezte, de a benne már székellő jogot folyvást tagadta, mert szándéka volt őt a királyi hatalom gyakorlatában korlátozni, neki a koronának összes jogait által nem adni; — mi csak úgy történhetett, ha azon elv állapítatik meg: hogy a parlament adja meg a helyetteséghez a jogot, szélesebb vagy keskenyebb alapon, mint t. i. jónak látja. Fox hatalmasnak óhajtott a helyettest, hogy ő annak hatalmas miniszterévé válhassék. A parlament által választott helyettes, mondá, nyomorú báb leszen, sine pondere corpus, nem országgló, hanem gúny a kormányzás minden való elveire. Látszik, hogy a szóló a helyettes kabinetében gondolá magát, nem az ellenzék padjain. Más oldalról meg' Pitt attól tarthatott, hogy az erős regens erőt veend őrajta is. Pitt biztosítani akarta magát a helyettes ellenében, vagy legalább minél nehezebbé tenni miniszter-utódának állását. Fox ez eljárásban szándékot látott, sérteni a walesi herceget, mert — úgymond — a miniszter érzi, hogy kegyelmére nem méltó. Pitt nyomban felállott, s egyebek között így szólott:

„A ház visszaemlékezhetik, vájjon azon modor, melylyel én a tanácskozást megnyitottam, olyatén volt-e, mely ezen keserű megtámadást igazolhatja. Az igen tisztelt úr engem arról vádolt, hogy gyászos nagyravágyás által vezéreltetve, képtelen vagyok megbarátkozni a hatalomtói megváltás gondolatával; arról vádolt, hogy érdemetlennek érezvén magamat a herczeg kegyelmére, hajlandó vagyok irigyleni és akadályozni azoknak hitelét, kik utódaim leendenek. Vájjon vádolhatni-e engem oly nagyravágyásról, mely az alkotmány elveit feláldozza a hatalom utáni esengésnek, azt Ítélje meg a ház, Ítélje meg az ország. Ezek meghatározandják majdan, ha öszves eljárásomban ezen szerencsétlen crisis lefolyása alatt vezérelt-e engem személyes állásomrai tekintet, s ha voltam-e a legcsekélyebb kíméléttel, hogy magamnak biztosítsam a hatalmat. Mi öntudatomat illeti: hogy a herczeg kegyelmére érdemtelen vagyok, — erre egyedül azt válaszolhatom: hogy csak egy utat ismerek, melyen akár én akár más valaki azt kiérdemelheti, azáltal t. i. hogy változtatlanul arra törekszem, miszerint kötelességemet atyja a király s a közös haza iránt teljesíthessem. Ha úgy találnám, hogy a herczeg kegyelmét épen ennek elérésére irányzott törekvésem által vesztettem el, bár mi fájdalmas és boszantó volna ez reám nézve, s bár mi okból származzék — sajnálni fogom, igen, de bátran merem mondani, hogy megbánni nem fogom.

Az igen tisztelt úr helyén látta, magát és barátait, mint a jelen közigazgatás utódait bejelenteni. Nem tudom, minemii tekintélyen alapú ezen kinyilatkoztatás, de... én úgy hiszem, mind e ház mind az ország hálával tartoznak neki, hogy még idején intette őket, mit várhassanak. A nemzet ismeri már tapasztalásból az igen tisztelt urat és elveit

Ha ilyenén elvekkal felkészített egyének fognak valósággal a herczeg tanácsosaivá válni azon hatalom gyakorlatára nézve, melyet a jelen boldogtalan körülmények között szükséges

megadni: akkor ez egy ok elégséges, hogy vigyázók legyünk ama hatalom határainak kijelelésében...”

Az alsóház kétszázhatvanhatsz szavazattal kétszáznégy ellen Pitt mellett nyilatkozott.

Világos, hogy midőn az ellenzék az örököségi jog alapjára fektette a regenség kérdését, s midőn ez által mintegy rést nyitott a minisztériumnak a népfelség, a parlamenti jogok pajzsa alá vonulni a vitában, — világos, hogy akkor oly valamit követett el, mit politikai ügyetlenségnek szoktak nevezni. Eredménye a Fox által felálh'tott elv népszerűtlensége volt, s ennélfogva a walesi herczeg a felsőházban testvére által kinyilatkozta: hogy öröklött jogot nem követel magának. E szerint mindkét házban megismertetett az elv: hogy a helyettes a parlament által szabadon választatik.

Aziránt, hogy a regensséggel a walesi herczeg lenne megbízandó, — elejétől fogva mindnyájan megegyezvén, most már csak a helyettes hatalmának korlátozásáról volt szó. Pitt indítványozá, hogy „a királyi hatalom ő felségének betegsége alatt, a király nevében és számára a walesi herczeg által gyakoroltassék, s hogy ez eljárhasson mind abban, miben a király törvényesen eljárhat, következő kivételekkel“: a) a király személyére! felügyelés, a király háztartásának kormányzása, az udvar minden tiszteinek és szolgálinak kinevezése és alkalmazása a királynét fogja illetni; b) a helyettes nem rendelkezhetik a király személyes vagy dolgi tulajdonairól; az általa kinevezett közhivatalnokok, mennyiben a hivatal

nem olyan, mely törvény szerint élet hosszára sat. adatik, a király által, ha egészségét visszanyerné, a szükséghez képest ismét elmozdíthatók; c) a helyettes nem osztogathat peerségeket, kivéve, testvéreinek, ha a huszonegyedik évet el fogták érní.

A walesi herczeg levelet irt Pittnek (1789. januarius 2-án), melyben kinyilatkoztatta, hogy ő a felebb említett tételekben tervet lát gyengeségnek, rendtelenségnek és bizalmatlanságnak előidézésére a közügyek minden ágában, tervet a királyi család kötelekeinek felbontására, s az udvarnak az államtóli elkülönítésére, tervet a kormánynak természetes és szokott támaszátóli megfosztására, mert megadja a hatalmat: parancsolni, de elvonja a jogot: megjutalmazni; mert megbízza a regenst a kormány komoly kötelességeivel, de megfosztja őt az eszközöktől, melyek a kormányt megszerettethetik a közönséggel: a kegyelmek osztogatásától. Burke volt a levél szerkesztője. — Hasonló értelemben szólott Fox az alsóházban:

„Az igen tisztelt úr — úgy mond — négy év lefolyása alatt negyvenkét peerséget osztogatott, pedig nem hallottam, hogy ez időben a kormány eljárása ellen szövetkezés létezett volna e házban. Ez ország nagy férfainak szívében szerinte annyi szeretet van a korona iránt, hogy azon párttól, melyet ő küldött a peerek házába, nem kell tartani egyáltalában; de ha a regens nevezné ki a peereket, — ha teszem annyira pazar lenne e megtiszteltetés körül, hogy az igen tiszteit úr példájára negyvenkét peert teremtene: akkor oly ármány, oly összeesküvés forraltathatnék, mely a király biztosságát veszedelemzettethetné! A korona iránti szeretet megszűnik, ha re-

gens osztogatja a kegyelmet! Az előjog ártatlan egy jószág, ha az igen tisztelt úr pártfogása alatt gyakoroltatik; de veszedelmessé válik, mihelyest a koronaörökös kezébe adjuk! Hasonló nyomatékú azon okoskodásuk is, mely a királyné hatalmába adja a háztartást. Szerintök a királyné kezeiben Ugyefogyott, gyenge és tehetetlen valaminek mutatkozik az egész, ha politikai czélokra fordítatik, s a helyettes kormá'nyát semmiben sem akadályozhatja; de mihelyest a helyettes kezeibe adatik: a király, egészségének helyreállása után is távol tartatnék az országlástól! Mind ezen különösségek megfejtettek, ha tudjuk, miszerint szándékuk, — bár mi mesterlegesen palástolják czélzatukat — azon alávaló és botrányos hírt terjeszteni s elhitetni az emberekkel, hogy az anya és a fiú között szakadás] történhetnék... Én nem fejezhetem ki eléggé éles szavakkal, mennyire iszonyodom e tervtől, és mégis kénytelen vagyok vallást tenni, hogy ármányukat mesterileg szótték a cél elérésére, — mert az emberi érzelmek természetén alapú, azon, hogy ámbár jóra való emberekben megvan a hajlam az egyértetés felé: az egymással versenyző személyek mégis, bár mi közel viszonyban álljanak vér, kötelesség és hajlam szerint egymáshoz, hatalmukat féltő versenytársak helyzetébe jönnek szükségkép kisebb vagy nagyobb mértékben. Gyakran tapasztaljuk, hogy a versenyzés a legtisztább s leggyengédebb érzelmek léteit is veszedelmezteti; hogy néha a legbensőbb viszonyokat is felbontja;

- s valóban maximául szolgálhat: miszerint semmi sem jellemzi oly annyira a nemes és dicsó lelkiületet, mint: versenyzésközben is féltékenység nélkül maradni. Mennyi feleletterhe nyomja ennélfogva azon személyeket, kik az emberi tér mérszet gyengeségének teljes tudalmával eléggé gonoszok és könnyelműek oly szabályhoz nyúlni, mely hajba ejtheti a birodalmat. Bízom Istenbe, hogy megelőztetni fognak e szándékban. Azon lángoló szeretetbe és nemes érzelmekbe bízom, melyek az illetők szíveiket lelkesítik; s reménylem, hogy semmiféle ármány, bármí alávaló legyen az különben, s hogy

semmi bármilyen émelygős tanács nem leszen képes, kebeleinkben előlni azon érzelmeket, melyekkel ők mindketten tartoznak a hazának.

A beszéd végéből láthatni, hogy Fox már nem remélt többséget. S csakugyan 229 szavazat 159-nek ellenében, a felebbi indítványt módosítás nélkül fogadván el, határozá egyszersmind: miszerint külön tanács leszen választandó, mely a királynénak az udvar ügyei elintézésénél segédére leend, s melynek joga legyen, időről időre eskü alatt kihallgattatni az orvosokat és másokat a király egészségi állapotára nézve.

Ezen bill a felsőház által is elfogadotatott, ötvenöt peer (köztök a yorki és cumberlandi herczegek) ellenmondásának daczára. Még csak az volt hátra: mi módon fog a bill a szükséges sanctióval ellátatni, hogy törvénynyé válhassék; — se kérdés, angol törvénytudók kezében csaknem megfejtethetlennek mutatkozott, mivel épen annak aláírása kívántatott, volna, kinek aláírása, mert örült volt, nem birt érvényességgel; — még csak ez volt hátra, mondom, midőn a királynak egészsége rögtön helyreállván, minden nehézség, s az intézkedés szüksége is megszűnt.

E szerint Pitt diadalmasan bontakozott ki a legnagyobb veszélyből, mely miniszteriális állását fenyegeté vala, s nép és fejdelem egyiránt helyesnek találták eljárását. Igaz, geniusán kívül része volt a szerencsének is a sikerben. Mert ha a király egészségét vissza nem nyeri: a helyettes nemcsak más

kezekre fogta volna bízhatni a kormányt, hanem újabb közjogi nehézségre bukkan úgy a regens mint a minisztérium. A Dublinban székelő irlandi parlament t. i. a Pitt által kikötött megszorítások nélkül határozá a walesi herceget Irland regensségével felruháztatni, mi Nagybritannia és Irland közkormányában bonyodalmat fogott volna előidézni. De midőn az illető küldöttség Londonba érkezett, hogy a herceget az irlandi parlament határozatáról értesítse, III-dik György egészségét már visszanyerte, s így az egészségnek eredménye csak az volt, hogy Pitt mind inkább nagyobodó hajlammal viseltetett az unió iránt.

Ez időbe esik a Notkaöbölnek megszerzése Ejszakamerikában, s a minisztérium folytonos ügyködése Katalin orosz császárnéval a végett, hogy a törökök azon határszéli helyek birtokába helyeztessenek vissza, melyeket a lefolyt háborúban elvesztettek volt. Potemkin epigrapheja: „ezaz út viszen Konstantinápoly felé“ újabb commentárt nyert, melyet a legeggyüebb is megérthetett. —

S most elérkeztünk a francia forradalomig. Eddig bőven tárgyaltuk Pitt minisztériumának eseményeit: most rövidebbek fogunk lenni. Nemcsak azért, mert részletesb tárgyalás bennünket az életírás mezejéről a történetírására vezetne át, de azért is, mert szemünkben tanuságosbak a lefolyt évek; ezeken alapúd Pitt államférfiúi nagysága, az utóbbiakon inkább hírhedtsége. Eddig a legnagyobb részvétell kísértük őt, meleg rokonszenvvel tárgyalva eljárását.

Pitt atyja nem volt whig és nem volt tory, —ő nagy pillanatokban az öszves nép embere volt. Pitt szintén nem volt whig és nem volt tory, — ő reformer volt. Midőn a toryk körülötte sereglettek, nem taszította őket vissza, hanem eszközül használta; s hogy ők tértek át hozzá, nem ő hozzájok, azt minisztériumának öszves működése 1792-ig, midőn a minisztérium még Foxxal szavazott a sajtóügyi törvénykezésre nézve, fényesen tanúsította. Geniusálik szüksége volt a szabadságra, mint ennek őreá, s így hogy ne értették volna egymást. Ő nem bírt azon philanthropiai hévvel, mely Foxot minden elnyomott ügy védőjévé tette, mely mint lánglélek tűnt fel Fox beszédeiben, mint szeretetre méltó, gyermekded igénytelenség magános magaviseletében. Ezzel Pitt nem bírt. Benne több volt az angol önösség, ha mindjárt jóval szelídebb adagban mint atyjában; de ez önösségen túl, megvolt benne a legnagyobb mértékben az angol alkotmányosság ösztönszerű érzete, s ennél fogva a hatalom birtoka nem ölte el benne a szabadság cultusát, csak hogy ez a minisztérium padján szükségkép nem az ellenzék formáiban nyilatkozott. Pitinek öszves tehetségei azonképen mint szónoklata inkább azon tulajdonokkal bírtak, melyek a hatalom emberében kívántainak meg: Foxot jellemének iránya, s mind az, mi őt nagygyá és dicsővé tette, az ellenzék élére szólítá, mint természetes helyére. Ez értelemben mondathatott emez a szabadság emberének, s amaz ellentétül inkább a hataloménak; mert különben ez

utóbbi épen oly távol állott a despotismustól, mint Fox maga.

De ismétlem, elérkeztünk a francia forradalomhoz, azon eseményekhez, melyek annyi kebelben megingadoztatták a szabadság hitét, s melyeket az angol államférfiú természetesen még nemzeti, azaz: felsőbbségét féltő ellenséges szempontból is tekintett.

Nevezetes tünemény, hogy a francia forradalom kicsapongásainak láttára nem csak a költői egyéniségek, mint Alfieri, Schiller sat., idegenséggel fordultak el azon színhelytől, melyet elragadtatással üdvezlettek csak imént: hanem hogy a legjelesebb publicisták közül is számosán igazságtalanokká lettek még a gazdagrétegü alapot képző, s a mily jótékony oly nagyszerű elemek iránt is. Midőn annyi — a forradalom által elcsüggesztett szabadelműeket látunk: akkor a történeti perspectiva hibáiban kell keresnünk az okot, oly hibákban, 'melyek a közel szemlélővel néha az egyes szikláktól nem látatják a dúsán viruló mezőt, s melyek ennélfogva tévedésbe hozzák a legjobbakat is. Nevezetes példa e tekintetben Canning. A velem egykoruak, midőn az iskolák padjairól első ízben kitekintettek az európai láthatárra, nemes lelkesedésre gyúltak Canning iránt, s benue a haladás, a szabadság eszméinek képviselőjét látták. Csakugyan tagadhatlan, hogy ő 1827-ben a lenyűgözött eszmék felszabadulásának szolgált orgánumul, s hogy meleg rokonszenvvel viseltetett a haladás ügye iránt. Pedig ő a torynak kikiáltott Canning volt, ugyanazon férfiú, ki 1793-tól fogva, a parlia-

mentbe lépése óta Pitt haláláig, a francia forradalom valamennyi nyilatkozásainak eskütt ellensége volt; ugyanazon férfiú, ki 1812-ben kinyilatkoztatta a liverpooli választóknak: hogy Pitinek emléke fogja őt ezentúl is vezetni, hogy a fennforgó kérdésekre azon elveket fogja alkalmazni, melyeket Pittől tanult, melyeket Pittől öröklött; ugyanazon férfiú, ki 1815-ig minden erejével munkás volt a forradalom épületének lerontásán. Honnan van az tehát, hogy Canningra 1827-ben meg' úgy tekinthettek a népek, mint apostolukra, mint azon eszmék képviselőjére, melyeknek annyi éveken keresztül ellene volt? — Onnan egy részről: mert pályájának kezdetén a szabadság kinövéseit, pályájának végén a donmiguelyi despotismus szörnyetegét látta; s más részről onnan: mert előbb a Nagybritanniával versenyző Franciaországról volt szó, utóbb Spanyolországról, Portugálról s a délamerikai szabad államokról, melyeket Albion bizvást hatalmasoknak és boldogoknak, tehát szabadoknak óhajthatott, nem lévén ok, hogy felsőbbségöktől tartson.

Mind ez Pittre is alkalmaztatható; s én mindig pszichologiai igazságot láttam Macaulaynek azon észrevételében: hogy Pitt, ki a francia forradalom kezdetétől fogva, a democratia kicsapongásainak következtében a parlamenti reform sürgetésével felhagyott, s ki mások indítványait e tárgyban a fennforgó körülmények között elmellőzendőknek nyilatkoztatta: 1831-ben minden bizonynyal eltökélett reformer lett volna.

De térjünk által az okoskodások mezejéről a tényekére, melyeket lehető rövidséggel fogunk érin-

teni, mert, mint már mondtuk volt, oly irányt adtak a férfinak, kiről szólunk, mely velünk pályájának ezen szakát nagyszerűnek látatja, de tanúságosnak nem igen. „A szárazföldön coalitiót coalitio után alakítani, — így ír Brougham —, ezeket milliókkal megajándékozni, s tömérdek kölcsönekkel támogatni, míg mind ezen hatalmasságok vagy tönkre jutottak, vagy épen Franciaország szövetségeseivé lettek, — mind ebben nem nagy politika rejlik.“ — Úgy van, kétségkívül; Pitinek legfelebb az szolgálhat menteségül, hogy sokáig ellenezte e politikát. Midőn az angol forradalmi egyesület rokonszenvét a francia alkotó gyűlés irányával kinyilatkoztatá: a whigeknek nagy része, kik — hogy egy francia doctinair miniszter szavaival éljünk — a szabadságot csak a nemesség előjogaival, öröklött pairségekkel, a békebiráknak csaknem földesúri tekintélyével, a régi családok földbirtoklási monopóliumával, az idősbtség jogával, s végre államegyházzal és a dissenterek törvényes jognélküliségével képzelhették magoknak, — annak félreismerhetlen jeleit adták, hogy egy új torypárt képében szeretnének a minisztérium körül se regleni; de Pitt még ekkor is mindenek felett Oroszországra kívánta fordítani a parliament figyelmét, s az első szövetséghez, mely a continensen Franciaország ellen alakúit, nem csatlakozott. De midőn a francia convent mindazon népeket., melyek kormányaik ellen fegyvert akarnak fogni, a francia nemzet pártfogásáról biztosította, s midőn 1793. januárius 21-én XVI-dik Lajosa vérpadon meghalt: Pitt Francia-

ország érdekeit a forradalmi elvekkel, s Angliának ügyét a statusquo fenntartásával ugyanazonítván, a rendes diplomatai közlekedést Franciaországgal megszüntette, s pár nap múlva Anglia és Franciaország között kezdetét vette a háború, melynek Pitt lelke és hazája öszves kincseit feláldozta, melynek vitelére fél-Europa kormányait és hadi seregeit összecsoportította, mely az 1796-ban közbenjött rövid szünet kivételével 1801-ig tartott, midőn Pitt a minisztériumból kilépett, s mely egyetlen eredményül — természetesen csak ami Angliát illeti — tömérdek adósságokkal terhelte a k'özkinccsárt. Az a Pitt, ki fő dicsőségének tartá, hogy a birodalmat a deficit örvényéből kirántotta, ki a nemzet jóléteinek öregbítését évről évre szerette bejelenteni az alsóházaknak, kit 1783-ban kísértékint üldözött az államnak kétszáz negyven millió font sterlingre ment adóssága, s ki ennél fogva mindent elkövetett, hogy e terhet a nemzet izmairól leemelhesse, — ezer és nem tudom hány száz millióra növeszté a birodalom adósságát, hogy Franciaországot régi határai közé szorítsa. S mind híjába. Az erő és lelkesedés azon csodáit, melyeket a francia seregek miveitek, Pitt sem láthatá előre; ő a gyengeségre számolt, melynek a forradalmi láz után be keilend következni, ő a financiaák közbukásából a birodalom közel tehetetlenségét jósolta: a belsejében vérző, vonagló Franciaország pedig tizen négy sereget indított útnak, kik győzelmekkel feleltek ó Europa államférfiainak prognosticonára. — Ismétlem, én nem vagyok bámulója

azon politikának, melyet Anglia Franciaország irányában kifejlesztett; én nem hiszem, hogy Angliának érdekei ezen életrehalálrai harczot szükségessé tettek volna. A tapasztalás több ízben kézzelfoghatólag bebizonyítja, hogy azon politikai szűkkeblőség, mely egyik nemzet hatalmát csak a másiknak elnyomásából következteti: veszedelem nélkül emberiebb, nemesebb elveknek engedhet helyet, — azon feltétel alatt természetesen, hogy a kormánynál ne száz évvel azelőtt felhúzott erőmű, hanem férfiú álljon, ki a világesemények tengerében az idő hullámzásait megértve, ezeket új új csatornákul használja a czél felé. — De Pittnek eljárása a felebbiekből magyarázható lévén, nem szükséges, abban törekvést a hatalom monopóliumára, vagy egyenes összeesküvést Franciaország létele ellen látni. Nincs oly neme az erkölcsi elvetemedettségnek — az orgyilkosságot sem véve ki, — melyet a convent Pitt politikájának fenekén nem látott volna. Innen van az, hogy a convent őt ünnepélyesen az emberi nem ellenségének nyilatkoztatta, s hogy kebelében indítvány tétetett, miszerint Pittet mindenki büntetlenül meggyilkolhassa! — A szenvedelmek által felcsigázott képzelődés tükörében a phantom azonképen tükrödzik vissza, mint a valóság: de a nyugalom pillanataiban ezt megkülönböztetjük amattól. Fox kétségkívül igen gyalró embert látott ellenében, számtalanul vádolta őt, hogy nyíltan és kéz alatt nem szünik meg a háború tüzét gyújtani Franciaország ellen: de midőn az amiensi békekötés után Párisban mulatozott, s

midőn Napoleon a Pitt által fizetett orgyilkosokról beszélt, Fox ezt mondá neki sajtáságos angol-francia idiotismussal: „otez vous cela de votre tété“ (vegye ki ön ezt fejből, azaz: ne adjon ilyesminek hitelt); s ezt mondjuk mi is azoknak, kik a múlt század végtizedének történeteit az akkori újságíró párt-prismáján keresztül tekintik. Elég nagy szörnyeteg azon előítéletek, melyekre Pitt gyászos tévedésében támaszkodott, semmi szükség még újakat is teremtenünk magunknak.

Mi az időközben hozott szabályokat illeti, melyeknél fogva a külföldiek rendőrségi tekintetben szigorúbb felvigyázás alá helyezettek, a habeas corpus-törvény felfüggesztett, s a gyülekezési jog, való, meg nem szorítatott, de még is némi ellenőrködés alá helyzetett, — ezek a fenforgó viszonyok között törvényesen hozhattak ugyan, de épen azon körülmény, hogy a két utolsó szükségesnek találtatott: bevallása oly politikának, mely a bizodalját megingadoztatá a nép szívében.

Ismétlem, nincsen szándékomban Pitt pályájának e szakát részletesen tárgyalni. De az irlandi unióról bővebben kell szólnunk.

A francia forradalom mindjárt elejétől fogva hatalmasan ragadta meg a kedélyeket Irlandban, a „zöld sziget“ hovatovább nagyobb aggodalmakat okozott a minisztériumnak. Egy részről a titkos társaságok nőtön nőttek, s más részről a hú alattvalók tetemes része, a katolikusok milliói megérkezettnek vélték az időt igényeik érvényesítésére. Főizgatójok

Wolfe Tone Teobárd volt; főtámaszuk, védnökük Angliában Burke. A nagynevű férfiú 1792-nek elején az ír katolikusok ügyének egyik apostolához a dublini alsóházban, sir Hercules Langrishehez levelet intézett, melyben erélyesen fejtegeté azon eljárás visszásságát, mely az ír katolikusok öszletét még folyvást lenyűgözi. S Burke tekintélyére támaszkodva, sir Hercules januárus végén indítványt tett legalább némi orvoslására a katolikus földiekre nehezedt sérelmeknek. Indítványozá névszerint, hogy ezentúl a vegeyesházasságok a protestáns lelkészek előtt kötthessenek a nélkül, hogy a férj elveszítene jogát a választásoknál. Hogy az ügyvédek katolikusokat is fogadhassanak írnokokéi. Hogy iskolákat az anglicanus püspök engedélye nélkül is lehessen nyitni, s hogy a katolikusok nevelésének megannyi barbár korlátjai szüntessenek meg elvégre. A nagy kérdést, a katolikusok választási jogát érintetlenül hagyta. Mr. Hobart a korona ír államtitkára, tehát az angol kormány képviselője, támogató az indítványt, néhány túlbuzgó protestáns daczára, a bili elfogadtatott mindkét ház által. Pitt gyűlölte a katolikusok ellen irányzott törvények egész tömegét, s az ekkép elfogadott bili nyomán előbbre tolt az ellenkező hajlamn királyi helyettest, lord Westmorelandot, kinek a dublini parlament 1793-iki ülésének megnyitásakor a király óhajtását kellett nyilvánítania: hogy egység legyen a polgárok valamennyi osztályai és különféle categoriái között; s a király reményét egyszersmind, „hogy a parlament komoly

figyelemre fogja méltatni ő felsége katolikus alattvalóinak helyzetét.“ Az alsóház tagjainak többsége, köztök az utóbb herczeg Wellingtonná válandott Wellesley Artúr, készségét nyilvánító a szándék támogatására; 1783. februárius 4-én az államtitkár bemutatatta a bilit, a római-katolikusok sorsának enyhítésére.¹ Adjátok meg nekik a szabadíték büszkeségét — mondá ez alkalommal Langrishe — s általa megadtátok nekik a ragaszkodás elvét; bocsássátok be őket az alkotmány erősségébe, s ők ezt megvéndik. — A kormány által indítványozott és mindkét ház által elfogadott bili megszüntette a vagyönörökösés valamennyi akadályait; választási, — nem egyszerűen választási —joggal ruházta fel akatolikusokat; s őket több rendbeli polgári és katonai hivatalok viselésére képeseknek nyilvánította. Az egyenlőség elve még távolról sem mondatott ki, de a bili nagy lépés volt előre.

Ezen fokonkinti engedélyezések nem nyugtaták meg Irlandot. A katolikusok vezértagjai meghasonlottak egymással, s Wolfe Tone, úgy látszik, köztársaság alapítását vette czélba Franciaország példájára és Franciaország segédével. A katolikusok közötti schismán kívül még számos más felekezetek voltak Irlandban; a whig clubb pártja, például, a minisztérium alkotmányos ellenzéke, melynek élén a leinsteri herczeg mellett Grattan Henriket találjuk; — „az egyesült irlandiak“, kik a katolikusok s a disszenterrek szövetkezése által törekedtek erőt venni Anglián; sat. Dublinbau az izgatok fanczia szabású nemzeti

örhad szervezésével foglalkodtak; Belfastban a bastille bukásának évfordulati napját ütötték meg; Dunganonban nemzeti gyűlés tartását hirdették septem-berre, Athloneba. S e közben rablóbandák barangolták be az ország több részeit, végnyomorúságra jutott katolikusokból állók, kik főleg a tized ellen emeltek panaszt, melyet a protestáns lelkészek szedtek be tőlök. Az irlandi zavarok ezen kútfejeihez még magát azon rendszert is kell számlálni, melyet Anglia hivatalos volt Irlandban oltalma alá venni. Könnyebb vala a felebb említett megszorító törvényeket megszüntetni, mint azon érzelmeket és irányokat, melyek szolgák és urak közt gyökeret vertek ama törvények következtetésében. A közigazgatás minden ágaiban nagy volt a súlyos visszaélések száma, nagy az államegyház kebelében is. Maga a katolikusból protestánsná lett norfolki herczeg megvallotta az angol felsőházban, hogy Irland tetemes részében az anglicanus clerus nemcsak nem ügyekszik nyáját maga körül gyülekeztetni, hanem örvend, hogy nem kell vele foglalkodnia. Neked jó plébániád van, mondja az egyik a másiknak, mert nincs benne templom.

Ennyi nehézségek között Pitt az erélyt az engesztelődéssel ügykezett párosítani. Eltiltotta a nemzeti gyűlés tartását; de egyszersmind a körülötte most sürűbben sereglett whigek kezébe szándékozott Irland közvetlen kormányát adni, s ez által Grattant és pártját megnyerni magának. Grattan ugyan fogadást tett, hogy soha semmiféle viszonyok közt sem vállal hivatalt; de most lehetségesnek látszott, oly férfiakat bízni meg ír-

land kormányával, kiket ő támogatni fog. Szándék volt gróf Westmorelandot visszahívni, s gróf Fitzwilliamot Fox benső barátját küldeni királyi helyettesül Dublinba. Octoberben Grattan Londonba jött, s összejövén Pittel, őt igen egyszerűnek s igen nyájasnak találta. Biztosítást vett tőle, hogy Fitzwilliam királyi helyettesnek neveztetik; s a többi rendszabályokra, különösen a katolikusok kérdésére nézve ez volt a megállapodás: nem indítványozni az emaneptiót a kormány nevében, de ha szorítatik a kormány, akkor engedni fog. Ezt állítja Grattan fia, atyjának életrajzában; Pitt legújabb életirója, lord Stanhope, mindazáltal úgy tudja, hogy Pitt ígéretei a katolikusok kérdésére nézve nem mentek tovább, mint személyes hajlamának nyilvánítására, de fentartván mind magának, mind minisztertársainak világos szavakkal a teljes szabadságot: vizsgálat után ítéletet hozni az írlandi parlamentből majdan elejökbe kerülendő mindenik rendszabály felett.

Az új alkirály 1795. januárius 4-kén érkezett Dublinba; februárius 12-én Grattan az ír alsóházban indítványt tett: protestánsokat és katolikusokat egyazon lábra állítani, a teljes egyenlőségére. De az írlandi kancellár Fitz-Gibbon, neheztelésében, hogy az alkirály tőle függetlenül jár el Irland kormányában, sietett a minisztérium tory tagjait figyelmeztetni, hogy a Grattan által indítványozott bilit csak koronázási esküjének megszegésével fogadhatná el a király; s III-dik György Pitihez adott levélben Fitz-Willfam eljárását olyasnak mondá, mely az angol kormánynak, mint az II-ik Jakab bukása óta gya-

kőről tátik alapelvét felfogatja; mely Irlandban töltött három hét múlva már is századok műve ellen emel bárdot, és oly eszméket akar hanyathomlok elfogadtatni, melyeket minden irlandi földbirtokos s a protestáns hitvallás mindenik barátja kell hogy éles ellentétben lásson azokkal, mikben gyermekkorá óta neveltetett.¹ Az öszves minisztérium, még lord Portlandot, a kormány whig elemének főnökét sem véve ki, most veszedelmesnek hitte a lépést, mely a forradalom üszkeit vehetné a brit birodalom kötelékeire. A dolgok ez állásában Pitt februárius 21-kén Fitz-Williamot visszahívta a dublini katolikusok nagy fájdmára, kik gyászt kötöttek, mihelyest tudomásukra jött a hír; s kik a távozonak hintájába befogván magokat, azt a tengerpartig vonták vala. Utóda, lord Camden, élénk ellenszenvvel fogadtatott, s Grattan az ír parlamenttel roszallást akart mondatni a kormány eljárására; de a bili második olvasásakor május 4-én százötvenöt szavazat nyolczvannégynek ellenére megtagadta a roszallást. Midőn az angol parlamentben szóba hozatott az ügy, Pitt kinyilatkoztatá, hogy a kényes kérdés részleteibe bocsátkoznia veszedelmessé válhatnék a fennforgó körülmények között; s a kérdés megvitatását sürgetőknek értésül adta, hogy bizodalmas szolgáit választani és elbocsátani, kétségbevonhatlan joga a királynak.

Igy tűnt el a remény, hogy az egyenlőség rendszere további crisisek közbenjövele nélkül állapíthatatik meg. Következett az orangista-párt alakulása, mely úton útfélen gyilkolt és rablott a protestaütis-

mus dicsőségére, mint az úgynevezett, védők a catholicismus oltalmára. Következett Grattannak teljes visszavonulása a dublini parlamenttől, melyben a habeas corpus - törvény felfüggesztésekor már csak heten szavaztak vele százharminczhét ellen. Nem tudom hová vezetnek bennünket, kiáltott fel, egy szörnyűséges bili éri a másikat, s én örvényt látok magam előtt, mely eltölt iszonynyal! Következett az 1798-diki év a francia invasiói kísérletekkel, a véres felkeléssel s a véres visszatorlással.

Pittmost úgy vélekedett, hogy az 1782-diki állapotok restauratiójaczeliránytalan volna, s Anglia elleni újabb és újabb lázadási kísérletek megelőzésére biztosítékot csak unio-törvényben vélt találhatóni, mely a két törvényhozást összeolvaszsa. Cornwallis tábornok, az új királyi helyettes, odautasítatott, hogy az ügyek végleges elintézésének eszközét az unióban keresse.

1799. januárus 22-kén Dublinban összegyűlt a parlament, s a királyi helyettes megnyitó beszédében néhány szóval érintette az unio-törvényjavaslatot, mely elejökbe fog terjesztetni. Az alsóházban most hallatlan hosszaságu vita következett, négy órától másnap délutáni egy óráig tartó. Az indítvány: „hogy a törvényhozás függetlensége tartassák fenn, valamint az 1782-ben megállapítaték”, csak egy szavazat többségével vettetett vissza, százhattal százöt ellen, noha az illetők biztosítottak, hogy az unio protestáns unio leszen, hogy katolikusok nem fognak ülni az egyesült parlamentben.

,Igen elszomorodtam, ír á januárus 26-dikán

Cornwallisnak Pitt, látván, hogy ily fontos ügy egyelőre megszakaszthatott előítéletek s ármányok által. Nekünk mindamellett nem szabad megfélelkezünk arról, hogy öszves ír politikánknak nagy és főfő tárgyát az unió képezi. Kívánatos lenne tehát, — ha a kormány} eléggé erős, hogy közvetlen veszély nélkül teheti, — néhány hivatalnok elbocsátása által nyilvánítanunk, hogy mit tartunk mi azon tisztviselők eljárásáról, kik az ellenzékkel szavaznak. S kivált az elnök (Forster) fiára nézve nem kell kivételt tenni. Semmiféle kormány nem állhat meg erősen és tisztességesen . ha nem mutatja, hogy nem függ a speakertől, az alsóházi elnöktől. A kisebb személyiségek vagy azok iránt, kik semleges állást fogtak, egyelőre talán kegyelemmel viseltethetünk. Uraságod a hely színén lévén megítélheti, hogy mennyire mehetünk, de gondolom, kívánatosnak látja, tőlem magamtól megérteni, hogy mint vélekszem e kérdésről/

Januárius 31-én Pitt a törvényjavaslat elveit a brit alsóház elébe hozta.

„Tegyük fel, monda beszédében, hogy a jelen háború igazságosnak és szükségesnek találtatván Xagybritannia parlamentje által, az ír parlament azt igazságtalannak, haszontalannak, túlságosnak s az emberiség és szabadság elveivel ellenkezőnek találta volna: vájjon köteleztetik-e az egyik parlament a másik által? Micsoda biztosítékunk van e nélkül, érdekeinkre és közös jólétünkre nézve ily fontos pillanatban, hogy a két királyságnak ugyanazon barátjai s ugyanazon ellességei lesznek?

Ezen ország a legfontosabb s legünnepélyesebb harczt küzdi, melyet a világ történelme ismer, olyas harczt, mely-

ben Nagybritannia egymaga állott ellen bátran és sikerrel a polgárisodott társadalmak közös ellenének. Látjuk a pontot, melyen az ellenség bennünket megtámadhatóknak vél. Vájjon nem kötelez-e bennünket az eszélyesség, erősíteni e megsebesíthető pontot? bennünket, kik a szabadság liarczát küzdjük a despotismus ellen, a tulajdonét a rablás és orzás ellen, a religióét s a rendét az istentelenség és anarchia ellen. Voltak idők, mikor ezt declamatióknak lehetett tartani, de hosszú és kegyetlen tapasztalás szerencsétlenségünkre megtanított bennünket, hogy ez csak gyenge és tökéletlen kifejezése azon rosszaknak, melyek a francia elvek s a francia fegyverek eredményei; egy vérben ázott világ tanúsítja ezt naponkint sebei által.

Jól tudom, hogy a hitvallási vetekedések kérdése mindig kényes kérdés; de kényes kivált akkor, midőn Irlandról van szó. E tekintetben Irland helyzete különbözik minden más ország helyzetétől. Mikor a törvényesen megállapított vallás valamely államban azonegy a birodalom általános vallásával, és midőn a fekvő birtok viszonylag csekély számú emberek kezében van, kik az illető megállapított hitet vallják, holott a népesség nagy többségének más a vallása: akkor nem könnyű megmondani, miféle elvek szerint lehetne ezen országban nehézség és baj nélkül megállapítani az egyházat. Senki sem mondhatja, hogy a dolgok jelen állásában, addig míg Irland külön ország marad, lehetséges volna a katolikusoknak teljes engedményeket adni a nélkül, hogy az állam veszedelemben ejtetnék s hogy alapjában rendítetnék meg Irland alkotmánya.

Más részről, a nélkül hogy már előre akarnánk határozni e kérdésre vagy megvitatásának idejénavoltára nézve, két tételt nem lehet kétségbevonni. Először, midőn a katolikusok magaviseleté olyas lesz, mely a kormánynak elégséges biztosságot fog nyújtani, hogy őket azon szabadítékokban részesítse, melyeket a megállapított egyház tagjai élveznek, midőn a kor szelleme kedvezni fog illetén rendszabályoknak: akkor, világos, hogy hasonlíthatlanul könnyebb lesz e

kérdést egyesült parlamentben, a birodalom parlamentjében vitatni meg, mint külön törvényhozásban. Másodszer, én bizonyos vagyok, hogy bármi sokáig kellessék még az unió bekövetkezése után ezen szabadítékokat megtagadni a katolikusoktól: a jelen helyzetükből származó ellenvetések nagy mértékben fognak megszűnni azon pillanattól kezdve, midőn a protestáns törvényhozás nem leszen többé külön és helybeli, hanem általános és az öszves birodalommal közös; magok a katolikusok látni fogják, mint enyhül majd azonnal épen az, a mi legfájdalmasabb s legbaszontóbb reájok nézve.

De elvonatkozva innen, ha történnék, hogy valamely ország nem volna képes magát a legnagyobb veszélyek ellen, melyek nyugalját és biztosságát fenyegetik, más nemzet segéde nélkül megvédeni; ha ezen más nemzet szomszédja volna és szövetsége; ha azonegy nyelvet beszélne; ha törvényei és szokásai elvben ugyanazok volnának, csak tökéletesbítettek; ha ezen nemzet oly kormánzzal bírna, melynek állandósága és alkotmánya ma inkább mint valaha tárgyul szolgálnak irigységnek és bámulatnak, holott a szóban levő ország annak csak tökéletlen és hézagos utánozását bírná: ilyes esetben, kérdem, mily magaviseletét tanácsolnak neki méltóság, becsület, érdek egyiráut? Kérdem: nem hü lajstroma ez azon indokoknak, melyek kell hogy Irlanddal megkivántassák az uniót? Kérdem: vajjon nem kell-e az Irland helyzetében levő országnak az uniót épen a brit nemzettel kívánnia? Lehet-e ilyetén körülmények közt szabad beleegyezés és méltányos feltételek alapján alakúit uniót idegen járom alá görbedésnek bélyegezni? vagy nem érdelemi-e az inkább, hogy két nagy ország i-zabad és önkényes társulásának neveztessek, kik közös érdeken egy azon birodalom alakulására egyesülnek, megtartván aránylagos befolyásukat és jelentékenységeket, egyenlő törvények, kölcsönös hajlam és elválaszthatlan érdekek biztosítéka alatt; egyesülnek azért, mert csak ezen feloldhatlan kötelék hiányzik nekik, hogy egyiránt győzhetlenekké váljanak. Non ego nec Teucris Italos parere jubebo, uec nova regua peto,

paribus se legibus ambae invictae gentes aeterua in foedera mittant.“

Indítvány és beszéd többrendbeli élénk vitának szolgáltak alkalmat. Fox nem volt jelen; de Sheridan és Grey jeles szónoklatokban nyilatkoztak a célzat ellen, Dundas és Canning mellette; az ellenzék mindössze huszonnégy szavazatról rendelkezhetett, a minisztérium másfélszázról. A felsőházban az indítvány elfogadtatott a nélkül hogy szavazásra került volna. III-ik György is természetesen jó szemmel nézte. Remélem mindazáltal, mondá egyik miniszterének, a skót Dundasnak, hogy a kormány nem tett semmi Ígéreteket a római katolikusoknak. Nem, válaszolá a miniszter, arra majd később kerül a dolog. A király most scrupulusait fejtegeté koronázási esküje miatt. Dundas kísérletet tett, neki megmagyarázni, hogy az eskü őt csak mint végrehajtó hatalmat kötelezi, nem mint a törvényhozásnak részét egyszersmind; de a király élesen viszonzá: semmi skót metaphysikát, Dundas uram, semmi skót metaphysikát!

Lord Cornwallis javaslatára az ír parlament elébe csak a következő évben terjesztetett a törvényjavaslat. Időközben több több hajlam mutatkozott az unió iránt. Sok marquisat — írja lord Stanhope, kinek munkájából kölcsönöztük az uniokészületek vázlatát — és sok másféle előléptetés az ír pairség hágcsoján, sok angol baronatus, sok mindenféle tisztség, nyugpénz, kegyelem ígértetett, s az ígéretet megelőzte az erősnél erősebb alkudozás. Lord Cornwallis

émelygéssel telt el mind ennek látására. Ezen országpolitikai megvásárlása — ír a egyik barátjának — elszédít engem; egész életemben az volt óhajtam, hogy mindezen piszkosságoktól távol maradhassak, s íme most beléjök merültem, hogy ki se mondhatom... Szeretném egy lábrúgással kivetni mindazokat ajtómon, kiknek hízelegni politikai kötelességem/

1801. januárius 15-én másodízben került az ír alsóház elébe az ügy. Grattan, ki mint felebb érintett, néhány évvel ezelőtt egészen visszavonult a parlamenttől, most, hogy ismét széke legyen az alsóházban, hogy a törvényjavaslat ellen küzdhesen, kétezernégyszáz font sterlingen rottenboroughot vásárolt magának, melyet képviselendő volt. Csak imént kelve fel kórágjáról s két barátja által támogatva, hogy székéig juthasson, mindjárt első este szólalt fel, még egy ízben védeni 1782-diki művét, Irland törvényhozási függetlenségét. Es szólott azon erővel s azon hatással, mely őt jellemz, anathemáit kivált Pitt tavalyi beszéde ellen szórva. „A miniszter, kiálta fel, nem tárgyalja az ügyet, hanem csak jósol és jósol. Már pedig prófétának nem lehet felelni, mindössze is csak annyit tehetni, hogy az ember nem hisz neki. A minek megvásárlására ajánlkozik nektek, azt nem lehet eladni, az a szabadság; nincs a mit nektek cserébe adhasson érette. Minden a mit értékest birtok, mindazt szabad alkotmány alatt nyertétek; ha lemondtok róla, nemcsak rabszolgák vagytok, hanem örültek egyszersmind.“ Tizenyolcz óráig tartott vita után az unioelleni in-

dítvány negyvenkét szavazat többségével vettetett el, százharmincznyolczczal kilenczvenhat ellen.

A kormány főszónoka lord Castlereagh volt. Februárius 5-kén némi előleges határozatokat indítványozott, melyek az egész terv alapeszméit foglalók magokban. A mi Irland képviseltetését a birodalmi parlamentben illeti, azt a népesség s a gazdagság-arányához képest kell szabályozni; már pedig Nagybritannia képessége felülhaladja a tíz milliót, holott Irlandé talán négy millióra megyen; az arány tehát több mint kettő egy ellen. Más részről Nagybritannia adózásai oly arányban állanak Irlandéihoz képest, mint nyolczadfél az egyhez. Ezen két arány együttvéve ötöt és egy felet ad közép számul. Ha tehát az angol alsóház ötszázötvennyolcz tagot számlál, Irlandnak százat kell küldenie, hogy igazságosan és illendően legyen képviselve. — Az irländi felsőházat négy egyházi pair s élethosszára kinevezett huszonnyolcz világi képviselné. — Százötvennyolcz szavazat támogatván Castlereagh-ot száztizenöt ellen, februárius 17-én megnyílt az egyes pontok felett a tanácskozás. Ekkor Grattan és a kincstári kancellár Corry lord oly hévvel támadtak egymásra, hogy párbaj következett belőle, melyben karján sebet vett a kancellár. — A bili végleges elfogadása az alsóház által béfejezett ténynyé vált. A felsőházban még februárius 10-kén hetvenöt szavazat huszonhat ellen pártolta a törvényjavaslatot.

Az ekkép elfogadott határozatok felküldetvén a királyhoz, III-dik György azokat április 2-kán az

angol parlament elébe hozatá, felhívással, hogy járuljon hozzájuk. Grey, Sheridan és Tierney itt az alsóházban élesen nyilatkoztak ellenük, s az első indítványt tett az egész terv ellen, kívánván hogy az ügy a parlamenttől hivassák felebb magához az ír néphez, de indítványa elvetetett kétszázharminczhat szavazattal, harmincz ellen; a felsőházban pedig épen csak három tag, lord Holland, lord King és lord Derby szavaztak a bili ellen, mely július 2-án törvénynyé emeltetett.

Fox ekkor is sainte-anne's hilli magányában tartózkodott, de leveleiből láthatni, hogy ellene volt az eszközlésbe vett rendszernek, úgy tekintvén azt, „mint egyikét a legkiáltóbb kísérleteknek, hogy a despotismus elvei azonképen mint gyakorlata megállapíthatassanak általa. “

Szemben ily súlyos váddal Macaulay szükségének látá Pitt védelmére kelni. „Ha igazságosok akarunk lenni emléke iránt — így ír — meg kell vallanunk, hogy az általa tervezett politikai schema oly nagy, oly egyszerű, oly humánus és oly jogszerű volt, hogy az egymaga is magasra helyezné őt az államférfiak között. Szándéka volt Irlandot egy királysággá tenni Angliával; s egy azon időben a katolikusokat szabadítékos polgártársaik minden jogai-
ban részesíteni, a katolikus clerus szükségeinek fezéséről közkölségeken gondoskodni. Ha ő képes lett volna a nemes tervet keresztülvinni, akkor az unió csakugyan unió lett volna, az irländiak nagy többségének lelkében elválaszthatlanul összekapcsolva a

polgári és vallási szabadság eszméjével és a régi parlament után College-Greenben csak néhány megbuktatott ármányos és elnyomó sóvárgott volna. De Pitt tervének egyedül felét létesíthette. Sikerült neki mindkét ország parlamentjének megegyezését a külső unióhoz megnyerni, a fajok és felek kiengesztelődése azonban, mely nélkül az unió csak név marad, nem történt meg. III-ik György kórságosan azt képzelte magának, hogy koronázási esküje kötelezi őt, semmi bilihez sem járulni, mely a katolikusokat polgári nyügök alól felmenti. Pitt kilépett a minisztériumból.

Történt ez 1801. februárius 9-én. —

Az amiensi békekötés felbomlása után, njidőn Napoleon Boulogneból berohanással fenyegette Angliát, Pitt újra megragadá a kormányt, s nyomban új coalitiót alakított Franciaország ellen. Atrafalgari nap, Nelson győzelme a francia és spanyol liajőserg felett magas reményekkel töltötték el őt, de az austerlitzi csata véget vetett a coalitiónak és Pitt napjainak egyiránt. A húsz évi hatalom élete, melyet semmi élvezet fel nem derített, a szakadatlan küzdés eszmékkal és emberekkel egyiránt, az ellenzékkal, az udvarral s magával a fejdelemmel, ki nem egy ízben Pittnek zsarnoki makacssága ellen panaszkodott; annyi nagyszerű mindennemű gázság tapasztalása, melyeknek szemlélete egyik közel rokonát, az atyjától Pitt-hez menekült lady Stanhopeot élte hosszára őrültté tévé, — mindez, testi bajokkal egyesülve, annyira felémésztette öszves erejét, hogy Napoleon újabb és újabb mozgalmainak hírére, panasz nélkül mint élt, sírba

dőlt. — Meghalt 1806-ban, életének negyvenhetedik évében, székfoglalásának az alsóházban épen huszonötödik évfordulati napján, januárius 23-án. Rokonait végintézetében a nemzet kegyébe ajánlotta, mert Pitt, a birodalomnak első minisztere, ki Napoleon vallomása szerint kezében tartotta az öszves európai politikát, ki száz és száz milliókat osztogatott a külső hatalmasságoknak, kinek a hatalmon kívül, úgy szólván, szükségei sem voltak, ki nem költött, nem pazarlott semmire, — szegénységben halt meg. A nemzet kifizette adósságait, s a nagy férfiú maradványait westminsteri pantheonába temettette. — Az államférfiú igazságos mérlegét műveiben találja fel mindenki, ezek felett külön mindenikünk külön ítéletet hozhat, de a szónok dicsőségének nagyobb része hagyományképen szállítatik az utókorra, mely a szónok egykorúinak véleményét nem annyira megbírálni, mint elfogadni s megmagyarázni tartozik. Pitinek beszédei is azonképen mint Foxéi, néhány kivétellel, csak gyenge másolatokban maradtak reánk, s leghíresebb beszéde, az, melyet 1803. május 23-án mondott, — minthogy ez nap történetből valamennyi reporter kiszorult a karzatról — még csak fel sem jegyeztetett. De ha bár szóról szóra birnök is az angol szónoklat ezen athletáinak műveiket: még akkor is állanak mindegyikökre nézve Cicero szavai: quanto magis admiraremini, si audissetis ipsum!

Berekesztésül ide iktatjuk kivonatban Brougham Ítéletét Pittről, mint szónokról:

Piti — így ír az illetékes műbíró — az első-

rendbeli szónokok közé tartozott. Ő rendkívül fukar volt a szónoklat czifráira nézve, képet vagy képes kitévelt csak annyit használt, mennyit az antik józan-ság példányaiban is találhatni; stylusa nem volt változatos, előadásában kevés volt a kellem, és mégis alig emelkedett fel székéről s már is magával ragadta a hallgatót. s addig feszítette, addig láncozta le ennek figyelmét, míg neki tetszett. S ha már megszűnt szólni, úgy rémlett a hallgató előtt, mintha még mindig hallaná őt. Ezen varázshatás beszédének szakadatlan folyama által idéztetett elő, mely soha még pillanatnyi kétségbe vagy zavarba sem ejté a hallgatókat. De ezen beszédképesség nem a fecsegés pörgőségében állott, mely a szónoknak nem kerül munkába, de mely annál nehezebb feladássá válik a hallgatóra nézve. Ezen varázshatás előidézett továbbá a rendezés világossága által, mely a legbonyolodottabb tárgy mindenik részét kellő fénybe helyezé, azon szigorú észmelánczolat és egészséges érzelem által, melyekbe a beszéd anyaga foglalva volt; — s előidézett végre a fellengős előadás, a legzengzete-sebb hangnak telje és mélysége, s a szónok külsőjének változatlan méltósága által, mely folytonosan arra emlékezteie a hallgatót, hogy ő az állam kormányzója és vezére előtt áll. Ezen alapult beszédének hatása, mely csekélyebb ügyeknél épen oly bizonyosan mutatkozott, mint midőn a fontosabbaknál egy nagy-szerű tárgy magasságára emelkedett, vagy valamely személy ellen éles gúnyt szórt, mihez oly nagy mértékben értett s mit oly bővségesen gyakorlott. De

még ez esetben is együvé illet minden, s bár menyire háborodott fel, soha sem mondott olyvalamit, mi az egésznek fenséges alkatához nem illet, vagy a végig hullámzó árnak fényét megzavarhatta volna. A hallgatónak egész lelki ereje felolvadott e benyomásban, s ilyenkor a legparányiabb gáncsnak sem adtunk helyet. Nyugalmasabb meggondolás után azonban hibák és tökéletlenségek is tűntek fel. Bizonyos egyformaság vonult végig tárgyaláson és előadáson, s még a kedves hang is, mely oly huzamos ideig nem érezteté e hibát, csaknem minden változottság nélkülinek mutatkozott. Egyazonkép szerkesztetek minden, mintha valamennyi eszméit tökéletesen hasonlatos, csak nagyságra különböző formákba öntötte volna. Stylusára, azon kitűnő ügyességre vonatkozólag, melylyel mondatait kezelte, s melylyel ép' akkor fontos dolgokat látszott bevallani, midőn gondolatainak legnagyobb részét magába zárta, — azt mondá egy nap Windham: hogy Pitt képes volna egy trónbeszédet rögtönözni. Szavalása csodálatra méltó volt, magából a beszéd tartalmából kiváló, s a beszédet magába göngyölítő; a szavalás nála épen oly kevésbé választatható külön a tartalomtól, mint a hév nem az izzó ércztől. De mind ezen előnyök mellett feltűnik egy hiány, az: hogy a szónokról ritkán feledkezett meg a hallgató, hogy a mű megett nem tűnt el a művész. Ő komolyan szólott, s egészen őszintének látszott; ő meg volt indulva azonképen valamint a hallgatókat akará megindítani, s ezek követték őt, s megfeledkeztek magokról, de nem igen feledkezhet-

tek meg róla; s midőn a hallgató magát áthatva érezte beszédének hevétől, midőn ennyi művészet láttára mintegy megkövülve ült ott bámulatában: egyszersmind művészeti előadás színében tűnt fel előtte az egész, — s a vég hatás elmaradt.

Beszédei között az 1803-ban május 23-án mondott s már felebb idézett, hévre és indulatosságra minden egyéb előadásait maga megett hagyta, s Fox oda nyilatkozott válaszában: „hogy e beszédet a régiség szónokai is csodálták s talán irigy lettek volna. “ A vég félóra, azt mondják, szakadatlan folyama volt a legfenségesebb pathosnak. A rabszolgakereskedésről 1792-ben mondottat minden műbíró Pitt geniusának legjelesebb művei közé sorozza; ez alkalmal a legmélyebb pathossal, a legélénkebb phantasiával, s a legélesebb elmeéllel, még rendkívül izgatott előadás is párosult. Mint hatott legyen Sheridanre, már felebb említettük; de Fox arcán is a beszédnek egész folyamata alatt látható volt a hatás, s Windham haza ment elmerülve bámulatában az emberi szónoklatnak addig előtte ismeretlen hatalma felett.

A beszéd, — a magyar olvasó előtt ismeretlen részletességeket tárgyazó első rész elmellőzésével — itt következik:

... Bocsánatot kérek, hogy ily hosszadalmasan tárgyaltam az indítvány hasznos voltát, s azt, hogy mily módon fog Nyúgot-Indiára hatni... De most, uram, Afrikához érek. Ez az alap, melyen állok, s épen itt nem alkalmazzák az én igen tisztelt barátaim elveiket egész terjedelmökben. Miért kell eltörölni a rabszolgakereskedést? Azért, mert orvosolhatlan

igazságtalanság. Innen láthatni, mennyivel erösb ok szól a közvetlen, mint a fokokinti eltörlés mellett. Nem gyengítik, nem áldozzák-e fel igen tisztelt barátaim a rabszolga-kereskedés igazságtalanságából merített önnön okaikat, ha megengedik, hogy csak egy órával tovább állhasson még fenn ezen kereskedés? Ha ezt végre el kell törölni, mert igazságtalan, miért ne töröltetnék el most mindjárt? Miért tárnok, hogy csak egy órával maradhasson fenn tovább ez igazságtalanság? — Abból, mit az e házon kívüli véleményről hallok, világos: hogy igazságtalanságáról közös a meggyőződés; s én tartok tőle, miszerint többen ép ezen meggyőződésből azt következtették: hogy a rabszolga-kereskedés kezdetét sem vehette volna némi erös és ellenállhatlan szükség nélkül. De én megmutattam, hogy ezen szükség, — ha találkoztak, kik ezelött illetén szükség léteieét képzelték magoknak, most már senki által sem képzeltethetik léteöznek. Ezen hivatkozás a vélt, s úgy hiszem, épen az igazságtalanság körülményénél fogva vélt szükségre, okozá vala, hogy az emberek mintegy megnyugodtak benne. Az emberek hajlandók voltak, ezt azon szükséges roszak közé sorozni, melyekről felteszsiik, hogy osztályrészüil jutottak az embereknek, s hogy kiválólág ez vagy amaz országot, ez vagy amaz egyént sújtják; megengedvén ezt azon Lény, melynek útjai ismeretlenek elötünk, s melynek czélzatait, úgy hiszszük, nem kell nyomozgatnunk. A rosznak eredete valóban oly tárgy, melyet nem kell vizsgálgatni. De midön a kérdéses rözsz oly erkölcsi rözsz, melyet az ember kinyomozhat, s midön ezen erkölcsi rözsz minnen magunkból eredeti: akkor ne képzeljük magunknak, hogy lelkiismereteinket, a kérdés elmellözésének ezen általános, hogy ne mondjam, vallástalan és istentelen módja által megnyugtathatjuk. Ha elmélkedni akarunk e tárgyról, úgy fogjuk találni, miszerint minden szükséges rözsz feltételezi, hogy valamely más és nagyobb rözsz érne bennünket amannak elmozdítása után; szeretném tudni ennélfogva, mi lehet azon nagyobb rözsz, melyről mondathatnék, hogy felülhaladja

a kérdésben levőt? — Én minden roszak között, melyek valaha léteztek, nem ismerek — én nem képzelhetek magamnak mint létezőt oly rosztat, mi szörnyebb lehessen annál, mely évenként hetven, nyolczvan ezer embert szakít el szülőföldjétől a legmíveltebb s a föld legfelvilágosodottabb részében lakó nemzetek szövetkezése által, s különösen azon nemzet törvényeinek pajzsa alatt, mely nemzet a legszabadabbnak s legboldogabbnak mondja magát mindnyájak között. Még akkor is, ha bebizonyítanék, hogy ezen nyomorú lények egy sereg büntettet követtek el, mielőtt általatok elragadtatnak, — pedig ennek bebizonyítására egyetlenegy példa sem hozhatik fel, — kellene-e még ezen esetben is magunkra vennünk a hóhér tisztét? S ha annyira lealacsonúlhatnánk, van-e jogunk felvállalni a tisztet, mielőtt tökéletesen bebizonyított, hogy ők gonosztevők?

De ha mi jóval tovább megyünk még; — ha minnenmagunk hívjuk fel őket, hogy embertársaikat adják el nekünk: akkor bizonyosak lehetünk benne: ők gondoskodni fognak, hogy minden módon, rablás, pusztítás, igazságtalan hadviselés és ítéltozás útján, az által, hogy Afrikát vérontás és nyomorúság színhelyévé tetszik, annyi áldozatokkal szolgálhassanak nekünk, mennyit egyre növekedő szükségünk követelnek. S kételkedhetünk-e még határozatot hozni: ha az afrikai háborúk az ő háborúik-e vagy a mieink? Azon fegyverek, mik Cameroon folyón a kereskedő kezébe adattak, s mik módot nyújtottak néki, hogy keresetét folytathassa, a mi fegyvereink voltának; és én úgy nem kétlem, hogy azon fegyverek, melyek az afrikaiak kezébe nyújtva, egyetemi háborút, pusztítást segltnek elő, brit fegyverek: mint a hogy nem két kedhetem róla amaz egyes esetben.

Én megmutattam, mi roppant ezen rász, feltéve bár, hogy csak elmarasztottakat és hadi foglyokat vásárlunk. De induljunk ki más szempontból, abból, honnan a velem szemközt ülő tisztelt urak indulnak ki, — s ekkor mint áll ez ügy? Gondoljuk meg, — nyolczvan ezer személy elragadtatok ha-

zajából, nem tudom mily eszközök által! vétkeknek mondott tettekért! könnyű vagy csekélyebb hibákért, adósságért talán, a bűvölés büntetéeért! vagy ezer egyéb gyenge és botrányos ürügy alatt! S adjunk még hozzá annyi csalást és rablást, annyi gaszágot és hitszegést, melyek a rabszolgakereskedést ellátják! Gondolkozzunk ezen nyolczvanezer személyről, kik évenként elragadtatnak! — Ebben valami oly iszonyatos van, mi a képzelődés minden határait túlhaladja. Engedjük meg, hogy Afrikában található törvényszékhez hasonló intézkedéseket; de mennyi póriasság kívántatik ahhoz, hogy mi magunkra vállaljuk ezen pártos, kegyetlen és gaz Ítéleteknek végrehajtását, mintha előttünk is idegen volna a vallás minden eszméje, idegenek az igazság első elemei! De, folytatják, azon ország némileg polgárosított, s polgárosított általunk. Mondják, némi tudomásuk van az igazság elveiről. — Alit, uram, ők tőlünk tanulták az igazság elveit? Mi hoztuk reájok a polgárisodást? Vagy igen, közlekedésünk velők elégséges, hogy őket beavassa az egymást-megrontás tudományába, s hogy ahhoz eszközöket nyújtson nekik! Mi épen annyit juttatunk nekik az igazság formáiból, hogy képesekké legyenek, a legborzasztóbb gonosztettek elkövetésének egyéb módjaihoz még a törvényes elmarasztás ürügyét is hozzáadni! Mi épen annyit juttatunk nekik az európai ismeretekből, hogy képesek legyenek Afrikát minél sikeresebben feldúlt vadonná átváltoztatni! Nehány bizonyság azt állítja, hogy az afrikaiak hajlandósággal viseltetnek a játék iránt, s hogy ennél fogva eladják még feleségeiket is, s végre önmagokat. Ezek hát a rabszolgaság törvényes forrásai? Azt mondjuk-e, hogy ez úton becsületes jogot nyerünk e nép munkájának kisajtolására? Azt követelhetjük-e, hogy jogunk van távol vidékekre hurcolni oly embereket, kikről semmit sem tudunk hiteles nyomozás útján, s kikről ezer okunk van feltenni, hogy azok, kik őket nekünk eladják, arra nincsenek jogosítva? — De a baj itt még meg nem áll. Érzem, hogy most nincsen időm, mind azon észrevételeket tennem, melyeket a szönyegen levő

tárgy érdemel, s felhagyok a kísérlettel e rendszer borzasztó következményeinek csak felét is előszámolni. Nem gondolnak önök a végromlással és nyomorúsággal, mely annyi egyént, Afrikában visszamaradó egyént annálfogva ér, mert a népek myriádjai ragadtatnak el innen? Nem gondolnak önök az elrablottaknak honn maradt családjaikkal? nem a szétzaggatott viszonyokkal? nem a széttépet barátságokkal, hajlandóságokkal és rokonságokkal? Nem gondolnak önök az innen eredő nyomorúságokkal, melyek ivadékról ivadékra szállanának? Nem azzal, hogy ők megfosztatnak azon boldogságtól, melyben a polgárisodás honosítása s erkölcsi és elmebeli tökélyesítés által részesíthetnének? — Hiszen önök visszatartóztatják tőlök a boldogságot mindaddig, míg a rabszolga-kereskedést engedik folytatatni. Mit tudnak önök Afrika bel-állapotáról? Önök e miveit és felvilágosodott országból kereskedést üznek odáig; de olyatén kereskedést, mely a helyett hogy ismereteket terjesztene vagy gazdagságot, akadályul szolgált minden dicséretes törekvésnek. A kényelmek becstületes cseréje helyett, a helyett, hogy a tökélyesbűlítés eszközeit szállították volna ezen annyi miveltségnek örvendő országból hozzájuk: önök magokkal viszik azon ártalmas növényt, mely mindent szárít és fonnyaszt, melynek árnyéka alatt soha sem fog olyan valami virágzásnak eredni vagy gyökeret verni, mi Afrikának hasznára lehetne. A hajósok már oly régóta evezik körül e világrészt, és mégis csak partjainak végszélével és határaival ismerkedett meg eddigien Európa: holott más országok, ugyanazon szélesség alatt, szerencsésb közlekedési rendszernél fogva, kölcsönösen jótékony kereskedés áldásaiban részesültek. De ama világrész egész belsejéből önök mindeddig saját kereskedési elveiknél fogva, teljesen kizárattak: önök Afrikának csak szegélyeit ismerik. S még itt is mérget árasztanak, mely ragályos hatását egyik végétől a másikig ömlesztzi, mely kellő közepéig hat, megrontva minden részt, melyhez ér. Önök ott felforgatják a természet egész rendét, önök a természetes vadságok

egész seregét még súlyosbítják, s indító okot nyújtanak minden élő embernek ama világrészben, hogy a kereskedés neve és ürügye alatt folytonos erőszakot és áruháborút kövessen el szomszédja ellen.

E szerint a brit kereskedés megvesztegetett volta boldogság helyett nyomorúsággal árasztott el egy egész világrészt. Mert félreértettük a kereskedés fő elveit, mert hibás politikát követtünk, és mert megfeledeztünk kötelességünk-ről: rémséges kárba, — kevésbe múlt, hogy helyreépíthetlenné nem mondtam — ejtettük a földnek egy negyedét! Alkalmazzuk ezt a jelen kérdésre. Hogy fogjuk valaha helyrehozhatni e bajt? Hogy remélhetünk, ha ugyan még lehetséges, Istentől bocsánatot azon borzasztó szerencsétlenségekért, melyeket elkövettünk, ha vonakodunk azon eszközökhöz nyúlni, miket a gondviselés még fenntartott számunkra, hogy arczuokról törölhessük a vétkeket és szégyent, mely azt borítja? Ha még ennyi kárpótlást sem akarunk nyújtani; ha tudva, mennyi nyomort okoztunk, még most sem akarunk megállani: mennyire fog még súlyosbulni Nagybritanniának bűnössége! s mily folt leszen e tanácskozások emléke örökkön örökké ez országnak történeteiben! Utóbbra halaszszuk-e még most is ezen igazságtalanságok helyreépítését, az igazság kiszolgáltatásának kezdetét? Vagy ne számáljuk-e inkább a napokat és órákat, melyek még közbenjőnek, melyek még halasztani fogják e feladás teljesülését? Gondoljuk meg, mi véghetlen tárgy fekszik előttünk, — oly tárgy e nemzet számára, melyet célba vegyen, s melyet reménye legyen most a gondviselés kegyelmével elérni! A ház, úgy hiszem, forró örömmel fog velem együtt, minden halasztás nélkül, azon szabályok felállításához látni, melyek e nagy célra szükségesek; és én bizonyos vagyok benne, hogy a rabszolgakereskedés közvetlen eltöröltetése: a politikának, kötelességnek és igazságnak első, fő és elkerülhetetlen lépése, melyet az ország törvényhozásától követelhetünk, ha ennek csakugyan szándéka, biztosítani azon nagyfontosságú tárgyakat, melye-

két érintettem, s melyeket célba venni, legszentebb kötelességünk.

Van azonban egy okoskodás, mely általános válaszul szolgál mindennemű sürgetéseinkre nézve, akár önök eszéhez, akár önök szívéhez és lelkiismeretéhez szóljunk. Szükséges, hogy ezen veszedelmes ellenvetést elmozdítsam, mert ámbár világosan és egyszerűen ritkán hozatik fel: mégis igen nagy befolyásúnak tartom. A rabszolgakereskedés, mondják, oly gyökeret vert Afrikában, hogy nevetséges, csak gondolkodni is annak kiirtásáról és ezen kereskedés Nagybritanniára eső részének letöröltetése, kivált ha más hatalmasságok nem követik példáját, igen csekély szolgálatot tesz az ügynek. Sza badjon válaszul ily veszedelmes okoskodásra megjegyezni: miszerint csakugyan a lehetőség kell biztosoknak lennünk azon tételről, melyen ez alapul, mielőtt reá építeni merünk, mielőtt kimondjuk, hogy azon baj, melynek előidézéséhez magunk is járulunk, gyógyíthatlan; s mielőtt épen ez oknál fogva vonakodunk hozzájárulásunkat megtagadni azon rendszertől, honnan a baj származik. Önök nem bizonyosak, azt mondják, vájjon foguak-e más nemzetek felhagyni e kereskedéssel, ha önök elállanak tőle. Erre válaszolom, ha ezen kereskedés oly blinös, minőnek állítatik, vagy ha csak egy ezredrészét foglalja magában azon bűnösségnek, melyet én és mások szorosabb vizsgálat után benne találunk: akkor mentsen Isten, hogy késsünk felhagyni e gyalázatos kalmárkodással, még azon esetre is, ha más országok attól el nem állának! Mentsen Isten azonban attól is, hogy elmulaszszuk, azon lenni öszveerőnkkel, miszerint más országokat is e vérengző kereskedéssel! felhagyásra bírjunk, melyre valószínűleg nagy mértékben minden példánk által bíráttak! Mentsen Isten, hogy képesek legyünk kívánni, miszerint csak nekünk legyen részünk a lemondás dicsőségében, csak minket illessen ez egyedül!

Reszketek, ha meggondolom, hogy a tisztelt urak ezen okoskodásra, ezen a mily veszedelmes oly silány okoskodásra akarnak támaszkodni, melyről szó van. „Mi az emberiség ba-

rátjai vagyunk, azt mondják. Nálunknál inkább senki sem buzgólkodhatik Afrikának jólétéért, — de a francziák nem fogják eltörölni, a hollandiak nem fogják eltörölni e kereskedést. Mi ennél fogva várakozunk az eszélyesség elvei szerint, míg ők hozzánk csatlakoznak, vagy míg ők példával mennek elünkbe.“

Hogymint fogjuk, uram, ezen iszonyú bajt valaha gyökeréből kiirthatni, ha mindenik nemzet eszélyesen várakozik addiglan, míg az egész világ hozzá fogott járulni ez ügyhöz? Szabadjon még azt is megjegyezmem, hogy Európában nincsen nemzet, mely egy oldalról oly annyira keveredett volna e vétségbe, mint Nagybritannia, s mely a másíkról vonzóbb például szolgálna, ha elég férfiasággal fog bírní minden egyéb nemzetek megelőzésével határozottan lemondani e kereskedésről. De nem alkalmaztathatik-e a felebbi okoskodás ezerszer inkább épen megfordítva? Nem fognak-e más nemzetek sokkal nagyobb joggal ránk hivatkozni, mondván: „Míért törlenök el a rabszolgakereskedést, ha Nagybritannia, azon birodalom, mely minden egyéb nemzetek felett részt vesz e kereskedésben, ezt nem csak el nem törölte, hanem egyenesen megtagadta az eltörlést. — Nagybritannia megvizsgálta ez ügyet; természetét és következményeit tökéletesen kikutatta; számtalan bizonyságokat gyűjtött e tárgy mindenik ágára nézve; senátusa tanácskozott felette, — újra és újra tanácskozott, — s mi az eredmény? Komolyan és ünnepeylesen elhatározta: hogy a rabszolgakereskedés megerősítendő. Megerősíti legalább egy időre, — s innen világos, hogy törvényhozói abban nem látnak rosztat. Nagybritannia ez által a legcslegerősebb bizonyságot nyújtotta, hogy kétségtelenül jogos is tanácsos is, legalább bizonyos mértékben és bizonyos esetekben, e kereskedés további fennállását megengedni.“

Ezen okoskodásra hívjuk fel Europa egyéb nemzeteit, ha újra vonakodunk véget vetni a rabszolgakereskedésnek. S valóban a helyett, hogy azt gondolnék, miszerint ez úton magunkat a vétség súlya alól felmentjük, s az öszves bűnösséget

ama nemzetekre szállítjuk: jobb lesz hinnünk, hogy épen ez elvénél fogva felelősök leszünk mind a magunk, mind az ök vétkeiért. Erős okunk van hinni, miszerint egyenesen tőlünk függ, vájjon fogják-e más országok folytatni ezen vérengző kereskedést vagy nem. Különbön is már elszalasztottunk egy évet, s most midőn megújítatik a kérdés, fokonkinti eltörlést javasolnak, hogy elejét vegyék a közvetlen megszüntetésnek. Tudom mi nehéz, régóta fennálló visszaéléseken túladni; s ismeretes előttem az elhalasztás melletti okoskodásból felmerülő veszedelem oly bajoknál, melyek szörnyebbeké tartatnak, mint sem hogy elviseltethessenek, ha öröklők képében tűnnek fel. De ha más időszakot indítványozunk a jeleu helyett, ha valamely feltételt kívánunk, ha valamely eseményt akarunk bevárni, vagy ha vonakodunk az eljárástól, míg ezer kedvező körülmény fogott egyesülni, talán míg öszves Europa szövetkezik velünk, (oly szövetkezés, minőnek úgy hiszem, még soha sem volt helye valamely politikai vagy erkölcsi javítás kezdetekor): akkor egymás után lefolynak az évek, és a legiszonyatosabb bajok orvoslás nélkül maradnak. Erre nézve bőséges példákat nyújt a köz- és magánélet egyiránt. All ez a személyes javulásra nézve is. Ha az utcára lépünk, megtörténhetik, hogy az első ember, kivel találkozunk, oly valaki: „vivendi recte qui prorogat korám.“ Várakozhatunk, halaszthatjuk a folyamon való általszállást mindaddig, míg az le fogott folyni; de akkor örökön örökké várakozhatunk, mert a folyam ömleni fog mindegyre, a nélkül hogy kimerttetnék, Mindaddig nem fogunk közelebb jutni a célbavett tárgyhoz, míg azon egyetlenegy lépést nem tettük, mely bennünket hozzá vezet. Míg a valóságos, az egyetlenegy gyógyszer nem alkalmaztottuk, addig ne hízkeljünk magunknak azzal, hogy komolyan szívünkre vettük a bajt, melyet megsíratni látszunk, s ne azzal, hogy némi józansággal várhatni annak valóságos megszűnését.

Néha arra is történt hivatkozás, hogy van valami ma goknak az afrikaiaknak jellemében és természetében, minél-

fogva ama földrészben polgárisodáshoz csak alig-alig lehet remény. „Tudva van — így szól Frazer úr tanúvallásában — hogy egy gyereket kivégeztek, mert nem akadt vevője.“ Ezen egyes történet a tisztelt úr szemében elégséges az afrikaiak vadságának és a rabszolgakereskedés eltörlése haszontalan voltának bebizonyítására. De egy tisztelt barátom válaszul megjegyzé: hogy a szóban levő fiú azelőtt három ízben megszökött urától; hogy ez a divatozó szokáshoz képest mindannyiszor értékét tartozott lefizetni azoknak, kik a szökevényt visszahozták; s hogy részint haragból, mert annyiszor megszökött volt el a fiú, részint az említett költség további ismétlésének kiküldésére, tökélt el magát az úr, hogy őt megölje. Így magyaráztatott meg ezen történet a kpresztvallás alkalmával. Ez, uram, a legnevezetesebb körülmény az afrikai vadság bebizonyítására. Megengedem, hogy ezen afrikai nem volt felvilágosodott ember, hogy valóságos barbár volt: de kérdem: mint fogott volna cselekedni egy polgárisodott és felvilágosodott nyúgotindiai ültetvényes hasonló esetben? Hadd idézzek egy törvényt, mely 1722-ben hozatott a nyúgotindiai gyarmatokban, melyre e papirosok forgatása közben épen most akadtam, s mely törvény szerint a megszökés vétsége, a sziget törvényhozósága - ezen felvilágosodott törvényhozóság komoly és elhatározott ítélete által halállal biintettetik, és nem egyedül a harmadik vétség esetében, hanem mindjárt az első után. Ott áll: „ha valamely fekete vagy más rabszolga urát hat hónapra odahagyja; vagy ha valamely távol volt rabszolga ezen időnek leforgása alatt vissza nem jő: mint hűtlen, halállal biintettetik.“ Van még egy más nyúgotindiai törvény, melynél fogva mindenik fekete felfegyverkeztetik feketetársai ellen, mert felhatalmaztatik a szökevény rabszolgák megüldetésére, még jutalom ígérete mellett is. Most hasonlítsa össze a ház e két esetet. Most kérdezzék meg önök magokmagoktól, melyikben van több vadság? Gondolják meg csak páran! őszinteséggel és lelkeséggel, ha lehetséges-e a nyomozásban foglalt tények és bizonyítás nélküli vádak alapján

megegyezniük abban, hogy Afrika végkép távol tartassák a polgárisodástól? ha lehetséges-e arra szavazniuk, hogy e rabszolgakereskedésnek fenn kell állania azért, mert az afrikaiak javíthatlan barbárfajnak mutatkoztak?

Mind ennél fogva remélem, hogy ezentúl nem fogjuk emlegetni az afrikaiak polgárisodásának erkölcsi lehetetlenségét, s azt, hogy erősítsük meg addiglan a rabszolgakereskedést, míg más nemzetek példát adandanak az eltörlésre. Azalatt, míg mi e tárgy felett tanácskoztunk, egy nemzet, mely rendesen nem szokott első lenni a politikában, s melyet végzéseinek mérész volta ki nem tüntet egyáltalában, fokoukinti eltörlést határozott, — oly végzés, mely egyidőre még tűrvén a rabszolgakereskedést, szerencsétlen példány volna utánzásra. Azt mondják, Franciaország magához ragadja a kereskedés ezen ágát, ha mi felhagyunk vele. Mit? Azt teszi fel önök, hogy Sandomingo, hogy e sziget jelen állapotában, mely a francia gyarmatok által megkivántatott valamennyi rabszolgák háromnegyedét szokta átvállalni, — épen Franciaországnak fog eszébe jöni, magához ragadni e kereskedést? Mily nemzetek vannak még hátra? A portugálok, a hollandiak és a spanyolok. Ezekre nézve úgy vélekedem, hogy ők, ha látni fogják, miszerint mi érett megfontolás után mondottunk le e kereskedésről, már politikai tekintetknél fogva sem lesznek hajlandók, abba még mélyebben ereszkedni. De többet mondok, — honnan fogják ők a kereskedéshez szükséges tőkét venni? Ha e gyalázatos ügyben bűnőségünk súlyosabb másokénál, az onnan van, mert leereszkedtünk ezen nyomoré lényeket Afrikából Nyúgotindiaig fuvarozni Europa minden egyéb hatalmasságá nak számára. S ha most végkép visszavonulunk e kereskedéstől, kérdem: hol fogják hamarjában találni más nemzetek a harmiucz, négy venezer rabszolga vásárlására szükséges tőkét? Oly töke, mely, negyven ötven font sterlingben állapítatván meg egyegy rabszolgának ára, egy millió és fél vagy épen két millióra fog menni. Kereskedésük melyik ága fogja e nemzeteket a

szükséges pénzalappal ellátni ezen szörnyeteg táplálatára, — ezen gyalázatos kalmárkodásnak fentartására? S még ha megkísértenék is a szükséges öszvegek idefordítását: nem fog-e azon roppant hézag, melynek kereskedésük egyéb ágai-ban nyomban kell támadnia, mihelyt innen ily tetemes töke vonatik el a rabszolgakereskedés ellátására, — nem fog-e az azonnal önök által betöltetni? Nem fognak-e a kereskedés azon ágai, melyekkel nekik fel kell hagyniok, melyektől iparukat és tőkéiket meg kell vonniok, hogy ezeket a rabszolga-kereskedésre szánhassák, a brit kereskedők által elfoglaltatni?

Nem fogják-e önök úgy találni, hogy még ez esetben is a brit tőkék ama pusztán maradt csatornába ömlőnek? Nem fognak-e önök tőkéi a rabszolgakereskedéstől azon természetes és ártatlan kereskedésre fordítatni, melytől amazoknak pénzeiket vissza kell vonniok azon arányban, melyben az embertársaik busával és vérével való kalmárkodásba fogtak ereszkedni?

A ház látja, nem kétlem, mennyire alaptalanok az állításunk ellen tett kifogások. —

Miután már ily huzamosan tartóztattam fel a házat még csak ama nagyfontosságú tárgyról akarok szólni, — Afrika polgárosításáról, melyet, mint önök már látták, az iigy vezéreszméje gyanánt tekintek. Nékem rosszul esik, azt gondolni: hogy létezhetik ember az országban, vagy épen képviselő a brit parlamentben, ki ama földrész jelen sötét, műveletlen és nyers állapotában elégséges okot lát a rabszolga-kereskedés további folytatására, — okot nem csak arra, hogy kísérletet ne tegyünk Afrika növelésére, hanem hogy a vilá-gosság minden sugarát is akadályozzuk és elfogjuk, mely különben reá esnék; — hogy tőle megtagadjuk még azon közönséges módokat és eszközöket is természetes vadságábóli kiemelkedésre, melyekkel más nemzetek megáldattak.

Itt is, mint ezen terjedelmes kérdés minden egyéb részeiben elleneink okoskodása önmagok ellen szól; mert Afrikának jelen, szánakozásra méltó állapotja, kivált ha meg-

gondoljuk, hogy fő nyomorai tőlünk származnak, nagylelkű Segédünkre tarthat számot minden bizonynyal, nem hogy felüldülése iránt kétségbe szabadna esnünk, vagy épen még tovább folytatnunk igazságtalanságainkat.

Kern fogom még hosszasabban fárasztani a ház figyelmét, de ezen tárgy oly mélyen nyomódott be lelkembe, hogy még néhány pótlék észrevétellel kell alkalmatlankodnom a háznak. Yan-e egyetlenegy elméleti ok, vagy található e a világ történetében, első kezdettől e napig, egyetlenegy esetet, mely bennünket az általam alaptalannak nyilatkoztatott előfeltételre jogosítana? Van-e jogunk feltenni, hogy azon külön eljárás, melyet Afrikában előmozdítottunk, az: miszerint az emberek rabszolgául eladják magokat, — elosztatlan vadság jelensége? Vau-e jogunk feltenni, hogy akár az emberáldozatok szokásban létele is teljes képtelenséget foglal magában a polgárisodásra? Azt fogjuk találni, úgy hiszem, s talán nagyobb mértékben, mint gondolnák: hogy mind a rabszolgakereskedés, mi nd pedig az emberáldozatoknak még vadabb szokása, a korábbi időkben számos nemzeteknél divatoztak, kik jelenleg a gondviselés kegyelméből és sűrít folytonos javításoknál fogva a polgárisodás élén állanak. Pílanatnyi gondolkozás után, úgy hiszem, azt fogjuk találni, hogy ezen észrevétel egyenesen minket illet; s hogy azon ok, melynél fogva hajlandók vagyunk Afrikát a javulás minden lehetőségétől örökre kizárni, hogy az minket is örökre kizárhatott és távol tarthatott volna mind azon áldásoktól, melyeknek most örvendünk.

Volt idő, uram, melyet nem árt néha-néha földieink emlékezetébe' visszahozni, midőn — azt mondják — még emberáldozatok is vézettek e szigetben. De ma különösen azt akarom megjegyezni, — mert hiszen épen erről van szó, hogy közöttünk is divatozott a rabszolgaság. Rabszolgák, mint ezt Henrynek Nagybritannia történetei című munkájában olvashatjuk, kereskedésünknek rendes kiviteli ezikkelyét tették volt hajdanában. „Nagyszámú rabszolgák, így ir, mar-

hák gyanánt vitettek ki római vásárlók által.“ Mily eszközük által szereztek meg legyen ezen rabszolgák, azt nehéz volna meghatározni, de e tekintetben is kétségkívül nem csekély hasonlatosság volt eleink és Afrika jelen nyomorít lakosainak sorsa között, — mert a történetíróban olvashatni, hogy „paráznaság, bttvölés s adósság tartoztak valószínűleg azon főforrások közé, melyok a római vásárt brit rabszolgákkal ellátták, — hogy a háborúban szerzett foglyok is öregbítették az előbbcuiék számát, s hogy talán néhány szerencsétlen játékos is találtathatott közöttük, kik mintán öszves vagyonukat elvesztették, végre önmagokat, feleségeiket és gyermekeiket is eljátszották.“ A rabszolgaság mind ezen forrásai csaknem ugyanazon szavakkal mondtak az afrikai rabszolgaság forrásainak is. És ezen körülmények, s az emberáldozatoknak egy vagy két esete, hozatnak fel annak bebizonyítására: hogy Afrika, természeténél fogva nem polgárosíthatik; hogy ábrándozás vagy vakbuzgóság, azt gondolni: hogy Afrika valaha Európának ismereteivel és erkölcsiségével bírhasson; hogy a gondviselésnek soha sem volt szándékában Afrikát a vadság állapotából kiemelni; hogy a gondviselés másíthatlau végzésénél fogva Afrika csak rabszolganevelőházul szolgálhat nekünk, szabad és miveit európaiaknak. Ha önök ezen elvet, Afrikára alkalmazva, helyesnek találják: akkor szeretném tudni, miért nem alkalmaztathatott volna az a régi és miveletlen Britanniára is? Miért nem jósolhatta volna valamely római senator, több tisztelt urak elveiből indulva ki, s a brit barbárokra mutatván: „Ott van egy nép, melynek végzete az, hogy soha sem legyen szabad; egy nép, mely nem bír a hasznos művészetek elérésére szükséges észszel, mely a természet keze által az emberi fajnál alábbra sülyesztett, s mely arra teremtett, hogy rabszolgákkal lássa el a világot.“ Nem lehetett volna-e az imént hallott előlknél fogva, ezt minden tekintetben szintoly igazságosan és hitelesen magáról Britanniáról is mondani amaz időszakban, mint azt most Afrikának lakosairól mondogatjuk?

Mi már régóta emelkedtünk ki a vadságból, mi csaknem elfelejtettük, hogy valaha barbárok voltunk, mi most oly helyzetbe jutottunk, mely éles ellentétben áll valamennyi körülménnyel, mikkél egy római szónok bennünket jellemezhetett volna, s mikkél mi most jellemezzük Afrikát. Igaz, van egy tárgy, mely az ellentét telj es voltához hijányzik, mely még megkivántatnék, hogy olyasoknak ne mondathassunk, kik még ejelen pillanatban is úgy járnak el mint barbárok: mert mi e pillanatig folytatjuk a barbár rabszolgakereskedést, s folytatjuk mindazon nagy és tagadkatlan követelések daczára, melyekkel a polgárisodásra nézve fellépünk. Mi valaha szintoly ismeretlenek voltunk a föld népei között, szintoly aljasok erkölcsiségünkre, szintoly hiilék értelmességiünkre Dézve, mint a minők a boldogtalan afrikaiak jelenleg. De hosszú évek lefolyása alatt, lassú, s egy' ideig csak nem észrevehetlen haladás útján, különféle szerzeményekkel gazdagon készítettünk fel, a gondviselés számtalan adományaiban részesültünk, versenytárs nélkül a kereskedésben, előlálló a művészetekben, a pihilosophiában s tudományokban legelől; a polgári társaság minden áldásaival bőven ellátva: birtokában vagyunk a békének, a boldogságnak, a szabadságnak; szelid és jótékony vallás vezérlete alatt állunk; pártatlan törvényiek s a legtisztább igazságszolgáltatás által védelmeztetve: oly kormányrendszer alatt élünk, melyet saját, iidves tapasztalásunkból legjobbnak s legbölcsebbnek mondhatunk mindazok között, melyek valaha léteztek, oly rendszer alatt, melyet bámul a világ. Mindezen áldásokból örökre kirekesztettünk volna, ha egy szikra valóság lenne azon elvekben, melyeket néhány úr Afrikára akart alkalmaztatni. Ha ezen elvek állanának, akkor ez óráig nyomorogtunk volna a tudatlanság, durvaság és aljasság azon állapotában, melybe, a történettudomány tanúsága szerint, eleink elmerülve voltak. Ha más nemzetek ezen elvek szerint viselik magokat irányunkban, ha más nemzetek Nagybritanniára alkalmazzák azon okoskodást, melyet ezen sziget senátorai közül néhányan most

Afrikára alkalmaznak: időkor időkor után fogott volna le-folyhatni, a nélkül hogy a vadságból kibontakozhatnánk; és mi, kik most a brit míveltség, brit törvény és brit szabadság áldásait élvezzük, ez óráig csak alig niúlnók felül akár erkölcsiségre, akár ismeretekre és míveltségre nézve Guinea partjainak durva lakosait.

Iá tehát érezzük, hogy ezen örök rabság a legvastagabb tudatlanság bilincsei között, a legnagyobb szerencsétlenség fogott volna lenni, mi bennünket érhet vala; ha mi hálával és elragadtatással látjuk a különbséget azon rendkívüli áldások között, melyekben részesülünk, s Britannia hajdani lakosainak nyomorúsága között; ha borzadunk annak gondolatánál, mily nyomorúságba merülve lennénk most is, ha Nagybritannia egész a jelen időig, a föld műveltebb nemzeteinek — mert kegyetlen politikájok úgy akará, — rabszolgavásárunk maradott volna: akkor mentsen Isten, hogy még tovább is azon iszonyatos elnyomás alatt tartzuk Afrikát, s hogy a tudomány világát, mely már a föld minden részeibe elhatott, még továbbá is elzárjuk partjaitól!

Én bízom benne, hogy mi már nem fogjuk sokáig folytatni e kereskedést minden haladás elnyomására ama terjedelmes continensen, s hogy abban nem fogunk szerfelett nagy áldozatot látni, ha lakosait visszahelyezzük az emberi lények sorába. Én bízom benne, hogy nem fogjuk magunkat szerfelett bőkezűeknek tartani, ha a rabszolgaság eltörlése által Afrikának is közös lehetőséget nyitunk a világ egyéb részeivel egyetemben a polgárisodásra; s hogy most alkalmat, reményt, kilátást fogunk neki nyújtani, miszerint azon javaknak birtokába juthasson, melyeket minnen magunknak az isteni gondviselés kegyes engedelmeből, sokkal korábban adott élveznünk. Iá figyelemmel vagyunk az ész s a kötelesség szavára, s ha követeléseik értelmében járunk el ez éjjel: akkor megtörténhetik, hogy közülünk néhányan addig élnek míg azon kép ellenoldalát fogták látni, melytől most szégyennel és bánattal kapjuk el szemeinket. Meglehet, hogy látni

fogjuk az afrikaiakat az ipar nyugalmas ügyében, az igazságos és jogszerű kereskedés foglalkodásaibau eljádni. Meglehet, hogy a tudomány és bölcsesség sugarainak nyomát fogjuk látni oly országokon, melyek egy boldogabb korszakban, későbbi időben, talán teljes fényben fognak felragyogni, s inélyek befolyásukat a tiszta vallásával egyesítvén, talán felvilágosítani és szilárdítani fogják ama véghetlen földrészt legtávolabb szélsőségeit is. Akkor majd reményünk lehet: hogy még Afrika is, ámbár a föld minden részei között a legutolsó, végre élvezni fogja napjainak alkonyában azon javakat, melyek oly bővségesen szállottak le reánk a világ jóval korábbi időszakában. Akkor majd Europa, részeseülvén haladásában és jólétében, bőséges jutalmat fog venni a késő jóságért (ba ugyan jóságnak mondathatik), miszerint nem akadályozá továbbá ama földrészt, hogy kibontakozzék azon sötétségből, mely más boldogabb országokban jóval előbb oszlattatott szét; —

Nos primus equis orieus afflavit anhelis;
Iliie sera rubens accendit lumina Vesper.

Akkor, Afrikára fognak alkalmaztathatni ezen sorok, mik, való, hogy eredetileg, különböző czélzattal használtattak:

His demum exactis
Devenere locos laetos, et amoena vireta
Fortunatorum nemorum, sedesque beatas,
Largior bic campos aether et lumiue vesti
Purpureo.

Mondá. S e pillanatban a felkelő nap sugarai áttörvén a ház ablakain, fényüket a szőlóra vetették.